

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

(तत्र पञ्चमकाण्डरूपः सप्तमो भागः (७) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

मंगाधर बापूराव काळे

जे. पी. इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्याभिधेयमहामागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणाख्ये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४९ ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

(अथ सर्वेअधिकारा राजशासनानुसारेण स्वामचीकृपाः) ।

मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् (३-१२) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ~~1897~~ 1899

Date. 25.8.54

Call No. 52.2422 / Kosfaga Jar / Aga

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*सावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै चतुर्गृहीतेन
जुहोति चतुष्पादः पशवः पशून्वाव रुन्धे
चतस्रो दिशो दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति छन्दाश्मि
देवेभ्योऽपाकामन्न वोऽभागानि हव्यं वक्ष्याम
इति तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन्पुरोनुवा-
कयायै याज्यायै देवतायै वषट्काराय यश्चतुर्ग-
हीतं जुहोति छन्दाश्चस्येव तन्प्रीणाति तान्य-
स्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति यं कामयेत
(१) पापीयान्स्यादित्येकैकं तस्य जुहुयादा-
हुतीभिरेवैनमपं गृह्णाति पापीयान्भवति यं
कामयेत वसीयान्स्यादिति सर्वाणि तस्यानु-
हुत्य जुहुयादाहुत्यैवैनमाभि क्रमयति वसीयान्भ-
वत्यथो यज्ञस्यैवैषाऽभिक्रान्तिरेति वा एष
यज्ञमुखादृद्ध्या योऽमेद्देवताया एत्यष्टावेतानि
सावित्राणि भवन्त्यष्टाक्षरा गायत्री मायत्रः(२)

*एतदाद्यनुवाकवृत्तकं पूर्वमेव चतुर्थकाण्डप्रथमप्रपाठकसंहिताव्याख्यानेन सह व्याख्यात-
त्वादन पुनर्न व्याख्यातं भव्यकृता । एतदनुवाकदशकस्थविषयाणां संक्षेपेण प्रदर्शनमेकाद-
शानुक्रममाख्यारम्भे भाष्यकृतैव कृतमस्ति तत्र द्रष्टव्यम् ।

(सावित्राहुत्यभिस्वीकारयोरभिधानम्)

अग्निस्तेनै॒ यज्ञमु॒खाद्द॒ध्यां अ॒ग्नेर्दे॒वता॒यै नै॒
 त्यष्टौ सा॒वित्राणि॑ भव॒न्त्याहु॑तिर्न॒वमी त्रि॒वृत्तमे॒व
 यज्ञमु॒खे वि या॑तयति॒ यदि॑ क॒ामये॑त॒ छन्दा॑स्-
 सि यज्ञ॒यज्ञ॒सेना॑र्पये॒यमित्यु॑चमन्त॒मां कुर्या॑च्छ-
 न्दा॑स्स्ये॒व यज्ञ॒यज्ञ॒सेना॑र्पयति॒ यदि॑ क॒ामये॑त॒
 यज॑मानं॒ यज्ञ॒यज्ञ॒सेना॑र्पये॒यमिति॑ यजुरन्त॒मं
 कुर्या॑द्यज॑मानमे॒व यज्ञ॒यज्ञ॒सेना॑र्पयत्यु॒चा स्तोम॑श्च
 स॒मर्थ॑येति॒ (३) आ॒हु स॒धृञ्च॑ चतुर्भि॒र-
 अ॒ग्निमा॑ द॒त्ते च॒त्वारि॑ छन्दा॑स्सि॒ छन्दो॑भिरे॒व
 दे॒वस्य॑ त्वा स॒धितः॑ प्र॒सव॑ इत्या॒ह प्र॒भूत्या॑
 अ॒ग्निर्दे॒वेभ्यो॑ नि॒लाय॑त॒ स वेणुं॑ प्रा॒धि॒शत्स॑
 ए॒तामू॒तिमनु॑ स॒मन्त्र॑ण॒द्वेणोः॑ सु॒पिर॑श्च॒ सु॒पिरा॑ऽ-
 अ॒भिभव॑ति स॒योनित्वा॑य॒ स य॒धेय॒त्राय॑स॒त्तकृ॑-
 ण॒मभव॑त्क॒स्मापी॑ भ॒वति॑ रू॒पसं॑सृ॒ज्या उ॒प-
 य॑तः॒ क्षण॑र्भवती॒तश्चा॒मुत॑श्चा॒र्कस्या॑व॒रुद्ध॑यै॒ व्याम॑-
 मा॒त्री भ॑वत्ये॒तावद्दे॒ पुरु॑षे॒ वीर्यं॑ वी॒र्यसं॑मिताऽ-
 परि॑मिता॒ भव॑त्य॒परि॑मित॒स्याव॑रुद्ध॒यै यो व॒न-
 स्य॑तीनां॒ फल॑ग्र॒हिः स ए॑षां॒ वीर्या॑वा॒न्फल॑ग्र-
 ह्नि॒र्वैण॑वी॒ भव॑ति॒ वीर्य॑स्या॒वरुद्ध॑यै (४) ॥

(कामयेत गामर्गोऽर्धयेति च सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मुत्सुनगमनपूर्वकमश्वेन भूम्याक्रमणम्)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

व्युद्धं वा एतयज्ञस्य यदयजुर्केण क्रियते
इमामगन्धर्वाणां मृतस्येत्यश्वामिधानीमा दधे
यजुर्कृत्यै यज्ञस्य समृद्धये प्रतूर्तं वाजिजा
द्वेत्यश्वमामि दधाति रूपमेवास्येतन्महिमानं
व्याचष्टे युजायाः रासंभं युवामिति गर्दभमसं-
त्येव गर्दभं प्रति ह्यापयति तस्मादश्वोद्ग-
मोऽसत्तरो योगेयोगे तवस्तरामित्याह (१)
योगेयोग एवेनं युद्धे वाजंवाजे हवामह इत्या-
हान्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे सखाय इन्द्रमुतय
इत्याहेन्द्रियमेवाव रुन्धेऽग्निदेवेभ्यो निलायत
तं प्रजापतिरन्वविन्दत्प्राजापत्योऽश्वोऽश्वेन सं-
भरत्यनुवित्यै पापवस्यसं धा एतत्क्रियते
यच्छेयसा च पापीयसा च समानं कर्म कुर्वन्ति
पापीयाश्च (२) ह्यश्वोद्गमोऽश्वं पूर्वं नयन्ति
पापवस्यस्य व्यावृत्त्यै तस्माच्छेयाः सं पापी-
यान्पश्वादन्वेति बहुव भवतो आतृव्यो भव-
तीव खलु वा एष योऽग्निं चिनुते धृज्यश्वः
प्रतूर्वजेह्यवक्रामन्नशस्तीरित्याह वज्जेणैव पाप्मा-
नं आतृव्यमव क्रामति रुद्रस्य गाणपत्यादि-
त्याह रौद्रा वै पशवो रुद्रादेव (३) पशु-
भिर्याच्याऽऽत्मने कर्म कुरुते पूष्णा सयुजा
सहेत्याह पुषा वा अश्वनाः संनेता समृद्धये

पुरीषायतनो वा एष यदभिरङ्गिरसो वा एत-
मग्ने देवतानां समभरन्पृथिव्याः सधःस्थ्यादग्निं
पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेहीत्याह सायतनमेवैनं
देवताभिः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वदच्छेम
इत्याह येन (४) संगच्छते वाजमेवास्य
वृक्ते प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निः संभृत्य इत्या-
हुरियं वै प्रजापतिस्तस्या एतच्छोभं यद्वल्मी-
कोऽग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भरिष्याम इति वल्मी-
कवपामये तिष्ठते साक्षादेव प्रजापतये प्रति-
प्रोच्याग्निः सं भरत्याग्निं पुरीष्यमाङ्गिरस्वद्भ-
राम इत्याह येन संगच्छते वाजमेवास्य वृद्-
क्तेऽश्वग्निरुपसामग्रम् (५) अस्यदित्याहा-
नुस्यात्या आगत्य वाज्यध्वेन आक्रम्य वाजि-
नृथिवीमित्याहैच्छत्येवैनं पूर्वया विन्दत्युत्त-
रया द्वाभ्यामाक्रमयति प्रतिष्ठित्या अनुकू-
पाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः प्र जायन्ते
द्यौस्ते पुष्टं पृथिवी सधःस्थमित्याहैभ्यो वा
एतं लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयद्रूपमेवास्यैत-
न्महिमानं व्याचष्टे वज्री वा एष यदश्वो दङ्गि-
रस्यतोदद्भ्यो भूयाद्धोमभिरुभयादद्भ्यो यं द्वि-
ष्यात्तमभस्पर्दं ध्यायेद्वज्रैर्जैवैर्न स्तृणुते (६) ॥

(आह पापीयान्द्रादेव येनाग्निं वज्री वै स्पष्टं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अश्वाकमणपूर्वकभूर्सकाराभिधानम्)

(अथ पञ्चमहाके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उत्क्रामोदक्रमीदिति द्वाभ्यामुत्क्रमयति प्र-
 तिष्ठित्या अनुरूपाभ्यां तस्मादनुरूपाः पशवः
 प्र जायन्तेऽप उप सृजति यत्र वा आप उपग-
 च्छन्ति तदोषधयः प्रति तिष्ठन्त्योषधीः प्रति-
 तिष्ठन्तीः पशवोऽनु प्रति तिष्ठन्ति पशून्पशो
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजास्तस्मादप उप
 सृजति प्रतिष्ठित्यै यदध्वयुरनग्नावाहुतिं जुहुया-
 दन्धोऽध्वयुः (१) स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्त्युर्हि-
 रण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्धोऽ-
 ध्वर्यमवति न यज्ञं रक्षांसि भन्ति जिघर्म्यमिं
 मनसा घृतेनेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभि-
 गच्छति प्रतिक्ष्यन्तं भुवनानि विश्वेत्याह सर्वं
 ह्येष प्रत्यक्षेति पृथं तिरश्चा वयसा बृहन्तमि-
 त्याहाल्पो ह्येष जातो महान् (२) भवति
 व्याचिञ्चमज्ञं रभसं विदोनमित्याहाजमेवास्मै
 स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदाऽऽ त्वां
 जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह तस्माद्यत्पुरुषो
 मनसाऽभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह
 रक्षसामपहत्यै मर्यश्रीः स्पृहयद्गर्णो अग्निरित्या-
 हापचितिमेषास्मिन्दधात्यपचितिमान्भवति य
 एवम् (३) वेद मनसा त्वै तामाप्नुमर्हति
 यामध्वयुरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां
 जुहोत्याहुत्योराण्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यज्ञमुखे-
 यज्ञमुखे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांसि जिघांस-

(मुद्रः सततपूर्वकं चर्मत्रयोः संभरणम्)

सन्त्येतर्हि स्वल्वा एतद्यज्ञमुस्तं यज्ञेन दाहति-
 रश्नुते परि लिखति रक्षसामपहत्यै तिसृभिः
 परि लिखति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्त-
 स्माद्रक्षाः स्युः हन्ति (४) गायत्र्या परि
 लिखति तेजो वै गायत्री तेजसैवैनं परि
 गृह्णाति त्रिष्टुभा परि लिखतीन्द्रियं वै त्रिष्टुभि-
 न्द्रियेणैवैनं परि गृह्णात्यनुष्टुभा परि लिखत्य-
 नुष्टुप् सर्वाणि छन्दांसि परिभूः पर्याप्त्यै मध्य-
 तोऽनुष्टुभा वाग्वा अनुष्टुप्सस्मान्मध्यतो वाचा
 वंदामो गायत्र्या प्रथमया परि लिखत्यथा-
 नुष्टुभाऽथ त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री यज्ञोऽनुष्टु-
 गिन्द्रियं त्रिष्टुतेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतो
 यज्ञं परि गृह्णाति (५) ॥

(अग्नोऽध्वर्युर्महान्मवाति य एव हन्ति त्रिष्टुभा तेजो वै गायत्री त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाहके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्रजति
 प्रसूत्या अथो धूममेवैतेन जनयति ज्योतिष्मन्तं
 त्वाऽमे सुप्रतीकमित्याहु ज्योतिरिवैतेन जनयति
 सोऽमिर्जातः प्रजाः शुचाऽऽपयन्तं देवा अर्ध-
 र्बेनाशमयन्निष्ठवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तमित्याहु

(मुद्रः स्वननपूर्वकं चर्मपत्रयोः संभरणम्)

प्रजाभ्य एवैनं शमयति द्वाभ्यां स्वनति प्रति
 धित्या अपां पृष्ठमसीति पुष्करपर्णमा (१)
 हरत्यपां वा एतत्पृष्ठं यत्पुष्करपर्णं रूपेणै-
 वैनदा हरति पुष्करपर्णेन सं भरति योनिर्वा
 अग्नेः पुष्करपर्णं स योनिमेवाग्निं सं भरति
 कृष्णाजिनेन सं भरति यज्ञो वै कृष्णाजिनं
 यज्ञेनैव यज्ञं सं भरति यद्वाभ्याणां पशूनां
 चर्मणा संभरेद्व्याभ्यान्पशूञ्छुचाऽप्येत्कृष्णा-
 जिनेन सं भरत्यारण्यानेव पशून् (२) शुचाऽ-
 प्ययति तस्मात्समाधत्पशूनां प्रजायमानानिमा-
 रण्याः पशवः कर्मायांसः शुचा ह्यृता लोमतः
 सं भरत्यतो ह्यस्य मेध्यं कृष्णाजिनं च पुष्क-
 रपर्णं च स स्तृणातीयं वै कृष्णाजिनमसी
 पुष्करपर्णमाभ्यमेवैनमुधयतः परि गृह्णात्यभि-
 र्वेभ्यो निलयित तमथवाऽन्वपश्यदथवा
 त्वा प्रथमो निरमभ्यदग्न इति (३) आह य
 एवैनमन्वपश्यतेनैवैनं सं भरति त्वामग्ने
 पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपधितमभि-
 र्वत्तमत्वा दध्यङ्कृङ्कृपिरित्याह दध्यङ्क्वा आथ-
 र्षणस्तेजस्व्यासीत्तेज एवास्मिन्दधातितम् त्वा
 पाथ्यो वृषेत्याह पूर्वेमेवोदितमुत्तरेणाभि गृणा-
 ति (४) चतसृभिः सं भरति चत्वारि ऊन्वा-
 सि ऊन्वाभिरेव गायत्रीभिर्वाह्मणस्य गायत्री

हि ब्राह्मणस्त्रिष्टुभ्यो राजन्यस्य त्रैष्टुभ्यो हि
 राजन्यो यं कामयेत वसिष्ठान्त्स्यादित्युभयीभि-
 स्तस्य सं भरेत्तेजश्चैवास्मा इन्द्रियं च समीचीं
 दधात्यष्टाभिः सं भरत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्र्योऽ-
 ग्निर्यावन्निवाग्निस्तः सं भरति सीदं होतरि-
 त्याह देवता एवास्मै सः सादयति नि होतेति
 मनुष्यान्तः सीदस्वेति वयांसि जनिष्वा
 हि जेन्यो अग्ने अह्नामित्याह देवमनुष्याने-
 वास्मै सः संज्ञान्न जनयति (५) ॥

(एव पशुनिति गुणाति होतरिति सप्तविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ऋरमिव वा अस्या एतत्करोति यस्त्वनत्यप
 उप सृजत्यापो वै शान्ताः शान्ताभिरेवास्ये
 शुचं शमयति सं ते वायुमतिरिश्वा दधास्वि-
 त्याह प्राणो वै वायुः प्राणेनैवास्यै प्राणः सं
 दधाति सं ते वायुरित्याह तस्माद्वायुप्रच्युता
 दिवो वृष्टिरीते तस्मै च देवि वषट्स्तु (१)
 तुभ्यमित्याह षड्वा ऋतव ऋतुष्वेव वृष्टिं दधा-
 ति तस्मात्सर्वानुतूर्वर्षति यद्वषट्कुर्यात्तया-
 माऽस्य वषट्कारः स्याद्यज्ञ वषट्कुर्याद्भरक्षा-
 शसि यज्ञः हन्त्युर्वदित्याह परोक्षमेव वषट्करोति

(संसृतमृदो यज्ञभूमौ समाहरणम्)

नास्य यातया मा वषट्कारो भवति न यज्ञः
रक्षांसि व्रन्ति सुजातो ज्योतिषा सहेत्यनु-
ष्टुभोर्षं न ह्यत्यनुष्टुप् (२) सर्वाणि छन्दांसि
छन्दांसि खलु वा अग्नेः प्रिया तनूः प्रिययै-
वैनं तनुवा परि वधाति वेदुको वासो भवति
य एवं वेद वारुणो वा अग्निरुपनद्ध उदु तिष्ठ
स्वध्वरोर्ध्व ऊ पु ण ऊ तय इति सावित्रीभ्यामु-
त्तिष्ठति सवितृप्रसूत एवास्योर्ध्व वरुणमेनिमु-
त्सृजति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै स जातो गर्भो
आसि (३) रोदस्योरित्याहिमे धै रोदसी
तथोरिष गर्भो यदाग्निस्तस्मादेवमाहाग्ने चारु-
विभृत ओषधीष्वित्याह यदा ह्येतं विभरन्त्यथ
चारुतरो भवति प्र भ्रातृभ्यो अपि कर्निकद्वद्वा
इत्याहौषधयो वा अस्य मातरस्ताभ्य एवैनं
प्र व्यावयति स्थिरो भव बीडवङ्ग इति गर्दभ
आ सादयति (४) सं नक्षत्रयवेनैमेतया स्थेम्ने
गर्दभेन सं भरति तस्मादगर्दभः पशूनां
भारभारितमो गर्दभेन भं भरति तस्माद्गर्दभोऽ-
प्यनालेशेऽश्वभ्यां पशून्मेषत्यञ्जः स्येनेना-
र्कः संभरन्ति गर्दभेन सं भरति तस्माद्गर्दभो
द्विरेताः सन्कनिष्ठं पशूनां प्र जायतेऽमिहस्थ
योनिं निदहति प्रजासु वा एष एतस्यांरूढः
(५) स ईश्वरः प्रजाः शुचा प्रवहः शिवो

म॑व प्र॒जाभ्य॑ इत्या॒ह प्र॒जाभ्य॑ ए॒वैनं॑ शमयति
 मा॒नुषी॑भ्यस्त्वमा॒ङ्गिर् इत्या॒ह मा॒नुष्यो॑ हि
 प्र॒जा मा॒ धावा॑पृथि॒वी आ॒भि ह्य॑शुचो॒ माऽस्त-
 रि॑क्षं॒ मा वन॑स्प॒र्तानि॒त्याह्य॑ ए॒वैनं॑ लो॒केभ्यः॑
 शमयति॒ प्रैतु॑ वा॒जी क॒र्त्तिक॑द॒दित्या॑ह वा॒जी
 श्ये॒ष ना॒न॒द॒द्रास॑भः प॒त्वेति॑ (६) आ॒ह रा॒स॒भ
 इति॒ ह्येत॑मु॒षयोऽध॑द॒भर॑ज्जामि॒ पुरी॑ष्यामि॒त्याहा-
 मि॑ श्ये॒ष भ॑रति॒ मा पा॒द्यायु॑षः पु॒र॒त्याहाऽऽयु॑-
 रे॒वास्मि॑न्दधाति॒ तस्मा॑द्द॒र्दभः॑ स॒र्वमा॑युरेति॒ त-
 स्मा॑द्द॒र्दभे॑ पु॒राऽऽयु॑षः प्र॒मीते॑ वि॒भ्यति॑ वृषाऽ-
 मि॑ वृष॑णं भ॒र॒जित्या॑ह वृषा श्ये॒ष वृषाऽमि॑रपा
 ग॒र्भम् (७) स॒मु॒द्रिय॑मि॒त्याहा॒पा श्ये॑ष ग॒र्भो
 यदा॑मि॒रस्य॑ आ या॒हि व॒तिय॑ इति॒ वा इ॒मौ
 लो॒को व्यै॑तामस्य॒ आ या॒हि व॒तिय॑ इति॒ यदा-
 ह्ना॒नयो॑लो॒कयो॑र्ध॒तयै॑ प्र॒च्यु॒नो वा ए॒ष आ॒यत॑-
 ना॒द॒गतः॑ प्र॒तिष्ठा॑ स ए॒तर्ह्य॑ध्व॒र्यु च॒ यज॑मानं च
 ध्या॒यत्यु॒त स॒त्यमि॒त्यहि॑यं वा क॒तम॑सौ (८)
 स॒त्यम॒नयो॑रे॒वैनं॑ प्र॒ति॒ष्ठाप॑यति॒ नाऽऽति॑मा॒र्छ-
 त्य॑ध्व॒र्युर्न॑ यज॑मानो वरु॑णो वा ए॒ष यज॑मानम-
 भ्येति॒ यदा॑ग्निरु॒प॒नञ्च॑ ओष॑धयः प्र॒ति गृ॒हीता-
 मि॑मेतामि॒त्याह॑ ज्ञान्त्यै॒ व्यस्य॑न्वि॒श्वा अ॒भ॒तीर-
 रा॒तीरि॒त्याह॑ रक्ष॒साम॑प॒हृत्यै॑ नि॒षीद॑न्नो अ॒प
 दु॒र्मति॑ श॒न॒दित्या॑ह प्र॒ति॒ष्ठित्या॑ ओष॑धयः
 प्र॒ति मो॑दध्वम् (९) ए॒नमि॒त्याहौष॑धयो वा

(उलानिर्माणम्)

अग्नेर्भागधेयं ताभिरेवैनं समर्धयति पुष्पा-
वतीः सुपिप्पला इत्याह तस्यादोषधयः फलं
गृह्णन्त्ययं वो गर्भं ऋत्विष्यः पत्नः सभःस्थमाऽ-
सदित्याह याभ्य एवैनं प्रच्यावयति तास्वे-
वैनं प्रति षापयति द्वाभ्यामुपावहरति प्रति-
ष्ठित्यै (१०) ॥

(अस्त्वनुष्टुबसि सादप्रत्यारूढः पत्वेति गर्भपमौ
षोदध्वं द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमांशके
प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमं पृष्ठं प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वारुणो वा अग्निरुपनद्धो वि पाजमेति वि
स्रंसयति सवितुप्रसूत एवास्य विषृचीं वरुण-
मेनिं वि सृजत्यप उप सृजत्यापो वै शान्ताः
शान्ताभिरेवास्य जुचंश्च शमयति तिमृभिरुप
सृजति त्रिवृद्धा अग्निर्यावानेवाग्निस्तस्य जुचंश्च
शमयति मित्रः सः सृज्य पृथिवीमित्याह मित्रो
वै शिवो देवानां तेनैव (१) एनं सः
सृजति शान्त्यै यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः
सः सृजेद्ग्राम्याणि पात्राणि जुचाऽर्पयेदर्मक-
पालैः सः सृजत्येतानि वा अनुपजीवनीयानि
तान्येव जुचाऽर्पयति शर्कराभिः सः सृजति
धृत्या अथो शंत्वायाजलांभैः सः सृजत्येवा
वा अग्नेः प्रिया तनूर्यदजा प्रिययेवेनं तनुवा

(उत्सानिर्माणम्)

स* सृजत्ययो तेजसा कृष्णाजिनस्य लोमभिः
 सम् (२) सृजति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो-
 नैव यज्ञ* स* सृजति रुद्राः संभृत्य पृथिवी-
 मित्थाहैता वा एतं देवता अग्रे समभरन्ता-
 धिरैवैन* संभरति मखस्य शिरोऽसीत्याह
 यज्ञो वै मखस्तस्यैतच्छिरो यदुखा तस्मादेव-
 माह यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह यज्ञस्य स्रोते (३)
 पदे अथो प्रतिष्ठिर्यै प्रान्याभिर्यच्छत्यन्वन्धै-
 र्मन्त्रयते मिथुनत्वाय ऋद्धिं करोति त्रय इमे
 लोका एषां लोकानामाप्त्यै छन्दोभिः करोति
 वीर्यं वै छन्दांसि वीर्येणैवैनां करोति यजुषा
 बिलं करोति व्यावृत्त्या इयतीं करोति प्रजार्प-
 तिना यज्ञमुखेन संभितां द्विस्तनां करोति
 द्वावापृथिव्योर्दोहाय चतुस्तनां करोति पञ्चनां
 दोहायाष्टास्तनां करोति छन्दमां दोहाय नवा-
 श्रिमभिचरतः कुर्यान्निवृत्तमेव वर्ज* संभृत्य
 आर्तुग्याय प्र हरति स्तृत्यै कृत्वाय सा मही-
 मुक्तामिति नि दधाति देवतास्वैवैनां प्रति
 ष्ठापयति (४) ॥

(तेनैव लोमभिः सपेते अभिचरत एकविंशतिष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(उत्तरार्द्धकारः)

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तभिर्धूपयति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः
 शिर एतद्यज्ञस्य यदुक्ता शीर्षज्ञेव यज्ञस्य
 प्राणान्दधाति तस्मात्सप्त शीर्षप्राणो अश्व-
 शकेन धूपयति प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनि-
 त्वायादितिस्त्वेत्याहेर्यं वा अदितिर्दित्यैवादित्या
 खनत्यस्या अकूरंकाराय न हि स्वः स्वः
 हिनस्ति देवानां त्वा पत्नीरित्याह देवानाम्
 (१) वा एतां पत्नयोऽग्रेऽकुर्वन्ताभिरेवैनां
 दधाति धिषणास्त्वेत्याह विद्या वै धिषणां
 विद्याभिरेवैनामभिन्धे मास्त्वेत्याह छन्दोऽसि
 वै ग्नाश्छन्दोभिरेवैनाः अपयति वरूत्रयस्त्वे-
 त्याह होत्रा वै वरूत्रयो हाशाभिरेवैनां पचति
 जनयस्त्वेत्याह देवानां वै पत्नीः (२) जन-
 यस्ताभिरेवैनां पचति षड्भिः पचति षड्वा
 ऋतर्ष ऋतुभिरेवैनां पचति द्विः पचान्वित्याह
 तस्माद्द्विः सैवात्सरस्य सस्यं पच्यते वारुण्यु-
 खाऽभीद्धा मन्त्रियोपैति शान्त्यै देवस्त्वां सवि-
 तोद्धपत्विन्याह भवितृप्रभूत एवैनां ब्रह्मणा
 देवताभिरुर्वृत्तपथपद्यमाना पृथिव्याशा दिश
 आ पृण (३) इत्याह तस्माद्दग्निः सर्वा
 दिशोऽनु वि भारयुत्तिष्ठ बृहती भवोष्वा तिष्ठ
 ध्रुवा त्वमित्याह प्रतिष्ठित्या अमुर्यं पात्रमना-

च्छृण्वन्माच्छृण्वन्ति देवत्राऽकरजक्षरिणाऽऽच्छृ-
ण्वन्ति परमं वा एतत्पयो यदजक्षरं परमेणै-
वैना पयसाऽऽच्छृण्वन्ति यजुषा व्यावृत्तये
छन्दोभिरेव छन्दोभिर्वा एषा क्रियते
छन्दोभिरेव छन्दास्स्याच्छृण्वन्ति (४) ॥

(आह देवानां वै पत्नीः पुणेषा वद च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकविंशत्या मासैः पुरुषशीर्षिमच्छैत्य-
मेध्या वै मासा अमेध्यं पुरुषशीर्षिममेध्यैरेवा-
स्यामेध्यं निरवदाय मेध्यं कृत्वाऽऽहरत्येकविं-
शतिर्भवत्येकविंशो वै पुरुषः पुरुषस्याऽऽप्यै-
भ्युर्जुं वा एतत्प्राणैरेमेध्यं यत्पुरुषशीर्षं संसृष्टा
वितृण्णां वस्मीकवपां प्रति नि दधाति सप्त
वै शीर्षिण्याः प्राणाः प्राणैरेवैनत्समर्धयति मे-
ध्यत्वाय यावन्तः (१) वै सृत्युबन्धवस्तेषां
यम आधिपत्यं परिपाय यमगाथ्यामिः परि
गायति यमादेवैनद्वृक्ते तिसृभिः परि गायति
अयं इमे लोका एभ्य एवैनल्लोकेभ्यो वृक्ते
तस्माद्वायते न देयं गाथा हि तद्वृक्तेऽग्निभ्यः
पशूना लभते कामा वा अग्नयः कामानेषाव

(बह्विपशवः)

कन्धे यत्पशूनालमेतानवकृत्वा अस्य (२)
 पशवः स्युषंत्पर्यग्निरुतानुत्सुजेयं हवे शंसं कृ-
 यं ग्रात्सं* स्थापयेद्यातयांमानि इति पाणिं स्युषं-
 त्पशूनालमेतेनैव पशून्व कन्धे यत्पर्यग्नि-
 रुतानुत्सुजतिं शीर्ष्णांमयातयामत्वाय प्राजा-
 पत्येन स* स्थापयति यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञ
 एव यज्ञं प्रति छापयति प्रजापतिः प्रजा अं-
 जत स रिरिचानोऽमम्यत स एता आप्रीरप-
 श्यन्ताभिर्वै स मुंसतः (३) आत्मानमाऽप्री-
 णति यदेता आप्रियो भवन्ति यज्ञो वै प्रजाप-
 तिर्यज्ञमेवैताभिर्मुंसत आ प्रीणात्यपरिमितछ-
 म्दसो भवन्त्यपरिमितः प्रजापतिः प्रजापते-
 राप्त्या ऊनातिरिक्ता मिथुनाः प्रजात्यै लोमंशं
 वै नासैत्च्छन्दः प्रजापतेः पशवो लोमशाः
 पशूनेवाव कन्धे सर्वाणि वा एता रूपाणि स-
 र्वाणि रूपाण्यग्नौ चिरथे क्रियन्ते तस्मादेता
 अग्नेश्चित्यस्य (४) भवन्त्येकविंशतिः सा-
 मिधेनीरन्वाहं कृत्वा एकविंशो रुधमेव गं-
 ष्ठात्यथो प्रतिष्ठामेव प्रतिष्ठा सौकविंशश्चतु-
 र्विंशतिमन्वाहं चतुर्विंशतिरधमासाः संव-
 त्सरः संवत्सरोऽभिर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वान-
 रमव कन्धे पराचीरन्वाहं पराङ्घ्रि हि सुवर्गो
 लोकः समास्त्वाऽग्न क्रतवो वर्धयन्वित्वाह

सर्वाभिरेवाग्निं वर्धयति (५) ऋतुभिः संव-
त्सरं विश्वा आ भाहि प्रदिशः पृथिव्या इत्या-
ह तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनु वि भाति प्रत्यौ-
हतामश्विना मृत्युर्मेस्मादित्याह मृत्युर्मेवास्मा-
दप नुदत्युद्वयं तमेसस्परीत्याह पाप्मा वै तमः
पाप्मावमेवास्मादप हन्त्यगन्म ज्योतिरुत्तममि-
त्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्य-
स्यैव सायुज्यं गच्छति न संवत्सरस्तिष्ठति
नास्य श्रीस्तिष्ठति यस्यैताः क्रियन्ते ज्योति-
भ्यतीमुत्तमामन्वाह ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद-
धाति सुवर्गस्य लोकस्यानुक्यात्यै (६) ।

(सर्वतोऽस्य मुखतश्चित्स्य वर्धयत्य दित्योऽष्टविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

पृथुमिर्दीक्षयति पृथ्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनं
दीक्षयति सप्तमिर्दीक्षयति सप्त छन्दाश्चि
छन्दोभिरेवैनं दीक्षयति विश्वे देवस्य नेतुरि-
त्यनुष्टुभोत्तमया जुहोति वाग्वा अनुष्टुप्तस्मा-
त्पाणानां वागुत्तमैकस्मादक्षरादनांसं प्रथमं पदं
तस्माद्यद्वाचोऽनांसं तन्मनुष्या उप जीवन्ति
पूर्णया जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः (१)

(उक्तस्य जननम्)

प्रजापतेराप्स्यै न्यूनया जहोति न्यूनान्नि प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत प्रजानाः सृष्ट्यै यदचिषि
प्रवृज्याद्भूतमव रुन्धीत यदङ्गारेषु भाविष्यद-
ङ्गारेषु प्र वृणक्ति भाविष्यदेवाव रुन्धे भवि-
ष्यन्नि भूयो भूताद्वाभ्यां प्र वृणक्ति द्विषाय-
जमानः प्रतिष्ठित्यै ब्रह्मणा वा एषा यजुषा
संभृता यदुखा सा यद्विद्येताऽऽतिमार्छेत् (२)
यजमानो हन्येतास्य यज्ञो मित्रेतामुखां तपे-
त्याह ब्रह्म वै मित्रो ब्रह्मज्वेना प्रति घापयति
नाऽऽतिमार्छेति यजमानो नास्य यज्ञो हन्यते
यदि मियेतै तैरेव कृपालिः सः सृजेत्सैव ततः
प्रायश्चित्तिर्यो गतधीः स्यान्मथित्वा तस्याव
दध्याद्भूतो वा एष स स्वाम् (३) देवता-
मुपैति यो भूतिकामः स्याद्य उखायै संभवेत्स
एव तस्य स्यादतो ह्येष संभवत्येष वै स्वयंभू-
नाम भवत्येव यं कामयेत भ्रातृव्यमस्मै जन-
येयमित्यन्यतस्तस्याऽऽहत्याव दध्यात्साक्षादे-
वास्मै भ्रातृव्यं जनयत्यम्बरीषादङ्गकामस्याव
दध्यादम्बरीषे वा अङ्गं ध्रियते सयोन्येवाक्षम्
(४) अव रुन्धे भुञ्जानव दधात्यूर्ग्वै भुञ्जा
ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्यग्निदेवेभ्यो नित्वायत
स क्रमुकं प्राविशत्क्रमुकमव दधाति यदेवास्य
तत्र न्यक्तं तदेवाव रुन्ध आज्येन स योर्येतद्वा

(उरुवधारणम्)

अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनं धाम्ना
 समर्धयत्यथो तेजसा (५) वैकङ्कतीमा दधाति
 मा एवाव रुन्धे शमीमयीमा दधाति शान्त्यै
 सिद्धं त्वं मातुरस्या उपस्य इति तिसृभिर्जित-
 मुप तिष्ठते त्रयं इमे लोका एष्वेव लोकेष्वा-
 धिदं गच्छत्यथो प्राणानेवाऽऽत्मन्धते (६) ॥

(प्रजापतिकंष्ठेस्वामेवानं तेजसा चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

न हं स्म वै पुराऽग्निर्परशुवृक्कणं दहति
 तदस्मै प्रयोग एवर्षिस्वदययदग्ने यानि कानि
 चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्कणमेवास्मै स्वद-
 यति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदोर्दुम्बरीमा
 दधात्यगर्वा उर्दुम्बर ऊर्जमेवास्मा अपि दधाति
 प्रजापतिरग्निमसृजत तं सृष्टं रक्षांति (१)
 अजिघांसन्तस एतद्राक्षोघ्नमपश्यन्तेन वै स
 रक्षांस्यपाहत यद्राक्षोघ्नं भवत्यग्नेरेव तेन
 जाताद्रक्षांस्यर्ष हन्त्याश्वत्थीमा दधात्यश्वत्थो
 वे वनस्पतनिं सपत्नसाहो विजित्यै वैकं-
 ङ्कतीमा दधाति मा एवाव रुन्धे शमीमयीमा

(उरूयधारणम्)

दधाति दान्त्यै सशितं मे ब्रह्मोर्देवा वाह
अतिरमित्युत्तमे औदुम्बरी (२) वाचयति
ब्रह्मणैव क्षत्रं स रयति क्षत्रेण ब्रह्म तस्मा-
द्वाहणो राजन्यवानत्यन्यं ब्राह्मणं तस्माद्वाज-
न्यो ब्राह्मणवानत्यन्यं राजन्यं सृत्युर्वा एष
यदभिरमृतं हिरण्यं रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्च-
तेऽमृतमेव सृत्योरन्तर्घत्त एकविंशतिनि-
र्वाधो भवत्येकविंशतिर्वै देवल्लोका द्वादश
मासाः पञ्चतन्त्रयं इमे लोका असावादित्यः
(३) एकविंश एतावन्तो वै देवल्लोकास्ते-
भ्य एव आतृव्यमन्तरेति निर्वाधैर्वै देवा असु-
राभिर्वाधेऽकुर्वन्ताभिर्वाधानां निर्वाधत्वं नि-
र्वाधी भवति आतृव्यानेव निर्वाधे कुरुते सा-
वित्रिया प्रति मुञ्चते प्रसृत्यै नक्तोषासेत्युत्तर-
याऽहोरात्राभ्यामिवैनमुद्यच्छते देवा अग्निं धा-
रयन्द्वाविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदा
अहोरात्राभ्यामिवैनमुद्यत्य (४) प्राणैर्दधा-
राऽऽसीनिः प्रति मुञ्चते तस्मादासीनाः प्रजाः
प्र जायन्ते कृष्णाजिनमुत्तरं तेजो वै हिरण्यं
ब्रह्म कृष्णाजिनं तेजसा चैवैनं ब्रह्मणा चोभ-
यतः परि गृह्णाति षडुग्रामं शिक्षयं भवति
षड्वा ऋतवं ऋतुभिरेवैनमुद्यच्छते यद्वादशो-
ग्रामं संवत्सरेणैव मौजं भवत्युर्वै मुजा

(अश्वमेधसंवाग्न्यप्रयागयज्याभिधानम्)

ऊर्जैर्वैनः समर्धयति सुपर्णोऽसि गरुत्मानिभ्य-
 वैक्षते रूपमेवाभ्यैतन्महिमानं व्याचष्टे दिवं
 गरुत् सुवः पतेत्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गम-
 यति (५) ।

(रक्षाश्चैवुन्वरी आदित्य उद्यत्य सं चतुर्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

समिद्धो अजगृह्णदरं मतीनां धृतमग्ने मधु-
 मरिपश्वमानः । बाजी वहन्बाजिनं जातवेदो
 देवानां धक्षि प्रियमा सधःस्थम् । धृतेनाजशस्तं
 पथो देवयानान्प्रजानन्वाग्यज्येतु देवान् । अनु-
 त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताः स्वधामस्मै यज-
 मानाय धेहि । ईदृचश्चामि बन्धश्च बाजिजा-
 न्नाश्वासि मेध्यश्च सप्ते । अग्निहृवा (१) देवैर्व-
 सुभिः सजोषाः प्रीतं बर्हिं वहतु जातवेदाः ।
 स्तीर्णं बर्हिः सुमरीमा जुषाणोरु पृथु प्रथमानं
 पृथिव्याम् । देवेभिर्मुक्तमदितिः सजोषाः
 स्योनं कृण्वाना सुविते दधातु । एता उ वः
 सुभर्गा विश्वरूपः वि पक्षोभिः अयमाणा
 उदातैः । ऋग्वाः सतीः कवयः शम्भमाना
 द्वारो देवीः सुप्रायणा भवन्तु । अन्तरा मित्राव-

(अश्वमेधसंविधिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

रुंणा चरन्ती मुखं यज्ञानामामि संविदाने । उपासा
वाम् (२) सुहिरण्ये सुशिल्पे कृतस्य योना-
विह सादयामि । प्रथमा वा३ सरथिना
सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ भुवनानि विश्वा ।
अपिप्रथं चोदना वा मिमाना होतारा ज्योतिः
प्रदिशां दिशन्ता । आदित्यैर्नो भारती बभ्रु
यज्ञ३ सरस्वती सह रुद्रेर्न आवीत् । इहोप-
हृता वसुभिः मजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु
धत्त । त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टरवा
जायत आशुरश्वः (३) त्वष्टेदं विश्वं भुवनं
जजान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः । अश्वौ
घृतेन त्मन्या समक्त उप देवा३ ऋतुशः पार्थ
एत । वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानंन्नामिना हव्या
स्वदितानि वक्षत् । प्रजापतेस्तर्पसा वावृधानः
सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन
हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु
देवाः (४) ॥

(अग्निष्टवा वामथो द्विचत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सावित्राणि व्यूढमुत्क्राम देवस्य खनति कूरं वारुणः सप्तभिरेकविंशत्या
पद्भिर्न ह स्म सप्तिद्वौ अश्वत्थेकोदश ॥ ११ ॥

(अथमेवसेवन्विप्रयाजयाज्याभिधानम्)

सावित्राण्युत्क्रामं कुरं वारुणः पशवः स्युर्न ह स्म नव-

पञ्चाशत् ॥ ५९ ॥

R. 5a99

—5555

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमाधिकादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःधसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

मिर्महे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

चतुर्थकाण्डे चित्यर्थमग्नाः सर्वत्र वर्णिताः ।

आह्वयं पञ्चमे काण्डे तत्र सप्त प्रपाठकाः ॥

मन्त्राख्या चतुर्थादौ सिद्धमौपानुवाक्यम् ।

एकादशानुवाकाः स्युराग्नेऽर्थास्त्वेवमीरिताः ॥

सावित्राहुतिरग्रेष्व स्वीकारः प्रथमे भवेत् ।

द्वितीये मृत्स्वनं नष्टञ्ज्येनाऽऽक्रमयेद्भवम् ॥

तृतीये सूक्तमध्याथं मूसंस्कारो जलादिभिः ।

चतुर्थे तु भुदं त्वात्वा संभरेच्चर्मपत्रयोः ॥

पञ्चमे संभृतामेवां यज्ञभूमी तयाहरेत् ।

षष्ठे त्वां निर्मिमीत सप्तमे संस्करोति ताम् ॥

अष्टमे पशवो बह्वेतरूपस्य नवमे जनिः ।

उत्सवं दधीत दशमे स्थादन्त्यश्वाऽऽधमेधिकः ॥

अध्मेतुमनुवाकोऽत्र प्रोक्त उरुह्वयतां ततः ।

समिद्ध इत्येवमाद्या अथस्याऽऽग्निं हरिवाः ॥

आग्निः स्युः प्रयाजानां याज्या एकादशात्र ताः ।

अधमेवास्तृष्काण्डे वा विनियुक्ताः स्फुटं भुवम् ॥

(अथमेवसंबन्धिप्रयाजयाज्याभिधानम्)

एवं हि भूयते—“ समिधो अज्जन्दरं मतीनामित्यथस्याऽऽपिधो भवन्ति सत्त्वात्वाय ” इति । तत्र प्रथमाभूचमाह—

समिधो अज्जजिति । हे जातवेदोऽग्रे वाजिनमथं वहन्वह देवान्मापयेत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः, समिधः सम्यक्प्रदीप्तः । वाज्यजवान्नसंपादक इत्यर्थः । किं कुर्वन्, मतीनां रुदरमज्जन् । रुदरशब्दो धान्यानामापापनं कुसुमादिकमाचष्टे । मतीनामभिज्ञानां रुदरं कुसुलस्थानीयं त्वक्स्वरूपमज्जन्प्रकाशयन् । यधु-मन्मधुरं घृतं पिन्वमानः पिबन् । तथा देवार्थं सर्वाणि हवींषि वहन् । कीदृशं वाजिनं, देवानां भियं प्रीतिहेतुम् । आसधःस्यं सर्वतः पञ्चन्तरैः सह स्थिवम् । अत एवाथमेधकाण्डे समान्नास्यते—“ आमेवं कृष्णग्रीवं पुरस्ताच्छादे ” इत्यादि । अथ द्वितीयाभूचमाह—

घृतेनाज्जजिति । अयं वाजी देवानप्येतु प्राप्नोतु । किं कुर्वन्, घृतेन स्वस्थोपरिभूतेनऽऽज्येन देवयानान्पथो देवलोकस्थितान्मार्गांस्समज्जन्सम्यग्ग्री-कुर्वन् । प्रजानस्तेन घृतच्छाञ्छनेन मार्गो यथा ज्ञायते तथा कुर्वन् । हे सतेऽथ प्रदिशः प्रकृष्टाः सर्वा दिशस्त्वा त्वामनुसृत्य सचन्तां, सर्ववेत्स्यो भवन्तु देवपान्तावानुक्त्यमेव कुर्वन्तु । त्वं चास्मै यजमानाय स्वर्धा स्वधान-कारोपलक्षितमन्नं घेहि संपादय । अथ तृतीयाभूचमाह—ईद्व्यश्वासीति ।

हे वाजिजघ्न त्वमस्माभिरिद्व्यश्वा स्तोतव्यश्च वन्द्यश्च मनस्कार्यश्चासि । हे सतेऽश्वाऽऽश्वश्च शीङ्गाभी च मेघश्च यामयोग्यश्चासि । जातवेदा अग्निस्त्वा त्वां वहतु देवान्मापयतु । कीदृशोऽग्निः, वसुभिर्जगन्निवासहेतुमिद्वैः सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं त्वां, प्रीतं प्रीतिविवधं बर्हि बोद्धारम् ।

अथ चतुर्थीभूचमाह—

स्तीर्णं बर्हिरिति । अदितिर्भूमिदेवी सुविते शोभनमाप्तियोग्ये स्थाने दद्या-त्यर्थं स्थापयतु । कीदृश्यदितिः, बर्हिर्जुषाणा दर्भं पूर्णं सेवमाना । कीदृशं बर्हिः, स्तीर्णं संज्ञपनायार्थं शाश्वतितुमास्तीर्णं, सुहरीप सुष्टु स्तरणयोग्यं, पृथि-भ्यां भूमावुरु बहुलं यथा भवति तथा, पृथ्वतिविस्तृतं यथा भवति तथा पथ-मार्गं प्रसारितम् । तथेयमदितिर्देवोभिः सर्वदेवैः सजोषाः समानप्रीतिः । तथा शुक्रं योग्यं स्योनं सुखकरं स्थानं कृण्वाना कुर्वती । अथ पञ्चमीभूचमाह—

पुता उ व इति । एता अपि द्वारो देवीर्द्वाराख्यः देव्यः सुप्रापणा भवन्तु

सुहृवस्थाश्रमस्य धारिका भवन्तु । कीदृश्यो देव्यः, वो युष्माकमृतिवयजमानानां
 सुभगाः सौभाग्यप्रदा विश्वरूपा बहुविधरूपानुका अतिरात्रानि सततवयमनसाध-
 नानि बाह्वानि तैः वक्षोभिः पक्षस्थानिर्वैरैर्विशेषेणोच्छ्रयमाणा ऊर्ध्वं गच्छ-
 न्त्य ऊर्ध्वाः सर्वार्गमनागमनयोग्याः सत्यः कवयः कर्वादैः शुम्भमानाः शोभमा-
 नाः । द्वाराभिमानिभ्यो हि देव्यः कपाटसमीपे वर्तमानाः शोभन्ते ।

अथ षष्ठीमृचमाह—

अन्तरा मित्रावरुणेति । हे जषासावःशब्दोपलक्षिते अहोरात्रे देवे त्वां
 युवामृतस्य योनौ यज्ञस्य कारण इहाश्वे सा यामि स्थापयामि । कीदृश्यावहो-
 रात्रदेवते, मित्रावरुणरूपे । अत एवान्यत्राऽऽम्नादम्—“मैत्रं वा अहः ।
 धारुणी रात्रिः” इति । अन्तरा चरन्ती ब्रह्माण्डस्य मध्ये वर्तमाने यज्ञानां
 भुक्त्वमभि संविदाने यज्ञभारम्भमभिलक्ष्य परस्परमैकमत्ययुक्ते सुहिरण्ये शोभनाहि-
 रण्यवत्सूर्यचन्द्रप्रकाशयुक्ते सुशित्ये सर्वव्यवहारहेतुत्वेन शोभनैः शिल्पैरुपेते ।

अथ सप्तमीमृचमाह—

प्रथमा वामिति । हे दंपती यजमानाभ्यौ वां युवोरर्थे होतारा देवानां
 मध्ये यौ होतारौ तावुमावपिपयं प्रीणयामि । कीदृशी, प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ,
 सरथिना समान एको रथः सरयस्तद्वन्तौ, सुवर्णां शोभनवर्णोपेतौ, देवौ कीदृश-
 मानौ, विश्वा सुवनानि सर्वास्त्रोकाम्यश्नन्तौ, वा चोदना मिमाना युवयोर्विहितानि
 क्रमाणि प्रमितवन्तौ, प्रदिशाः ऋष्टास्तु दिक्षु ज्योतिर्दिशन्ता स्वकीयं प्रकाशं
 प्रसारयन्तौ । अथाष्टमीमृचमाह—

आदित्यैर्न इति । मारुती मारुत्याख्या देव्यादित्यैः सह नोऽस्मदीयं यज्ञं
 षष्ठु कामयताम । सरस्वती सरस्वत्याख्या देवी रुद्रैः सह नोऽस्मानाविक्रतु ।
 इहाख्या देवी वसुभिः सह सज्जोषाः समानधीनिरुपहूताऽनुज्ञाता सत्यस्मानवतु ।
 देवीर्हे देव्यः सर्वं नोऽस्मदीयं यज्ञममृतेषु मरण हितेषु देवेषु घत्त स्थापयत ।

अथ नवमीमृचमाह—त्वष्टा वीरमिति ।

त्वष्टा त्वष्टृनामको देवो देवकामं देवान्कामयमानं वीरं कर्मसु शूरं पुत्रं
 अजानतिपाद्यामास । स त्वष्टुः मकाशादवां गमनकुशल आशुः शीघ्रमा-
 ग्यश्वो जायते । किं बहुना त्वष्टेर्देविभ्यं भुवनं सर्वमपि लोके ज्ञान जनया-
 मास । हे होतवहोवैद्वत्स्व जगतः कर्तारं सधाराभिहास्मिन्कर्माणि यक्षि षष्ठु !

(आसन्वां वह्निस्थापनं वात्समेणोपस्थानं च)

अथ दशमीमूचमाह—

अश्वो घृतेनेति । अयमभस्मन्याऽऽत्मना स्वयमेव घृतेन समको घृताक इव रुचिकरः सन्पाथो देवानामन्नं भूत्वर्तुशस्तचदृत्तकाले देवानुपैतु मामोतु । वनस्पतिरेतजामको देवो देवलोकं प्रजानम्प्रकर्षेणावगच्छन्नाग्निना सह स्वदितानि हव्या स्वादुभूतानि हवींषि वक्षद्ब्रह्म देव न्यापयतु । अथैकादशीमूचमाह—

प्रजापतेरिति । हेऽग्ने त्वं प्रजापतेर्जगदीश्वरस्य तपसा पर्याप्तोचनेन बानृ-
धानो वर्धमानसर्वं जातञ्जगत्पञ्च भूतः सद्यस्तदानीमेव यज्ञं दधिषे धारयसि ।
स्वाहाकृतेन स्वाहाकारसमर्पितेन हावेष्टा सह पुरोगा अग्रतो गच्छन्महि देवा-
न्याप्नुहि । साध्या अस्माभिः साधनीयाः पूजनीया देवा इदमस्माभिः समर्पितं
हविरदन्तु भक्षयन्तु । अत्र विनियोगसंग्रहः—

सामिध्व इत्याग्निभ्यः स्युरश्वस्यैकदशोदिताः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे प्रथमपपाठके

प्रथमाष्टोकादशास्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थ्यनहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थ्यनहेभरापरावतारस्य श्रीमद्भजाविराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरवृक्षमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमः पपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमांस्तुक्तान-

*एतद्व्याख्यानं वेदार्थं चतुर्थकाण्डेऽद्वितीयप्र ॥ ४ ॥ तृतीयपपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकत्रयस्य स्या-
मेन सह व्याख्यातत्वाच्च एतन् व्यख्यातं भाष्यकृता । अतस्तद्व्याख्येयं न तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
एतदमुदाकर्तृकविधिवानां संवेग प्रवर्तनमेवास्ति न च वेदार्थप्रकाशस्य मन्त्रे भ ४ ५ तैव कृतमस्ति
तद्वये तत्र द्रष्टव्यम् ।

(आसन्त्यां वक्षिस्थापनं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

नपञ्चममभ्यजयन्यद्विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव
 भुत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपञ्चम-
 मभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह
 गायत्री वै पृथिवी त्रैलोक्यमन्तरीक्षं जार्गती
 धौरानुष्टुभीर्दिशश्छन्दोभिरिवेमाँल्लोकान्यथापूर्व-
 मभि जयति प्रजापतिराग्निमसृजत साँऽस्मा-
 त्सृष्टः (१) पराँद्वैत्तमेतयाऽन्वदकन्ददिति
 तया वै साँऽमेः प्रियं धामावाकन्ध यदेताम
 न्वाहाग्नेरेवैतया प्रियं धामार्धं रुन्ध ईश्वरो वा
 एष पराँहप्रदद्यो यो विष्णुक्रमान्क्रमते चत-
 स्रभिरा धर्तते चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि
 सलु वा अग्नेः प्रिया तनुः प्रियामेवास्य तनु-
 वमभि (२) पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते
 स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्धं
 आत्मनो वीर्यावत्तरोऽथो आदित्यस्यैवाऽऽवृ-
 त्तमनु पर्यावर्तते हुनःशेषमाजीगर्तं वरुणोऽ-
 गृह्णात्स एतां वारुणमिपश्यत्तया वै स आ-
 त्मानं वरुणपाशादमुञ्चद्वरुणो वा एतं गृह्णाति
 य उखा प्रतिमुञ्चत उद्धृत्तमं वरुण पाशान्स्म-
 दित्याँहाऽऽत्मानमेवैतया (३) वरुणपाशा-
 न्मुञ्चत्तया त्वाँऽहार्षमित्याँहाऽऽ ह्येनं हर्ति
 ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्याँह प्रतिष्ठित्यै विश-
 स्त्वा सर्वा वाञ्छन्तिवत्याँह विदोवैनं सधर्ध-
 यत्यस्मिन्राष्ट्रमधि अयेत्याँह राष्ट्रमेवास्मिन्ऋ-

(आसन्त्यां वक्षिस्थानं वात्सप्रेणोपस्थानं च)

धर्मकर्म कायेत राष्ट्रं स्यादिति तं मनसा
ध्यायेद्वाष्ट्रमेव भवति (४) अथं बृहस्पता-
मूर्ध्वो अस्थादित्याहामेवैनं समानानां क-
रोति निर्जग्मिवान्तमम इत्याह तम एवास्मा-
दप हन्ति ज्योतिषाऽगादित्याह ज्योतिरेवा-
स्मिन्दधाति चतसृभिः सादयति चत्वारि छन्दा-
श्मि छन्दोभिरेवातिच्छन्दसोत्तमया वर्ध-
वा एषा छन्दमां यदतिच्छन्दा वर्धेवैनं समा-
नानां करोति मर्हती (५) भवति मन्व-
मेवैनं गमयति वात्सप्रेणोप तिष्ठत एतेन वै
वात्सप्रीर्भातिन्दनोऽमेः प्रियं घामावोरुन्धामेरे-
धैतनं प्रियं घामाव रुन्ध एकादशं भवत्येकधैव
यजमाने वीर्यं दधाति स्तोमेन वै देवा अस्मि-
ल्लोक आर्ध्वन्छन्दाभिरमुष्मिन्स्तोमस्येव सलु-
वा एनद्रूपं यद्वात्सप्रीं यद्वात्सप्रेणोपतिष्ठते (६)
हमेव तेन लोकमभि जयति यद्विष्णुकमा-
न्कर्मतेऽमुमेव तेलोकमभि जयति पूर्वेषुः प्र
कांभत्युत्तरेद्युरूपं तिष्ठते तस्माद्योगेऽन्यासां
प्रजानां मनः क्षेमेऽन्यासां तस्माद्यायावरः
क्षेम्यस्यैशे तस्माद्यायावरः क्षेम्यमध्यवस्यति
मुष्टी करोति वार्चं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै (७) ॥

(सृष्टोऽग्रेभ्यतमा भवति सद्रूपपतिष्ठते द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(उरुव्याघ्रिनयनम्)

(अथ एषमाहके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अज्ञपतेऽज्ञस्य नो देहीत्याहाभिर्वा अज्ञपतिः
 स एषास्मा अज्ञं प्रयच्छत्यनमीवस्यं शुष्मिण
 इत्याहायस्मस्येति यावैतदाह प्र प्रदातरं
 तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे इत्या-
 हाऽऽक्षिपमिवैतामा शास्त उडु त्वा विश्वे देवा
 इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः (१) प्राणैरेवै-
 नमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिभिरित्याह यस्मा
 एवैनं चित्तायोद्यच्छते तेनैवैनं समधयति
 चतसृभिरा सादयति चत्वारि छन्दांसि
 छन्दोभिरेवातिच्छन्दमोत्तमया वर्षं वा एषा
 छन्दसां यदतिच्छन्दा वर्षैवेनं समानानो
 करोति सद्गती भवति सत्त्वमेवैनं समयति
 प्रदग्ने ज्योतिष्मान् (२) याहीत्याह ज्योति-
 रेवास्मिन्दधाति तनुवा वा एष हि नस्ति यः
 हिनस्ति मा हिंसीस्तनुवा प्रजा इत्याह
 प्रजाभ्य एवैनं समयति रक्षांसि वा एतद्य-
 ज्ञं संचन्ते यदनं उत्सर्जत्यक्रन्ददित्यन्वाह
 रक्षसामपहत्या अनमा बहन्त्यपचिनिमेवास्मि-
 न्दधाति तस्मादनस्वी च रथी चार्तिथीनाम
 पंचिततमौ (३) अपचितिमान्भवति य एवं
 वेद समिधाऽग्निं दुवस्यतेति घृतानुषिक्तामव-
 सिते समिधमा वधाति यथाऽतिथय आगताय

(गार्हपत्यचयनम्)

अ॒र्षि॒ष्वदा॒ति॒भ्यं क्रि॒यते॑ ता॒दृगे॒व तद्वा॒यत्रि॒या
आ॒ह्वा॒णस्य॑ गा॒यत्रो॑ हि आ॒ह्वा॒णस्त्रि॒ष्टुमा॑ राज॒-
न्य॒स्य त्रै॒लु॒भो हि रा॒ज॒न्योऽप्सु॑ भ॒स्म प्र वे॑श॒-
यत्य॒प्सुयो॒निर्वा॑ आ॒ग्निः स्वा॒मे॒वैनं॑ यो॒निं गम॑-
यति॒ तिसृ॑भिः प्र वे॑शयति त्रि॒वृ॒द्धे (४) अ॒ग्नि
या॒वा॒ने॒वाग्नि॑स्तं प्र॒तिष्ठां॑ ग॒मय॑ति॒ परा॒ वा
ए॒षोऽग्निं॑ व॒पति॑ योऽप्सु॑ भ॒स्म प्रवे॑श॒-
यति॑ ज्योति॒ष्मती॒भ्याम॒व द॑धाति॒ ज्यो॒-
ति॒रे॒वास्मि॑न् दधाति॒ द्वा॒भ्यां प्र॒तिष्ठि॑त्ये॒ परा॒
वा ए॒ष प्र॒जां प॒शून्व॑पति॒ योऽप्सु॑ भ॒स्म प्रवे॑श॒-
यति॑ पु॒नरु॒र्जा म॒ह र॒य्येति॑ पु॒नरु॒देति॑ प्र॒जामे॒व
प॒शूना॒त्मन्ध॑त्ते पु॒नस्त्वाऽऽदि॑त्याः (५) रु॒द्रा
व॒सवः॑ स॒मिन्ध॑ता॒मित्या॑हिता॒ वा ए॒तं दे॒वता॑
अ॒ग्रे स॒मिन्ध॑त ता॒मिरे॒वैनं॑ स॒मिन्धे॑ बो॒धा स
बो॒धीत्यु॑प॒ तिष्ठ॑ते बो॒धय॑त्ये॒वैनं॑ त॒स्मात्सु॑प्त्वा
प्र॒जाः प्र बु॑ध्यन्ते॒ यथा॑स्थानमु॒प तिष्ठ॑ते त॒स्मात्
यथा॑स्थानं प॒शवः॑ पु॒नरे॒त्योप॑ तिष्ठन्ते (६) ॥

(वै रि॒धे दे॒वा ज्योति॑ष्मान॒पचि॒त्नमो॑ त्रि॒वृ॒द्धा आ॒दि॒त्या दि॒वत्वा॑रि॒शाञ्च॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

या॒व॒ती वै पृ॒थि॒वी तस्यै॒ यम॑ आ॒धि॒पत्यं॑
प॒री॒धाय॑ यो॒ वै य॒मं दे॒वय॑जनम॒स्या अ॒नि॒या-

(गार्हपत्यव्ययम्)

च्यामिं चिनुते यमायैन* स चिनुतेऽपेतेत्यध्य-
 वसाययति यममेव देवयजनमस्यै नियांच्याऽऽ-
 त्मनेऽग्निं चिनुत इष्वग्रेण वा अस्या अनामृ-
 तमिच्छन्तो नाविन्दन्ते देवा एतद्यजुरपश्य-
 भपेतेति यदेतेनाध्यवसाययति (१) अनामृत
 एवामिं चिनुत उद्धन्ति यदेवास्या अमेध्यं
 तदपं हन्त्यपोऽवोक्षति शान्त्यै सिकता नि
 वपत्येतद्वा अमर्षैर्वैश्वानरस्यं रूप* रूपेणैव
 वैश्वानरमव रुन्ध ऊषाञ्चि वपति पुष्टिर्वा एषा
 प्रजननं यदूषाः पुष्ट्यामिव प्रजननेऽग्निं चिनु-
 तेऽथो संज्ञान एव संज्ञान* ह्येतत् (२)
 पशूनां यदूषा द्यावापृथिवी सहाऽऽस्तां ते
 वियति अज्रूतामस्त्वेव नो सह यज्ञियामिति
 यदमुष्या यज्ञियमासीत्तदस्यामदधात् ऊषा
 अभवन्त्यदस्या यज्ञियमासीत्तदमुष्यामदधात्-
 ददभ्यन्द्रमासि कृष्णमूर्षाञ्चिवपद्मदो ध्यायेद्वा-
 वापृथिव्योरेव यज्ञियेऽग्निं चिनुतेऽथ* सो
 अग्निरिति विश्वामित्रस्य (३) मुक्तं भवत्ये-
 तेन वै विश्वामित्रोऽग्नेः प्रियं धामावाहन्धाग्ने-
 र्वैतेन प्रियं धामाव रुन्धे छन्दोभिर्वै देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्व(श्च)तश्चः प्राचीरुप दधाति
 चत्वारि छन्दाश्चि छन्दोभिरेव तद्यजमानः
 सुवर्गं लोकमेति तेषां* सुवर्गं लोकं यतां
 दिशः समन्वलीयन्त ते द्वे पुरस्तात्समीची

(गार्हपत्यचयनम्)

उपादधत द्वे (४) पश्चात्समीची ताभिर्वै ते
 दिशोऽष्टहृन्त्यद्वे पुरस्तात्समीची उपवधाति
 द्वे पश्चात्समीची दिशां विधृत्या अथो पशवो
 वै छन्दांसि पशून्नेवास्मै समीचो दधात्यष्टा-
 बुपं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावा-
 नेवाग्निस्तं चिनुतेऽष्टाबुपं दधात्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्री सुवर्गं लोकमजंसा वेद सुवर्गस्य लो-
 कस्य (५) प्रज्ञात्यै त्रयोदश लोकंपूणा उप-
 दधात्येकविंशतिः संपद्यन्ते प्रतिष्ठा वा एक-
 विंशः प्रतिष्ठा गार्हपत्य एकविंशस्यैव
 प्रतिष्ठां गार्हपत्यमनु प्रति तिष्ठति प्रत्याग्नि
 चिक्यानस्तिष्ठति य एवं वेद पञ्चचितीकं
 चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः पादको यज्ञः
 प्रादुक्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्वं रुन्धे त्रिचि-
 तीकं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्य इमे लोका
 पूर्वेव लोकेषु (६) प्रति तिष्ठत्येकचि-
 तीकं चिन्वीत तृतीयं चिन्वान एकधा वै
 सुवर्गो लोक एकवृत्तैव सुवर्गं लोकमेति पुरी-
 षेणाभ्यूहति तस्मान्मांसेनास्थि छजं न
 दुश्चर्मा भवति य एवं वेद पञ्च चित्तयो भवन्ति
 पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति दश संपद्यन्ते दशा-
 क्षरा विराट्त्रयं विराड्विराज्येवाज्ञाद्ये प्रति
 तिष्ठति (७) ॥

(अथवसाययति सैतद्विधाभिवस्यादधत द्वे लोकस्य लोकेषु सप्तपत्नारिश्च)।

इति कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

द्वितीयप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वि वा एतौ द्विषाते यश्च पुराऽग्निर्यश्चो-
 सायाः सभितामिति चतस्राभिः सं नि वपति
 चत्वारि छन्दांसि छन्दांसि खलु वा अग्नेः
 प्रिया तनूः प्रियैवैनौ तनूवा मः शास्ति
 सभितमित्याहु तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं समेति य-
 त्संन्युष्य विहरति तस्माद्ब्रह्मणा क्षत्रं व्येत्यु-
 तुभिः (१) वा एतं दीक्षयन्ति स ऋतुभिरेव
 विभुष्यो मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमित्याहु-
 त्ताभिरेवैनं दीक्षयित्वर्तुभिर्वि भुञ्जति वैश्वानर्या
 शिक्षयमा वृत्ते स्वदयत्येवैनञ्जैर्ऋतीः कृष्णास्ति-
 सस्तृषपका भवन्ति निर्ऋत्यै वा एतद्भृगुधेयं
 यक्षुषा निर्ऋत्यै रूपं कृष्णं रूपेणैव निर्ऋ-
 तिं निरवदयत इमां दिशं यन्त्येषा (२) वै
 निर्ऋत्यै दिक्स्वायामेव दिशि निर्ऋतिं निर-
 वदयते स्वर्कृतं हरिण उप दधाति प्रदरे वैतद्वै
 निर्ऋत्या आयतनं स्व एवाऽऽयतने निर्ऋतिं
 निरवदयते शिक्षयामभ्युषं दधाति नैर्ऋतो वै
 पाशः साक्षादेवैनं निर्ऋतिमशांभुञ्जति तिस्र
 उप दधाति त्रेधाविहितो वै पुरुषो यावानेव
 पुरुषस्तस्मान्निर्ऋतिमधं यजते पञ्चाक्षरं (३)

(क्षेत्रकर्षणम्)

दधाति पराचीमेवा मतिर्कृतिं प्र पुंइतेऽप्रती-
क्षमा यन्ति निर्कृतिं अन्तर्हितै मार्जयित्वाप
तिष्ठन्ते मेघ्यत्वाय ३१६१२५५ तिष्ठन्ते निर्कृ-
तिलोक एव चरित्वा पुन देवलोकमुपावर्तन्त
एकयोष तिष्ठन्त एकदेव यजमाने धीर्य दधाति
निवेशनः संगमनो बहुनामित्याह प्रजा
वे पशवो वसु प्रजयेवेनं पशुभिः समर्थ-
यस्ति (४) ॥

(ऋतुभिरेवा पराचीरुपाष्टाचस्वारिशण्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

पुरुषमात्रेण वि मिमीते यज्ञेन वै पुरुषः
संमितो यज्ञपुरुषैवेनं वि मिमीते शवान्पुरुष
ऊर्ध्वबाहुस्तावान्भवत्येतावद्वै पुरुषे धीर्य वीर्य-
णैवेनं वि मिमीते पञ्च भूतानि न ह्यपुक्षः
पतितुमर्हत्यरत्निना पुन द्वाधीयास्तौ भवत-
स्तस्मात्पक्षप्रवयाशः ३१६१३१ व्याममात्रौ
पक्षौ च पुच्छं च भवतेऽत्रद्वै पुरुष धीर्यम्
(१) धीर्यसंमितो देणुना वि मिमीत
आग्नेयो वै वेणुः तयेतित्वाय यजुषा गुनक्ति
यजुषा कृषति व्याहृत्यै पडनयेन कृषति पडवा
ऋतव ऋतुभिरेवेनं कृषति यद्वाद्वाग्नेयम्

संवत्सरेणैवेयं वा अग्नेरिति दाहादविभेत्सैतद्वि-
 गुणमपश्यत्कृष्टं चाकृष्टं च ततो वा इमां नार्य-
 दह्यत्कृष्टं चाकृष्टं च (२) भवत्यस्या अन-
 तिदाहाय द्विगुणं त्वा अग्निमुद्यन्तुमर्हतीत्याहु-
 र्यत्कृष्टं चाकृष्टं च भवत्यग्नेरुद्यत्या एतावन्तो
 वै पशवो द्विपादश्च चतुष्पादश्च तान्यत्प्राचं
 उत्सृजेद्द्रायापि दध्याद्यदक्षिणा पितृभ्यो नि
 धुवेयप्रतीचो रक्षांसि हन्युर्दक्षि च उत्सृजत्येषा
 वै देवमनुष्याणां २ क्षान्ता दिक् (३) तामेवै-
 नाननूत्सृजत्यथो खल्विम दिशमत्सृजत्यसौ
 वा आदित्यः प्राणः प्राणमेवैनाननूत्सृजति
 दक्षिणा पर्यावर्तन्ते स्वमेव धीर्यमनं पर्यावर्तन्ते
 तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्यवित्तरोऽथो
 आदित्यस्त्वैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तन्ते तस्मात्प-
 राज्यः पशवो वि तिष्ठन्ते प्रत्यञ्च आ वर्तन्ते
 निष्प्रवृत्तसः सीताः (४) कृषति त्रिवर्तमेव
 यक्षन्त्ये वि वातवस्योर्ध्वीवपति मद्गणाऽजमव
 रुन्धेऽर्केऽर्कश्चीयते चतुर्दशभिर्वपति सप्त ग्राम्या
 ओषधयः सुस्राऽऽरण्या उभर्यापामवरुद्ध्या
 अर्धस्याजस्य वपत्यजस्याजस्यावर्कध्वे कृष्टे
 वपति कृष्टे ओषधयः प्रतिनिष्ठन्त्यनुसीतं वपति
 प्रजात्यै द्वादशसु सीतासु वपति द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मा अन्नं पचति यदग्नि-
 चिद् (५) अनवरुद्धस्याग्नीषादधरुद्धेन

(क्षेत्रे सिकतादिवापः)

वृद्धयेत ये वनस्पतीनां फलमहयस्तानिध्मेऽपि
प्रोक्षेदनेवरुद्धस्यावकृद्धये दिग्भ्यो लोभान्स-
मस्यति दिशामेव वीर्यमवरुध्य दिक्षां वीर्येऽग्निं
विनुते यं द्विष्याद्यन्नं स स्यात्तस्यै दिशो लोभमा
हरेदिषमूर्जमहमित आ वद इतीषमेवोर्जं तस्यै
दिशोऽवरुद्धे क्षोभुको भवति यस्तस्यां दिशि
भवत्युत्तरवेदिमुषं वपत्युत्तरवेद्यां समिध्वीय-
तेऽथो पशवो वा उत्तरवेदिः पशुनेवाव रुद्धेऽथो
यज्ञपरुषोऽनन्तरित्ये (६) ॥

(च भवत्येतावद्वै पुरुषे वीर्यं यत्कृष्टं वाकृष्टं च दिक्तीता
अभिचिद्व पञ्चविंशविश्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अमे तव अश्वो वय इति सिकता नि वपत्ये-
तद्वा अग्निर्वैश्वानरस्यं सूक्तं सूक्तेनैव वैश्वानर-
मव रुद्धे पृष्टमिनि वपति पृष्ट्वा ऋतवः
संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः साक्षादेव वैश्वा-
नरमव रुद्धे समुद्रं वै नामेतच्छन्दः समुद्रमनु
प्रजाः प्र जायन्ते यदेतेन सिकता नि वपति प्रजा-
नां प्रजननायेन्द्रः (१) वृत्राय वज्रे प्राहुरस्त श्रेष्ठा
व्यभवत्स्फयस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं
येऽन्तःशरा अशीयन्त ताः शर्करा अभवन्त-

चक्रेकराणां शक्रेत्वं वज्रो वै शक्रेराः पशुरभि-
 र्यच्छक्रेराभिरग्निं परिभिन्नोति वज्रेणैवास्मै
 पशून्परि गृह्णाति तस्माद्द्वारेण पशवः परिगृही-
 तास्तस्मात्स्थेयानस्थेयमो नोप हरते त्रिस-
 ताभिः पशुकामस्य (२) परि मिनुयात्सप्त
 वै शिषिण्याः प्राणाः प्राणाः पशवः प्राणैरेवास्मै
 पशून्व रुन्ध त्रिणवाभिभ्रान्तुव्यवतास्त्रिवृतमेव
 वर्ज्यं संभृत्य भ्रान्तुव्याय प्र हरति स्तृत्या
 अपरिमिताभिः परि मिनुयात्परिमितस्याव-
 रुद्ध्यै यं कामयेतापशुः स्यादित्यपरिमित्य
 तस्य शक्रेराः सिकता व्यूहेदपरिगृहीत एवास्मै
 विपुचीनं रेतः परा मिश्रत्यपशुरेव भवति
 (३) यं कामयेत पशुमान्स्यादिति परिमित्य
 तस्य शक्रेराः सिकता व्यूहेत्परिगृहीत एवास्मै
 समीचीनं रेतः मिश्रति पशुमानेव भवति
 सान्या व्यूहति सोमो वै रेतोवा रेत एव तद-
 धाति गायत्र्या ब्राह्मणं गायत्रो हि ब्राह्म-
 णश्चिदुर्मा राजन्यं च रज्यो हि राजन्यः शंयुं
 पाहस्पत्यं मेधा नापानास्माग्निं प्राविशत्
 (४) सोऽग्ने कृष्णो रूपे एतवोदायत सोऽश्व
 प्राविशत्सोऽश्वस्यादन्तरा सोऽपवददश्वमाक्रम-
 यन्ति य एव सप्तोऽग्ने प्राविशत्सप्तमेवाव रुन्धे
 प्रजापतिनाऽग्निश्चेत्यर्थ इति हिः प्राजापत्योऽश्वो

(रुक्माशुपथानम्)

यदश्वमाकमयति प्रजापतिर्नवाग्निं चिनुते पुष्कर-
पर्णमुप दधाति योनिर्वा अग्नेः पुष्करपर्णं
सयोनिमेवाग्निं चिनुतेऽपि पुष्टममस्त्युप दधा-
त्यपि वा एतत्पुष्टं यत्पुष्करपर्णं रूपेणैवैनदुप
दधाति (५) ॥

(इन्द्रः पशुकामस्य भवत्याविशत्सगोभि विश्वातिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्म जज्ञानमिति रुक्ममुप दधाति ब्रह्म-
मुखा वै प्रजापतिः प्रजा अमृजत ब्रह्ममुखा
एव तत्प्रजा यजमानः सृजते ब्रह्म जज्ञाननि-
त्याह तस्माद्ब्राह्मणो मुर्यो मुर्यो भवति
य एवं वेद ब्रह्मवादिनो वदन्ति न पृथिव्या
नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेत्यत्राणि यत्पृथिव्यां
चिन्वीत पृथिवीं शुचाऽर्पयेन्न न चन-
स्पतयः (१) प्र जायेत्यद्वयं चिन्वीता-
न्तरिक्षं शुचाऽर्पयेन्न वयांशमे प्र जायेत्य-
द्विषि चिन्वीत दिवं शुचाऽर्पयेन्न वज्र्यो वर्षे-
रुक्ममुप दधात्यमृतं वै हिरण्यममृतं एवाग्निं
चिनुते प्रजास्यै हिरण्यममृतं पुष्टमुप दधाति
यजमानलोकस्य विधृत्यै यदिदकस्या आत-

(स्वयमातृणास्थापनम्)

व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(वनस्पतयो दक्षिणतो धत्त एनं तस्मादक्षण्या पञ्च ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाहके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽध्यायः) ।

स्वयमातृणामुप दधातीयं वै स्वयमातृण्ये-
मामेवोप धत्तेऽध्वमुप धापयति प्राणमेवास्थीं
दधत्यथो प्राजाप्रस्थो वा अथ्वः प्रजाप्रतिने-
शामिं चिनुते अथमेधकोपधीयमावा वृहतां
अथ यजमानस्य च प्राणमपि दधाति स्वयमा-
तृणा धत्तति प्राणानामस्तृष्ट्या अथो सुपर्गस्य
लोकस्यानुस्थारथा अभावमिध्वेतस्य इत्यादुरेव
वै (१) अभिर्वैश्वानरो यद्वाक्ष्यस्त्वस्मै प्रथ-
माभिर्दंकां यजुंछतां प्र यच्छेत्तां वाक्ष्यथो-
पदध्यातामधावेव तदग्निं चिनुत ईश्वरो वा
एव आतिमातोयोऽविहानिर्दंकामुपदधाति जी-
श्वरान्दधात्रयो वै प्राणाः प्राणानां स्तृष्ट्यै
इष्टिः देवो ह्ये हि प्राणावेक एव देव एको
हि प्राणः पशुः (२) वा एव यदग्निं स्तृष्ट्यै
वै पशव आथवसे रमन्ते इर्वैदंकां दधाति
वृहतां धृष्ट्यै श्वर्यां प्रतिष्ठित्यै काण्डात्का-
ण्डात्सोहन्तीत्वाह काण्डेनकाण्डेन क्षेपां प्रति-

तिष्ठत्येवा नो दूर्ध्वं प्र तनु महर्षेण ज्ञातेन
 चेत्याह साक्षाः प्रजापतेः प्रजापतिराप्त्यै
 देवलक्ष्मं च इवाल्लिखिता तामृत्तरलक्ष्माणं
 देवा उपासन्तामृत्तरलक्ष्माणमर्चन्ता यम् (३)
 कामयेत वशीयात्सदादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप
 दध्याद्वसतिनेव भवति यं कामयेत
 पापीयान्स्यादित्युत्तरलक्ष्माणं तस्योप दध्या-
 दसुरधोनिभेधेनमनु परा भावयति पापी-
 यान्भवति इवाल्लिखिता भवतीमे वे लोका-
 रुपांलिखितैश्च एव लोकेभ्यो आतृव्यमन्त-
 रेत्याङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यतः पुरोडाशः कुर्मो
 भुत्वाऽनु प्राप्तपत् (४) यत्कुर्ममुपदधाति
 यथा क्षेत्रविदजमा नयत्येवमेधेन कुर्मः सुवर्गं
 लोकमजमा नयति मेधो वा एष पशूनां
 यत्कुर्मो यत्कुर्ममुपदधाति स्वमेव मेधं पश्य-
 न्तः पशव उपतिष्ठन्ते इमंज्ञानं वा एताङ्कियते
 यन्मृतानां पशूनां क्षीर्णाण्युपधीयन्ते यन्जी-
 वेन्ते तून्मृतेष्वपति तेनाहमंज्ञानचिद्वास्तव्यो
 वा एष यत् (५) दूर्ध्वं मधु वाता ज्ञतायत इति
 दध्या मधुयजेजाम्यनक्ति स्वदधत्येवैनं ग्राम्यं
 वा एतदर्थं यदध्वरूपं मधु यदध्वना मधुमिश्रे-
 णाम्यनक्तुमश्रावैरुदधय मही यौः पृथिवी
 च न ज्ञताह्वाऽऽभ्यामेधेनमुभयतः परि-
 मृज्जाना प्राप्तुर्प दधाति सुवर्गस्य लोकस्य

(उत्साविस्पापनम्)

समष्ट्यै पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुप दधाति तस्माद्
 (६) पुरस्तात्प्रत्यञ्चः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते
 यो वा अपनाभिमाभिं चिनुते यजमानस्य
 नाभिमु प्र विशति स एनमीश्वरो हिंसि-
 तोरुल्लुखलमुप दधात्येषा वा अग्नेर्नाभिः
 सनाभिमेवार्गिं चिनुतेऽहिंससाया औदुम्बरं
 भवरयूग्यो उदुम्बर ऊर्जमेवाथ रुन्धे मध्यत
 उप दधाति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति
 तस्मान्मध्यत ऊर्जा भुञ्जत इयंद्भवति प्रजाप-
 तिनः यज्ञमुखेन संभितमव हृत्यक्षमेवाक्-
 वैष्णव्यर्चोप दधाति विष्णुर्वै यज्ञो वैष्णवा
 वनस्पतयो यज्ञ एव यज्ञं प्रति क्षापयति (७) ॥
 (एष वै पशुर्धर्मसर्पिष यच्चस्मात्तस्मात्सप्तविंशतिश्च) ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

एषां वा एतल्लोकानां ज्योतिः संभूतं यदु-
 स्ता यदुस्तामुपदधात्येभ्य एष लोकेभ्यो ज्यो-
 तिरव रुन्धे मध्यत उप दधाति मध्यत एवा-
 स्मै ज्योतिर्दधाति तस्मान्मध्यतो ज्योतिरु-
 पाऽऽस्महे सिकताभिः पूरयत्येवद्वा अग्नेर्वैश्वा-
 नरस्य रूपं रूपेणैव वैश्वानरमव रुन्धे यं

कामयेत क्षोभुकः स्यादित्युनां तस्योष (१)
 दध्यात्क्षोभुक एव भवति यं कामयेतानुपदस्य-
 दध्नामथादिति पूर्णा तस्योष दध्यादनुपदस्य-
 देवान्नमात्ति सहस्रं वै प्रति पुरुषः पशूनां य-
 ष्छति सहस्रमध्ये पशवो मध्ये पुरुषशीर्षमुप-
 दधाति सर्वयित्वायोस्त्रायामपि दधाति प्रति-
 ष्ठामेवैनद्रमयति व्यृद्धं वा एतत्प्राणैरभेध्यं य-
 त्पुरुषशीर्षममृतं स्वलु वै प्राणाः (२) अमृ-
 तं हिरण्यं प्राणेषु हिरण्यशत्कान्प्रत्यस्यति
 प्रतिष्ठामेवैनद्रमयित्वा प्राणैः समर्धयति दध्ना
 मधुमिश्रेण पूरयति मध्व्योऽसानीति कृतात-
 ह्कथेन मेध्यत्वाय ग्राम्ये वा एतदन्नं यद-
 ध्यारण्यं मधु यदध्ना मधुमिश्रेण पूरयत्पुदस्य-
 स्यात्कथ्यै पशुशीर्षाण्युप दधाति पशवो वै
 पशुशीर्षाणि पशुनेवाथ रुन्धे यं कामयेताप-
 श्नुः स्यादिति (३) विपुचीनानि तस्योष
 दध्याद्विषूच एवान्मात्पशून्द्वात्यपशूरेव भव-
 ति यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति समीची-
 नानि तस्योः दध्यात्तुभीच एवास्मै पशून्द्-
 धाति पशुमानेव भवति पुरस्तात्प्रतीचीनिम-
 स्योष दधाति पश्चात्प्राचीनिधुषमस्थापशवो
 वा अन्ये गौः श्वेभ्यः पशवो गोअश्वानेवास्मै
 समीचीं दधात्येतावन्तो वै पशवः (४) हि-

(प्रथमाचितावपस्यासुपधानम्)

पादश्च चतुष्पादश्च तान्वा एतदग्नौ प्र दधाति
 यत्पशुशशिपिण्डमुपदधात्यमुमार्ण्यमनु ते दिशा-
 मीरथाह ग्राम्येभ्य एव पशुभ्य आर्णयान्प-
 शूञ्छुचमनूत्सृजति तस्मात्समावत्पशूनां प्रजा-
 यमानानामार्ण्याः पशवः कनीयाश्चः शुचा
 हृताः सर्पशपिण्डमुप दधाति यैव सर्पे त्विषि-
 स्तामेवाव रुन्धे (५) यत्समर्चिर्न पशुशो-
 षैरुपदध्याद्ग्राम्यान्पशून्दशकाः स्युर्वादिषुची-
 नमार्णयान्पशूरेव बवेदव तां त्विषिः रुन्धे
 या सर्पे न ग्राम्यान्पशून्निहन्ति नाऽऽर्ण्या-
 नयो खलुपधेयमेव यदुपदधाति तेन तां
 त्विषिमव रुन्धे या भर्षे यद्यजुर्वदति तेन
 शान्तम् (६) ॥

(ऊनां तस्योर्ध पाणाः स्मादिति वै पशवो रुन्धे चतुश्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

पशुर्वा एष यदग्निर्योनिः खलु वा एषा
 पशोर्वि क्रियते यत्प्राचीर्नमैष्टकाधजुः क्रियते
 रेतोऽपस्या अपस्या उप दधाति योनाविव
 रेतो दधाति पशोर्प दधाति पाशकाः पशवः
 पशून्नेवास्मै प्र जनयति पञ्च दक्षिणतो वज्रो
 वा अपस्या वज्रेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-

(प्रथमचितावपरेयाधुपेधानमे)

स्थर्पं हन्ति पञ्च पश्चात् (१) प्राचीरुप-
 दधाति पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते पश्चादे-
 वास्मै प्राचीनः रेतो दधाति पञ्च पुरस्तात्प्र-
 तीचीरुपं दधाति पञ्च पश्चात्प्राचीस्तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयते प्रतीचीः प्रजा जायन्ते
 पञ्चोत्तरतश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दस्याः
 पशूनेव प्रजातान्स्वमायतनमपि पयूहित इयं
 वा अमेरेतिदाहादविभेसैताः (२) अपस्या
 अपश्यन्ता उपधत्त ततो वा इमां नार्यदह-
 यदपस्या उपदधात्यस्या अनतिदाहायोवाचं
 हेयमददित्स ब्रह्मणाऽजं यस्यैता उपधीयास्तै
 य उ चैना एवं वेददिति प्राणमुत उपं दधाति
 रेतस्येव प्राणान्दधाति तस्माद्ददन्प्राणपश्य-
 ऋणवन्पशुजयितेऽयं पुरः (३) भुव इति
 पुरस्तादुपं दधाति प्राणमेवेताभिर्दाधारायं व-
 क्षिणा विश्वकर्मेति दक्षिणतो मन एवेताभिर्दा-
 धारायं पश्चाद्विश्वव्यचा इति पश्चाच्चक्षुरेवेता-
 भिर्दाधारेदमुत्तरात्सुवरित्युत्तरतः ओत्रमेवेता-
 भिर्दाधारेयमुपरि मतिरित्युपरिष्ठाद्वाचमेवेता-
 भिर्दाधार दशदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्व-
 या (४) उपं दधाति तस्मादक्वया पशवोऽ-
 क्तानि प्र हरन्ति प्रतिष्ठित्यै याः प्राचीस्ताभि-
 र्वसिष्ठ आध्मोद्या दक्षिणा ताभिर्भरद्वाजो याः
 प्रतीचीस्ताभिर्विश्वामित्रो या उदीचीस्ताभिर्ज-

(सूचीभिरसिपथकहतिः)

मदाभिर्था ऊर्ध्वास्ताभिर्विश्वकर्मा य एवमेतासा-
सृद्धिं वेदघ्नोत्येव य आसामेवं बन्धुनां वेद
बन्धुमान्भवति य आसामेवं कल्हति वेद कल्पते
(५) अस्मै य आसामेवमायतनं वेदाऽऽय-
तनवान्भवति य आसामेवं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव
तिष्ठति प्राणमृत उपधार्य संयत उप दधाति
प्राणानेषोस्मिन्धित्वा संयज्जिः सं यच्छति तस्मै-
यतां संयत्त्वमथो प्राण एवापानं दधाति
तस्मात्प्राणापानौ सं चरतो विपूचीरुप दधाति
तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानौ यद्वा अग्नेरसंयतम्
(६) असुवर्ग्यमस्य तत्सुवर्ग्योऽभिर्यत्संयत
उपदधाति समेवेनं यच्छति सुवर्ग्यमेवाकलय-
विर्वयः कृतमयानामित्याहु वयोभिरेवायानव
कन्धेऽयैर्वयांसि सर्वतो वायुमतीर्भवन्ति तस्मा-
दयं सर्वतः पवते (७) ॥

(पञ्चादेताः पुरोऽङ्गणया कल्पतेऽसंयतं पञ्चभिःशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्कृपङ्कत्या सह ।
बृहत्पुष्णिहा ककुत्सुचीभिः शिष्यन्तु र्वा ।
द्विपदा या चतुष्पदा त्रिपदा या च षट्पदा ।
सहस्रदा या च विच्छन्दाः सूचीभिः शिष्यन्तु

त्वा । महानां॒ म्नी रे॒वत॑यो॒ विश्वा॒ आशाः प्र॒सू॒र्वरीः ।
 मे॒र्या वि॒द्युतो॒ वाचः॒ सू॒चीभिः॒ शि॒म्यन्तु॒ त्वा ।
 र॒जता॑ ह॒रिणीः॒ सी॒ता यु॒जो यु॒ज्यन्ते॒ कर्म॑भिः ।
 अ॒श्वस्य॒ वा॒जिन॑स्त्व॒चि सू॒चीभिः॒ शि॒म्यन्तु॒
 त्वा ना॒रीः (१) ते प॒त्नयो॒ लो॒म वि
 चि॒न्वन्तु॒ मनी॑ष्या । दे॒वानां॒ प॒त्नीर्दि॑शः
 सू॒चीभिः॒ शि॒म्यन्तु॒ त्वा । कु॒वि॒दङ्ग॒ यवं॑म॒न्तो
 यवं॑ चि॒द्यथा॒ दान्त्य॑नु॒पूर्वं वि॒यूय॑ । इ॒हे॒हैषां
 कृ॒णुत॒ भो॒ज॒नानि॒ ये ब॒र्हिषो॒ नमो॑वृ॒क्तिं न
 ज॒ग्मुः (२) ॥

(नारीस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमाद्येकादशांता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

उरुयाग्निरथमे योक्तो द्वितीये चित्युपक्रमः ।

द्वादशांशानुवाकाः स्युरासन्ध्यां बह्वचवस्थितिः ॥

वात्समेणाभ्युपस्थानं प्रथमे समुदीरितम् ।

द्वितीये तूरुवनयने गार्हपत्यं चिनोति हि ॥

तृतीये तु चतुर्थे तु उरुयाग्निरथ संवोत् ।

पञ्चमे कृषवि क्षेत्रे षष्ठेऽत्र सिकतादिकम् ॥

वपेद्रुक्माकुपादभ्यात्सप्तमे चाष्टमे पुनः ।

स्थापयेत्स्वयमावृणामुखादीन्वपे तथा ॥

(सूचीभिरासिपथकल्पैः)

अपस्याश्च प्राणभूतस्तथाऽपानभूतश्चितौ ।

मथमायामुपादध्याद्दशमे तत्तमीरितम् ॥

एकादशद्वादशौ तु विज्ञेयावाभमेधिकौ ।

अथस्यासिपथाः कल्प्या गायत्रीत्यादिमन्त्रकैः ।

कस्त्वैरसिपथेऽथस्याऽऽच्छेत्स्वचं कृष्यतां द्वयम् ॥

कल्पः—“गायत्री विष्टुषिति द्वाभ्यां सौवर्णाभिः सूचीभिर्महिष्यथस्यासिप-
थान्कल्पयति पाककोडात् ” इति ।

राज्ञः पत्न्यस्त्रिविधा उचमा मध्यमाऽधमा चेति । ताश्च महिषी वावाता
परिकृकीत्येतन्नामधेयाः । ताश्च मृतस्थाथस्यासिना छेदनाय तत्तस्थानेषु रेखाः
सूचीभिः कुर्भुः । तत्र महिष्याः मथमामृचमाह—

गायत्री त्रिष्टुषिति । गायत्र्यादिककुदत्तैः शब्दैरभिधेयाश्छन्दोदेवता हेऽथ
त्वां सौवर्णसूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्वितीयामृचमाह—

द्विपदा येति । द्विपदादिरूपाणां मन्त्राणामभिमानिन्यस्तन्नामिका देवता-
स्त्वां सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु ।

कल्पः—“एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता पत्यक्कोडात्माङ्गनाभेः ” इति ।
मथा महिषी कोडात्माचीने भूखभागो लिखति एवं वावाता कोडनाभ्योर्भ-
वेऽनन्तरमाविना मन्त्रद्वयेन लिखेत् । तत्र मथममाह—

महानाम्नीति । महर्षौर्देवेष्वत्यन्तं प्रसिद्धं नाम यासां देवतानां वा
महानाम्म एतन्नामधेयाः काश्चिद्देवताः । तथा देवतयो धनवरम एतन्नामिका
देवताः । तथा -सूवरीः सर्वभक्षयहेतुभूता विश्व, आत्माः सर्वा विशो दिग्देवताः ।
मथा मेघेषु भवा मेघ्या विद्युदभिमानिन्यो देवताः । तथा वाचो गर्जनाभिमा-
निन्यो देवता हेऽथ त्वां राजतीभिः सूचीभिः शिष्यन्तु लिखन्तु । अथ द्विती-
यमाह—

रजता हरिणीरिति । रजता रौप्याः । हरिणीर्हरिण्ययाः । सीता लोह-
मय्याः । पुणो लेखनकर्मेयाभ्याः सूत्र्यः । अत एव वाजिनोऽग्नहेतोरथस्य त्वयि
कर्मभिर्लेखनादिन्यापारिर्गुण्यन्ते तादृशीभिः सूचीभिर्हेऽथ त्वां लेखनकुशला

(विश्वनाभिमित्राय)

देवताः शिष्यन्तु लिखन्तु । कल्पः—“ एवमुच्चराभ्यां लौहीभिः सीताभिर्वा
परिवृत्ती शेषम् ” इति । तत्र पथमा[माह]—

नारीस्ते पत्नय इति । हेऽथ नारीर्महिष्यादयो नार्यः पत्नयो राजप-
त्यस्ता मनीषया स्वबुद्ध्या लोभानि विचिन्वन्तु, असिपथसिद्धये स्वदीयं लोभ-
जातमपनयन्तु पृथक्कृर्वन्तु । तथा देवानां पत्नीः सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकौका देव-
पत्नयः । तथा दिशो दिग्देवताः सूचीभिर्लौहीभिरेताभिस्त्वा शिष्यन्तु । अथ
द्वितीया[माह]—

कुविदज्ञेति । अङ्गशब्दः भियसंबोधनवाची । हे भिया अश्वमेधहवि-
र्मात्रो देवा ये यज्वानो यर्हिषो यागस्य नमोवर्कि नमस्कारविनाशनं न जग्मुर्न
मापुः किंतु, अन्यन्तश्चाल्लोऽनुलिङ्गन्ति तेषामेषां यज्वानां हविर्विषयाणि भोज-
नानीहेह कृणुत । यज्ञानामेकैकैवं वीप्सा । तत्रो, भजनमुच्यते । कुविच्छब्दो
मह्यंवाची । चिच्छब्दः समुच्चये । यथा लोके यवमन्तो यदादिधान्वोपेताः
छपिकाः कुवियवंचिच्छहलं यवमन्मानि च गोधूममिषङ्गवादिभ्याम्यनुपूर्वं वत्त-
स्तरिषाकानुक्रमेण विपुयेदं एकमिदमपक्रमिति विशेषेण पृथक्कृत्य दान्ति लुन-
न्ति, तथा यूपयपि नमस्कारादिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा भक्षतुरयं यज्वेति
विविच्य भक्षाल्लोर्हवींषि भुङ्गध्वम् । अत्र विनियोगसंयमः—

मायद्वाभ्यां तु महिषी वायाता तु महाक्षपात् ।

परिवृत्ती तु नाद्वाभ्यां कल्पयेपुरसेः पथः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे-कृष्णयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके मयमाद्ये-

कादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टकं द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

कस्त्वा लभति कस्त्वा वि शस्ति कस्ते

मात्राणि शिष्यति । क उ ते शमितो कविः ।

ऋतवस्त ऋतुधा परः शमितारो वि शस्ति ।

संवत्सरस्य धार्यसा शिमीभिः शिष्यन्तु त्वा ।

मेषा० २ अमु० १२१ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२१७७

(विश्वसनाभिधानम्)

दैव्या अ॒ध्व॒र्यव॑स्त्वा छ॒द्यन्तु॑ वि च॒ शा॒सतु॑ ।
गात्राणि॑ प॒र्व॒शस्ते॑ शि॒माः कृ॒ण्वन्तु॑ शि॒म्यन्तः॑ ।
अ॒र्ध॒मा॒साः प॒रु॒षि॑ ते॒ मा॒साश्छ॒द्यन्तु॑ शि॒म्य॒न्तः॑ ।
अ॒हो॒रा॒त्राणि॑ म॒रुतो॑ वि॒लि॒ष्टम् (१)
सू॒द॒यन्तु॑ ते । पृ॒थि॒वी तेऽन्त॑रिक्षेण वा॒युश्छि॒द्रं
भि॒षज्य॑तु । द्यौस्ते॑ नक्ष॒त्रैः सह॑ रू॒पं कृ॒णोतु॑
साधु॑या । इ॒ं ते॒ परे॑भ्यो गात्रे॒भ्यः श॒म॒स्त्वव॑रे॒भ्यः ।
श॒म॒स्थ॒भ्यो म॒ज्ज॒भ्यः श॒मं ते॒ तनु॑वे॒भ्यः ।
भुवत् (२) ॥

(वि॒लि॒ष्टं वि॒श्व॒च॒) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

विष्णु॑मु॒खा अ॒र्च॒यते॑ या॒वन्ती॒ वै वि॒ वे पुरु॑षमा॒वेण॑भि॒ तव॒ अ॒वी॒ वयो॒ ब्रह्म॑
अ॒ज्ञान॑ स्वयमातृ॒णामे॒वां वै पु॒त्रु॒र्गो॒प॒धी क॑स्त्वा द्वा॒र्दश॑ ॥ १२ ॥

विष्णु॑मु॒खा अ॒र्च॒यति॑मा॒न्वि वा॒ ए॒ताव॑भि॒ तव॒ अ॒वेः स्व॑यमातृ॒णाम्
वि॒पू॒ची॒र्नानि॑ गा॒यत्री॒ चतु॑ःषष्टिः ॥ ६४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे द्वितीयपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशानुवाके सूर्यामिरतिपथकृष्टिरभिहिता । अथ द्वादशे विश्वनाभ्युपवेशे ।
कस्ताः—“ कस्ता छद्यति कस्ता विश्वास्तीत्यथस्य त्वचाच्छद्यति ” इति ।
तस्मिन्ननुवाके पथयामुचमाह—

कस्ता छद्यतीति । हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छद्यति छिनाचि । छिन्ना-
चानन्तरं कः प्रजापतिरेव त्वां विश्वास्ति त्वदवयवान्विमज्ज्य स्थापयति । ततः
कः प्रजापतिरेव ते माधायययथाञ्जिम्यति सुरक्षितानि करोतीत्यर्थः । कवि-
विद्वानर्थज्ञस्तेदनाद्यमिहः क उ प्रजापतिरेव ते तव शमिता म स्वितरपशुवदभ्यः
कश्चिन्मनुष्यः । अथ द्वितीयायाह—

ऋतवस्त इति । ऋतवो वसन्तादयो देवाः शमितारो मूर्ध्वर्तुषा तस्य हव-
काळे वे परस्त्वदीयं पर्वं विश्वाभ्यु विविधं स्थापयन्तु । संवत्सरस्य चापसा
धारणेन शिषीभिः शमनहेतुभिः क्रियाभिस्तथा त्वां शिष्यन्तु शमयन्तु । ऋतुदेवा
एव संवत्सरधारकाः सन्तस्तत्कालोचितव्यापारेस्त्वां देवयोग्यं कुर्वन्तिस्त्वर्थः ।
अथ तृतीयायाह—

देव्या अप्वर्यव इति । देवेषु यथा दैव्या अप्वर्यवो ध्रुवभूतयः । “घोर-
ध्वयुः ” “ अधिनाऽध्वर्युः ” “ सत्यहविरध्वर्युः ” इति श्रुतः । तादृशाः
सर्वे त्वां छद्यन्तु शस्त्रेण छिद्यन्तु । किंच विश्वाभ्यु विविधं स्थापयन्तु ।
शिष्याः शमनहेतवः सन्तस्ते मावापि त्वदीयानवयवान्पर्वशस्त्रसत्पथानुसारेण
शिष्यन्तः शमयन्तो रक्षन्तः कृण्वन्तु यत्र वशोचितं व्यापारं कुर्वन्तु । अथ
चतुर्थीयाह—

अर्धमासा इति । अर्धमासा मासाश्च देवतास्ते परस्मिन् शिष्यन्तः शम-
यन्तो रक्षन्तश्छद्यन्तु छिद्यन्तु । तथाऽहोरात्राणि वदमिमाभिनीं देवता परस्त्व
ते सर्वेऽपि विलिप्तं विनाशितमङ्गं सूदयन्तु स्वाह कुर्वन्तु । अथ पञ्चमीयाह—

पृथिवी इति । हेऽथ ते छिद्यं त्वदीयं विनष्टमङ्गमन्तरिक्षेण सहिवा पृथिवी
मिवप्यतु समादधातु । वायुश्च भिषज्यतु । इयं घौरैस्तैः सहिवा ते त्वर्धं
त्वदीयं स्वस्त्वध्वमिदं हविः साध्या साधु समीचीनं यथा भवति यथा कृणोतु
करोतु । अथ षष्ठीयाह—

ह्यं ते परेभ्य इति । हेऽथ ते तव परेभ्यो गात्रेभ्य उरुहस्तेभ्योऽवयवैभ्यः
ह्यं सुखयन्तु । तथाऽनरेभ्यो निरुहस्तेभ्योऽवयवैभ्यः शमयन्तु । तथाऽस्त्वन्वत्तवदी-

(द्वितीयचित्तिगताभिन्नार्थसिद्धकावन्तुयामिधानम्)

भेदोऽभिन्नायो यज्जम्भश्च समस्तु । तथा ते तनुवे शरीराय प्राप्नुवन्सुखमेव
भवन्तु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

कस्तेतिमन्त्रयट्केन सप्तम्य त्ववमाच्छ्रयति ॥

इति श्रीमत्सामण्यार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छष्ठांशुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन भाषवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छष्ठांशुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(अथ मथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*उत्सज्यज्ञो वा एष यदाभिः किं वाऽ-
हेतस्य क्रियते किं वा न यद्वै यज्ञस्य क्रियमा-
णस्यान्तर्यान्ति पूर्यति वा अस्य तदाश्विनीरुपं
दधारयश्विनी वै देवानां मिषजौ ताभ्यामेवास्मै
भेषजं करोति पञ्चोपं दधाति पाङ्क्तौ यज्ञो
यावन्नेव यज्ञस्तस्मै भेषजं करोत्युतभ्या उपं
दधात्युतानां कृत्स्न्यै (१) पञ्चोपं दधाति पञ्च

* एतदाद्येकादशानुवाकाश्चतुर्थकाण्डगततृतीयप्रपाठकस्थचतुर्थानुवाकमारभ्य तद्वत-
चतुर्थप्रपाठकस्थसप्तशतानुवाकपर्यन्तेन मूलेन सह व्याख्याता इत्येव पुनर्भाष्यकृता न व्या-
ख्याताः ।

(द्वितीयचित्तिगताश्विन्यादीष्टकाचतुष्टयमिधानम्)

वा ऋतवो यावन्त एवर्तवस्तान्कल्पयति स-
मानभृतयो भवन्ति समानोदकास्तस्मात्समा-
ना ऋतव एकेन पदेन व्यावर्तन्ते तस्माद्दृतवो
व्यावर्तन्ते प्राणभृत उर्ष दधात्यनुष्वेव प्राणा-
न्द्धाति तस्मात्समानाः सन्त ऋतवो न
जीर्यन्त्यथो - प्र जैनयत्येवैनानिष वै वायुर्यत्प्राणो
यद्दृतव्या उपधार्य प्राणभृतः (२) उपदधाति
तस्मात्सर्वानुतननु वायुरा वरीवर्ति वृष्टिमनीरुप
दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदेकधोपदध्यादेक-
मृतं वर्षेदनुपरिहारं मादयति तस्मात्सर्वानुत-
न्वर्षति यत्प्राणभृत उपधार्य वृष्टिमनीरुप-
दधाति तस्माद्वायुप्रच्युता दिवो वृष्टिरिति पशवो
वै वयस्या नानामनसः खलु वै पशवो नाना-
व्रतास्तेऽप एवाभि समनसः (३) यं काम-
येलापशुः स्यादिति वयस्यास्तस्योपधारा-
पस्या उप दध्यादभंज्ञानमेवास्मै पशुभिः करो-
त्यपशुरेव भवति यं कामयेत पशुमान्स्या-
दित्यपस्यास्तस्योपधार्य वयस्या उप दध्यात्सं-
ज्ञानमेवास्मै पशुभिः करोति पशुमानेव भवति
चतस्रः पुरस्तादुप दधाति तस्माच्चत्वारि चक्षुषो
रूपाणि द्वे शृङ्गे द्वे कृष्णे (४) मुधन्वतीभि
वन्ति तस्मात्पुरस्तान्मूधां पञ्च दक्षिणाया*
श्रोण्यामुप दधाति पञ्चोत्तरस्यां तस्मात्पञ्चाद्व-

(स्वयमातृणामभिधानम्)

वी॒द्यान्पु॒रस्ता॒त्प्रव॑णः प॒शुर्व॒स्तो व॒य इति॑
दक्षि॑णेऽ॒स उ॒प द॑धाति वृ॒ष्णिर्ब॒य इत्यु॑त्तरेऽ॒स-
स॒वेव॑ प्र॒ति द॑धाति व्या॒घ्रो व॒य इति॑ दक्षि॑णे
प॒क्ष उ॒प द॑धाति नि॒ःहो व॒य इत्यु॑त्तरे प॒क्ष-
यो॒रेव॑ वी॒र्यं॑ द॒धाति॑ पु॒रुषो॑ व॒य इति॑ म॒ध्ये
तस्मा॑त्पु॒रुषः प॒शूना॑मधि॒पतिः॑ (५) ॥

(वृत्तस्या उपधार्य मातृभूतः सर्पनसः कृष्णे पुरुषो वय इति पक्षं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रा॑मी॒ अव्य॑थमा॒नामि॑ति॒ स्वय॑मातृ॒णा
मु॒प द॑धातिन्द्रा॒ग्निभ्या॑ वा इ॒मी लो॒को वि॑धृ-
ता॒वन॑यो॒ल्लोक॑यो॒र्विधृ॑त्या अ॒धृते॒व वा ए॒षा
यन्म॑ध्य॒मा चि॑तिर॒न्तरि॑क्षमि॒व वा ए॒पेन्द्रा॑मी॒
इत्य॑हिन्द्रा॒ग्नी वै दे॒वाना॑मो॒जोभू॑ता॒वो ज॑सै॒वैना॑-
म॒न्तरि॑क्षे चि॒नुते॒ धृ॒त्यै स्व॑यमातृ॒णामु॒प द॑धा-
त्य॒न्तरि॑क्षं वै स्व॑यमातृ॒णाऽन्तरि॑क्षमे॒वोप॑ ध॒त्तेऽ-
श्व॑मु॒प (१) प्रा॒पय॑ति प्रा॒णमे॒वास्या॑ द॒धात्य॑-
थो प्रा॒जाप॑त्यो वा अ॒श्वः प्र॒जाप॑तिनै॒वाग्नि॑
चि॒नुते स्व॑यमातृ॒णा भ॑वति प्रा॒णाना॑मु॒त्सृज्या॑
अ॒थो सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्यानु॑ख्यात्ये दे॒वानां॑ वै
सु॒वर्गं॑ लो॒कं य॒तां दि॒शः स॑म॒न्त्राय॑न्त॒ त
ए॒ता दि॒शो अ॒पश्य॑न्ता उ॒पा॒दध॑न् ताभि॒र्वै

ते दिशोऽह्नुवादिश्या उपदधाति दिशां
विधृत्यै दश प्राणभृतः पुरस्तादुपै (२)
दधाति नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी
प्राणानेष पुरस्ताद्धत्ते तस्मात्पुरस्तात्प्राणा
ज्योतिष्मतीमुत्तमामुपै दधाति तस्मात्प्राणानां
वाज्योतिरुत्तमा दशोपै दधाति दशोक्षरा
विराड्विरादछन्दसां ज्योतिर्ज्योतिरेव पुरस्ता-
द्धत्ते तस्मात्पुरस्ताज्ज्योतिरुपाऽऽस्महे छन्दा-
सि पशुष्वजिम्युस्तान्बृहद्युदजयत्तस्माद्बार्ह-
ताः (३) पशव उच्यन्ते मा छन्द इति
दक्षिणत उपै दधाति तस्मादक्षिणार्धतो मासाः
पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देव-
तेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो
र्धत्ते तस्मादुत्तरतोभिप्रयायी जयति षट्त्रिं-
शत्सं पचन्ते षट्त्रिंशदक्षरा बृहती बार्हताः
पशवो बृहत्थैवास्मै पशूनव रुन्धे बृहती छन्द-
साः स्वाराज्यं परीषाय यस्यैताः (४) उप-
धीयन्ते गच्छति स्वाराज्यं सप्त वाल्सित्याः
पुरस्तादुपै दधाति सप्त पश्चात्सप्त वै शर्षिण्याः
प्राणा द्वाववाञ्चौ प्राणानां सवीर्यत्वाय मुधाऽ-
सि राडिति पुरस्तादुपै दधाति यन्त्री राडिति
पश्चात्प्राणानेवास्मै समीचो दधाति (५) ॥

(अथमुपै पुरस्तादुपै बार्हता एताश्चतुस्त्रिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अक्षयास्तोमीयादीनामभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै यद्य॒ज्ञोऽकुर्व॑त॒ तदसू॑रा अकुर्व॑त ते
 दे॒वा ए॒ता अक्ष॑णयास्तोमीया अपश्य॑न्ता
 अ॒न्यथाऽनु॑च्यान्यथोपा॑दधत॒ तदसू॑रा नान्ववा॑-
 यन्त॑तो दे॒वा अ॒र्भव॑न्पराऽसू॑रा यदक्ष॑णयास्तो-
 मीया अ॒न्यथाऽनु॑च्यान्यथोपा॑दधाति॒ आत॑न्वा-
 मिभू॑त्ये भव॑त्यात्मना पराऽस्य आत॑न्वो भव-
 त्याश॑स्त्रिवादिति॒ पुरस्ता॑दुप॑ दधाति यज्ञ॑मुस्त्वं वै
 त्रिव॑त् (१) यज्ञ॑मुस्त्वमेव॒ पुरस्ता॑दि या॑तयति
 स्योम॑ सम॒दश॑ इति॒ दक्षिण॑तोऽञ्जं वै स्योमा॑ञ्जं
 सम॒दशोऽञ्ज॑मेव॒ दक्षिण॑तो ध॑त्ते तस्मा॑द्दक्षिणेना-
 ज॑मयते ध॒रुणं॑ एक॒विंश॑ इति॒ पश्चात्प्र॑तिष्ठा
 वा एक॒विंशः॑ प्रतिष्ठित्यै भान्तः पञ्च॒दश॑ इत्यु॒-
 च॑रत ओजो वै भान्त ओजः पञ्च॒दश॑ ओजं
 ए॒वोत्त॑रतो ध॑त्ते तस्मा॑दुत्तरतोभिप्रयायी अ॑याति
 प्र॒तूर्ति॑रष्टादश॒ इति॒ पुरस्ता॑त् (२) उप॑ दधाति
 द्वौ त्रि॒वृता॑वभिपु॒र्य यज्ञ॑मुस्ते वि या॑तयत्य-
 भि॒वर्तः स॑वि॒ंश॑ इति॒ दक्षिण॑तोऽञ्जं वा अ॑भि-
 वर्त॑तोऽञ्जं स॒विंशोऽञ्ज॑मेव॒ दक्षिण॑तो ध॑त्ते तस्मा॑-
 दक्षिणेनाज॑मयते य॒ज्ञो द्वा॒विंश॑ इति॒ पश्चात्प्र॑-
 ति॒ंश॑तिर्द्वे तेन॑ वि॒राजो॑ यद्वे प्र॑तिष्ठा तेन॑
 वि॒राजो॑रे॒वाभि॑पूर्वम॒जाद्ये॑ प्रति॒ तिष्ठ॑ति तपो॑
 नव॒दश॑ इत्युत्तरतस्तस्मात्स॒व्यः (३) ह॑स्तयो-
 स्तप॒स्वित॑रो योनि॑श्चतुर्विंश॒ इति॒ पुरस्ता॑दुप॑

(अक्षय्यास्तोमीयादीनामभिधानम्)

दधाति चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्री यज्ञ-
मुखं यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति गर्भाः
पञ्चविंश इति दक्षिणतोऽञ्जं वै गर्भा अञ्जं
पञ्चविंशोऽञ्जमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणे-
नाञ्जमद्यत ओजस्विणव इति पश्चादिमे वै
लोकास्त्रिणव एष्वेव लोकेषु प्रति तिष्ठति संप-
रणस्योविंश इति (४) उत्तरतस्तस्मात्सव्यो
हस्तयोः संभार्यतरः क्रतुरेकत्रिंश इति पुर-
स्तादुप दधाति वाग्वै क्रतुर्यज्ञमुखं वाग्यज्ञ-
मुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति ब्रधस्थं विष्टपं
चतुस्त्रिंश इति दक्षिणतोऽसी वा आदित्यो
ब्रधस्थं विष्टपं ब्रह्मवर्चसमेव दक्षिणतो धत्ते
तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः प्रतिष्ठा त्र्य-
स्त्रिंश इति पश्चात्प्रातिष्ठित्यै नाकः षट्त्रिंश
इत्युत्तरतः सुवर्गो वै लोको नाकः सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै (५) ॥

(वै त्रिवृदिति पुरस्तात्सव्यस्योविंश इति सुवर्गो वै पञ्च प) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नेर्भागोऽसीति पुरस्तादुप दधाति यज्ञ-
मुखं वा अभिर्यज्ञमुखं दक्षिण यज्ञमुखं ब्रह्म
यज्ञमुखं त्रिवृद्यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्दि यातयति

(अक्षयास्तोमीयावीनामभिधानम्)

नुचक्षसां भागोऽसीति दक्षिणतः शुश्रुवांसो
 वै नुचक्षसोऽन्नं धाता जातायैवास्मा अन्नमपि
 दधाति तस्माज्जातोऽन्नमात्ति जनित्रं स्पृतं
 सप्तदशः स्तोम इत्याहान्नं वै जनित्रम् (१)
 अन्नं सप्तदशोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मा-
 दक्षिणेनान्नमघते मित्रस्य भागोऽसीति पश्वा-
 त्प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणापानावेवा-
 स्मिन्दधाति दिवो वृष्टिर्वाताः स्पृता एकवि-
 ंशः स्तोम इत्याह प्रतिष्ठा वा एकविंशः
 प्रतिष्ठित्या इन्द्रस्य भागोऽसीत्युत्तरत ओजो
 वा इन्द्र ओजो विष्णुरोजः क्षत्रमोजः पञ्चदशः
 (२) ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरतोमि-
 प्रयायी जघति वसूनां भागोऽसीति पुरस्तादुप
 दधाति यज्ञमुखं वै वसवो यज्ञमुखं रुद्रा यज्ञ-
 मुखं चतुर्विंशो यज्ञमुखमेव पुरस्ताद्वि यात-
 यत्यादित्यानां भागोऽसीति दक्षिणतोऽन्नं वा
 आदित्या अन्नं मरुतोऽन्नं गर्भा अन्नं पञ्चविं-
 शोऽन्नमेव दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणेनान्नम-
 घतेऽदित्यै भागः (३) असीति पश्वात्प्रतिष्ठा
 वा अदितिः प्रतिष्ठा पुषा प्रतिष्ठा त्रिणवः प्रति-
 ष्ठित्यै देवस्य सवितुर्भागोऽसीत्युत्तरतो ब्रह्म वै
 देवः सविता ब्रह्म बृहस्पतिर्ब्रह्म चतुष्टोमो
 ब्रह्मधर्मसमेवोत्तरतो धत्ते तस्मादुत्तरोऽर्धो ब्रह्म-
 धर्मसितरः सावित्रवती भवति प्रसूत्यै तस्माद्-

ब्राह्मणानामुदीची स॒निः प्र॒सूता य॒ज्ञंश्चतुष्टोष
 इति॑ पुरस्तादुप॑ दधाति यज्ञमुखं वै ध॒त्रः
 (४) य॒ज्ञमु॒खं च॑तुष्टो॒मो य॒ज्ञमु॒खमे॒व पुरस्ता॑दि-
 यातयति॑ यावानां॒ भागोऽभी॑ति॒ दक्षि॑णतो मा-
 सा वै यावा॑ अर्धमा॒सा अया॑वास्तस्माद्दक्षिणा-
 वृ॒तो मा॒सा अ॒न्नं वै या॒वा अ॒न्नं प्र॒जा अ॒न्नेमे॒व
 दक्षि॑णतो ध॒त्ते तस्मा॑द्दक्षिणेना॒न्नम॑द्यत ऋ॒भुणां
 भा॒गोऽस॑ति॒ पश्चा॑त्प्रतिष्ठित्यै॒ विव॑र्तोऽष्टाचत्वा-
 रि॒श इत्यु॑च॒रतोऽन॑घो॒लोक॑योः स॒र्वीये॒त्वाय॑
 तस्मा॑दि॒मौ लो॒कौ स॒माव॑द्दी॒र्घौ (५) यस्य॑
 मुख्य॑ध॒तीः पुरस्ता॑दुप॒धीय॑न्ते मुख्य॑ ए॒व मे॒व-
 त्याऽस्य॑ मुख्यो जायते॒ यस्या॑न्न॒वती॑र्दक्षि॒णतोऽ-
 स्य॑ज॒माऽऽस्या॑न्नादो जायते॒ यस्य॑ अ॒ति॒ष्ठाव॑र्ताः
 प॒श्चात्प्र॑त्ये॒व ति॑ष्ठति॒ यस्यौज॑स्व॒र्ता रु॒नर॑त औ-
 ज॒स्वे॒व मे॒वत्याऽऽस्थौ॑ज॒स्वी जा॑यन्त॒र्को वा
 एष॑ य॒दग्नि॑स्तस्यै॒तदे॒व स्तो॒त्रमे॒तच्छ्र॑त्नं य॒देषा॑
 वि॒धा (६) वि॒धीय॑तेऽर्क॑ ए॒व तद॑र्धमनु॒ वि-
 धी॑यतेऽस्य॒ज॒माऽऽस्या॑न्नादो जायते॒ यस्येषा॑ वि-
 धा वि॒धीय॑ते य उ॒ चैनामे॒वं वेद॑ सृष्टीरु॒पं
 दधा॑ति यथा॒सृष्ट॑मे॒वाव॑ रु॒न्धे न वा ह॒दं दि॒धा
 न न॑र्कमा॒मीद॒व्यावृ॑त्ते ते दे॒वा ए॒ता व्यु॑द्गीर॒प-
 श्य॑न्ता उ॒पा॒दध॑त॒ ततो॒ वा ह॒दं व्यौ॑च्छ॒द्य-
 स्यै॒ता उ॒प॒धीय॑न्ते व्ये॒वास्मा॑ उ॒च्छ॒त्यथा॑ तथे॒व
 ए॒वाप॑ हते (७) ।

(अथ पत्न्यादिगणकालेष्वपि कामिधानम्)

(वै जनिं पञ्चदशोऽदित्यै मागो वै धर्मः सप्तवर्दीर्यो विधा ततो वा इदं चतुर्दश वै) ।

अतः कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अथै जातान्प्र गुंदा नः सपत्नानिति पुरस्ता-
दप्य दधाति जातानेव भ्रातृव्यान्प्र गुंदाते
महेसा जातानिति पश्चाज्जनिष्यमाणानेव
प्रति नुदंत चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिण-
तो ब्रह्मवर्चसं वै चतुश्चत्वारिंशो ब्रह्मवर्चसमेव
दक्षिणतो धत्ते तस्मादक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसि-
तरः षोडशः स्तोम इत्युत्तरतो ओजो वै षोडश
ओज एवोत्तरतो धत्ते तस्मात् (१) उत्तर-
तोऽभिप्रयायी जयति वज्रो वै चतुश्चत्वारिंशो
वर्जः षोडशो यदेते इष्टके उपदधाति जाताश्चैव
जनिष्यमाणाश्च भ्रातृव्यान्प्रणय वज्रमनु प्र
हरति स्तृत्वं पुरीषवर्ती मध्य उर्ष दधाति
पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते
मात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं धेदता वा
अमपत्ना नामेष्टका यस्यैता उपर्धायन्ते (२)
नास्य मपत्नो भवति पशुर्वा एष यदग्निर्विराजं
उत्तमायां चित्यामुप दधाति विराजमेवोत्तमां
पशुपुं दधाति तस्मात्पशुमानुत्तमां वार्चं वदति

दशदशोपं दधाति सवीर्यत्वायाक्षणयोपं दधाति
 तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
 छित्यै यानि वै छन्दांसि सुवर्ग्याणि यासन्तैर्देवाः
 सुवर्गं लोकमायन्तेनर्षयः (३) अश्राम्यन्ते
 तपोऽतम्यन्त तानि तपसाऽपश्यन्तेभ्य एता
 इष्टका निरमिमतेवश्छन्दो वरिवश्छन्द इति ता
 उपदधत तामिर्वै ते सुवर्गं लोकमायन्त्येता
 इष्टका उपदधाति यान्येव छन्दांसि सुव-
 र्ग्याणि तैरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञेन
 वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता स्तोमभागैरे-
 वासृजत यत् (४) स्तोमभागा उपदधाति
 प्रजा एव तद्यजमानः सृजते बृहस्पतिर्वा एत-
 यज्ञस्य तेजः समभरद्यत्स्तोमभागा यत्स्तोम-
 भागा उपदधाति सतेजसमेवाग्निं चिनुते बृह-
 स्पतिर्वा एतां यज्ञस्य प्रतिष्ठामपश्यद्यत्स्तोम-
 भागा यत्स्तोमभागा उपदधाति यज्ञस्य प्रति-
 छित्यै सप्तसप्तोपं दधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये
 प्रतिछित्यै (५) ॥

(उत्तरतो षष्ठे तस्मादुपधीयन्त ऋषयोऽसृजत यत्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके षष्ठीऽनुवाकः) ।

रश्मिरित्येवाऽऽदित्यमसृजत प्रेतिरिति धर्म-
 मन्वितिरिति दिवं संधिरित्यन्तरिक्षं प्रतिधि-

(स्तोमभागाख्येष्टकाभिधानम्)

रिति पृथिवीं विष्टम्भ इति वृष्टिं प्रवेत्यहरनु-
वेति रात्रिमुशिगिति वसून्प्रकेत इति रुद्रान्तु-
दीतिरित्यादिस्थानोज इति पितृस्तन्तुरिति
प्रजाः पृतनापाडित पशून्रेवदित्योषधीरभि-
जिदसि युक्तग्रावा (१) इन्द्राय त्वेन्द्रं जिन्वे-
त्येव दक्षिणतो वज्रं पर्यौहदभिजित्यै ताः
प्रजा अप्रप्राणा असृजत तास्वधिपातिरसीत्येव
प्राणमदधाद्यन्तेत्यपानं सःसर्प इति चक्षुर्व-
योधा इति श्रोत्रं ताः प्रजाः प्राणतीरपानतीः
पश्यन्तीः कृण्वतीर्न मिथुनी अभवन्तासु त्रि-
वृदसीत्येव मिथुनमदधात्ताः प्रजा मिथुनी (२)
भवन्तीर्न प्राजायन्त ताः सःश्रोहोऽसि नीरो-
होऽसीत्येव प्रार्जनयन्ताः प्रजाः प्रजाता न
प्रत्यतिष्ठन्ता वसुकोऽसि वेषधिरासि वस्यष्टि-
रसीत्येषु लोकेषु प्रत्यस्थापयद्यदाह वसुकोऽ-
सि वेषधिरासि वस्यष्टिरसीति प्रजा एव प्रजाता
एषु लोकेषु प्रति स्थापयति सात्माऽन्तरिक्षं
रोहति सप्राणोऽमुष्मिह्लोके प्रति तिष्ठत्यव्य-
धुंकः प्राणापानाभ्यां भवति य एवं वेद (३) ॥

(युक्तग्रावा प्रजा मिथुन्यन्तरिक्षं द्वादश च) ।

इति छण्डशजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(नाकसर्दादिपञ्चविधेष्टकामिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

नाकसर्द्विर्वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तन्ना-
 कसर्दा नाकसत्त्वं यज्ञाकसदं उपदधाति नाकस-
 र्द्विरेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति सुवर्गो वै
 लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा अकं
 भवति यजमानायतनं वै नाकसदो यज्ञाकसदं
 उपदधात्यायतनमेव तद्यजमानः कुरुते पृष्ठानां
 वा एतत्तेजः संभूतं यज्ञाकसदो यज्ञाकसदः (१)
 उपदधाति पृष्ठानामेव तेजोऽव रुन्धे पञ्चचोडा
 उप दधात्यम्भरसं एवेनभेता मुता अमुष्णि-
 ह्लोक उप शेरेऽथो तनुपानीरिवैता यजमानस्य
 यं द्विष्यात्तमुपदधद्विष्यादेताभ्य एवेन देव-
 ताभ्य आ वृश्वाति तजगार्तिमार्छत्यृत्तरा नाक-
 सद्भ्य उप दधाति यथा जायामानीय गृहेषु
 निषादयति तादृगेव तत् (२) पश्चात्प्राचीमुत्त-
 मामुप दधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते
 स्वयमातृण्णां च विकर्णी चोत्तमे उप दधाति
 प्राणो वै स्वयमातृण्णाऽऽयुर्विकर्णी प्राणं चैवाऽऽ-
 युश्च प्राणानामुत्तमौ धत्ते तस्मात्प्राणश्चाऽऽयुश्च
 प्राणानामुत्तमौ नाभ्यामुत्तरामिष्टकामुप दध्या-
 यदभ्यामुत्तरामिष्टकामुपदध्यात्पशूनाम् (३) च
 यजमानस्य च प्राणं चाऽऽयुश्चापि दध्यात्तस्मा-
 ज्ञान्योत्तरेष्टकोपधेयां स्वयमातृण्णामुप दधा-
 त्यसौ वै स्वयमातृण्णाऽमूमेवोप धत्तेऽश्वमुप

(छन्दोभिषेकमिधानम्)

प्रापयति प्राणमेवास्यौ दधात्यथो प्राजापत्यो
वा अश्वः प्रजापतिनैवाग्निं चिनुते स्वयमातृणा
भवति प्राणानामुत्सृष्ट्या अथो सुवर्गस्य लो-
कस्यानुस्यात्या एषा वै देवानां विकान्तिर्य-
द्विकर्णी यद्विकर्णीमुपदधाति देवानामेव विकान्ति-
मनु वि कंयत उत्तरत उप दधाति तस्मा-
दुत्तरत उपचारोऽग्निर्वायुवती भवति समि-
दध्यै (४) ॥

(संभूतं यन्नाकसदो यन्नाकसदस्तत्तन्मूनामेपा वै द्वाविंशतिश्च) ।

इति छण्डोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

छन्दास्स्युप दधाति पशवो वै छन्दाश्नि
पशूनेवाव रुन्धे छन्दाश्नि वै देवानां वामं
पशवो वाममेव पशूनव रुन्ध एतास् ह वै
यज्ञसैनश्चैत्रियायणश्चितिं विदां चकार तथा वै
स पशूनवरुन्ध यदेतामुपदधाति पशूनेवाव
रुन्धे गायत्रीः पुरस्तादुप दधाति तेजो वै
गायत्री तेज एव (१) मुखतो धत्ते मूर्धन्व-
तीर्भवन्ति मूर्धानमेवैनस् समानानां करोति
त्रिष्टुभ उप दधानीन्द्रियं वै त्रिष्टुर्गिन्द्रियमेव
मध्यतो धत्ते जगतीरुप दधाति जागता वै
पशवः पशूनेवाव रुन्धेऽनुष्टुभ उप दधाति
प्राणा वा अनुष्टुप्प्राणानामुत्सृष्ट्यै बृहती-

रुष्णिहाः पङ्क्तीरक्षरपङ्क्तिरिति विधुरूपाणि
 छन्दास्सुप दधाति विधुरूपा वै पशवः पशवः
 (२) छन्दांसि विधुरूपानेव पशूनं रुन्धे
 विधुरूपमस्य मुहे हृश्यते यस्यैता उपधीयन्ते
 य उ चैतामेवं वेदातिच्छन्दसमुप दधात्यति-
 च्छन्दा वै सर्वाणि छन्दांसि सर्वेभिरवैनं
 छन्दोभिश्चिनुते वर्ष्म वा एषा छन्दसां यदति-
 च्छन्दा यदतिच्छन्दसमुपदधाति वर्ष्मैवैनं स-
 मानानां करोति द्विपदा उप दधाति द्विपाद्य-
 जमानः प्रतिष्ठित्यै (३) ।

(तेज एव पशवः पशवो यजमान एकं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सवाम्यो वै देवताभ्योऽग्निश्चीयते यत्सयुजो
 नोपदध्याद्देवता अस्याग्निं वृक्षीरन्यत्सयुजं
 उपदधात्यात्मनैवैनं सयुजं चिनुते नामिना
 व्युध्यतेऽथो यथा पुरुषः स्रावभिः संतत एव-
 मेवैताभिरग्निः संततोऽग्निना वै देवाः सुवर्गं
 लोकमायन्ता अमूः कृत्तिका अभवन्त्यस्यैता
 उपधीयन्ते सुवर्गमेव (१) लोकमेति गच्छति
 प्रकाशं चित्रमेव भवति मण्डलेष्टका उप दधा-
 त्विमे वै लोका मण्डलेष्टका इमे खलु वै लोका-

(वृष्टिसन्ध्यादीष्टकापञ्चमिधानम्)

देवपुरा देवपुरा एव प्र विंशति नाऽऽतिमाच्छ-
त्यामि चिकयानो विश्वज्योतिष उप दधातीमा-
नेवैताभिर्लोकान्ज्योतिष्मतः कुरुनेऽथो प्राणा-
नेवैता यजमानस्य द्वाभरयेता वै देवताः सुव-
र्ग्यास्ता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति (२) ॥

(सुवर्गमेव वा एव वाधारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वृष्टिसनीरुप दधाति वृष्टिमेवाव रुन्धे यदे-
कथोर्पदध्यादेकमुत वर्षदन्परिहारं मादयति
तस्मात्सर्वानुतन्वर्पति पुरोवातमनिरमतिर्याहै-
तद्वै वृष्ट्यै रूपं रूपेणैव वृष्टिमेव रुन्धे संया-
नीभिर्वै देवा इमाँल्लोकान्भमंयुस्तत्संयानी-
नां संयानित्वं यत्संयानीरुपदधाति यथाऽऽप्नु-
वावा संयात्येवम् (१) एवैताभिर्यजमान-
इमाँल्लोकास्तं याति ध्रुवो वा पृथोऽग्नेर्यत्संया-
नीर्यत्संयानीरुपदधाति ध्रुवमेवंतमक्षय उप
दधात्युत यस्यैतानुपहितास्वापोऽग्निः हरन्त्य-
हंत एवास्याभिरादित्यमुका उप दधात्यादित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते याऽलं भूत्यै सन्भूर्ति
न प्राप्नोत्यादित्याः (२) एवमेव भूर्ति गमय-

भूयसी वा एतस्याऽऽदित्यो रुचमादत्ते योऽग्निं
 चित्वा न रोचते यदादित्येष्टका उपदधात्यसा-
 भेवास्मिन्नादित्यो रुचं दधाति यथाऽसौ देवा-
 नां रोचत एवमेवैष मनुष्याणां रोचते घृते-
 ष्टका उप दधात्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यद्युतं
 प्रियेणैवेन धाम्ना समर्धयति (३) अथो
 तेजसाऽनुपरिहारं सादयत्यर्पस्विर्ममेवास्मि-
 न्तेजो दधाति प्रजापतिराग्निमचिनुत स यज्ञोदा
 म्यार्धयत स एता यज्ञोदा अपरुयन्ता उपाधत्त
 तामिर्वै स यज्ञ आत्मजधत्त यद्यज्ञोदा उप-
 दधाति यज्ञ एव तामिर्यजमान आत्मन्धत्ते
 पञ्चोप दधाति पाङ्क्तः पुरुषो धावानेव पुरुष-
 स्तास्मिन्यज्ञो दधाति (४) ॥

(एवं प्राप्नोत्यादित्या अर्धयत्येकाजपश्चात्तत्तम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

देवासुराः संयत्ता आसृक्कनीयांसो देवा
 आसृभूयांसोऽसुरास्ते देवा एता इष्टका
 अपरुयन्ता उपाधत्त भूयस्कृदसीत्येव भूयांस-
 सोऽभवन्विसृतिमिरोषधीमिवारिषस्कृदसीतीमा-
 मजयन्प्राच्यसीति प्राचीं दिशमजयन्भूर्ध्वाऽ-
 सित्यभ्रमजयन्तरिक्षसदस्यन्तरिक्षे सीदित्यन्त-

(अश्वमेधविधिः)

रिक्मजयन्ततो देवा अमवद (१) पराऽ-
सुरा यस्यैता उपधीयन्ते मयानिव मवत्यमी-
माल्लोकान्जयति भवत्यात्मना पराऽस्य आत-
व्यो भवत्यप्सुषदासि एयेनसवसीत्याहेतद्वा अ-
ग्ने रूपः रूपेणैवाग्निमव रुन्धे पृथिव्यास्त्वा
द्रविणे सादयामीत्याहेमानेवैतामिल्लोकान्द्रवि-
णावतः कुरुत आयुष्या उप दधात्यायुरिव (२)
अस्मिन्दधात्यग्ने यत्ते परः हवामेत्याहेतद्वा
अग्नेः प्रियं धाम प्रियमेवास्य धामोपाऽऽप्नोति
तावेहि सः रमावहा इत्याह व्येवैनेन परि
धत्ते पाञ्चजन्येष्वप्येव्यम्न इत्याहेष वा अग्निः
पाञ्चजन्यो यः पञ्चवित्तीकस्तस्मादिवमाहृतव्या
उप दधात्येतद्वा ऋतुना प्रियं धाम यहतव्या
ऋतुनामेव प्रियं धामाव रुन्धे सुमेक इत्याह
संवत्सरो वे सुमेकः संवत्सरस्यैव प्रियं धामो-
पाऽऽप्नोति (३) ।

(अमवन्त्यायुरेवर्तव्या उप पृथिविस्थातिष) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत्तपराऽपतत्तदश्वोऽमवयदश्व-
यत्तदश्वस्याश्वत्वं तद्देवा अश्वमेधेनेव प्रत्यदधु-

रेष वै प्रजापतिः सर्वं करोति योऽश्वमेधेन यजते
 सर्वं एव भवति सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः
 सर्वस्य भेषजः सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा
 अंतरजपि वा एतेन ब्रह्महत्यामंतरन्तसर्वं पाप्मा-
 नम् (१) तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमे-
 धेन यजते य उ चैनमेवं वेदोत्तरं वै तत्प्रजाप-
 तेरक्ष्यश्वयत्तस्मादश्वस्योत्तरतोऽर्वा यन्ति दक्षि-
 णतोऽन्येषां पशूनां वैतसः कटौ भवत्यप्सुयो-
 निर्वा अश्वोऽप्सुजो वैतसः स्व एवैनं योनौ
 प्रतिं शापयति चतुष्टोमः स्तोमो भवति सर-
 इह वा अश्वस्य सकथ्याऽवृहचदेवाश्चतुष्टोमे-
 नैव प्रत्यदधुर्यञ्चतुष्टोमः स्तोमो भवत्यश्वस्य
 सर्वत्वार्य (२) !

(सर्वं पाप्मानमवृहद्वाद्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

उत्सन्नमज्ञ इन्द्राग्नी देवा वा अक्षणायास्तोमीषा अग्नेर्भागोऽस्यज्ञे जातान्-
 शिरिरिर्वि नाकसद्विश्वन्दारिषि सर्वाभ्यो वृष्टिसनीर्देवास्तुराः कनीमास्तः प्रजा-
 पतेरक्षि द्वादश ॥ १२ ॥

उत्सन्नमज्ञो देवा वै यस्य मुख्यं वतीनां कसद्विरेवैताभि-

रष्टार्चत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥

हरिः ॐ ।

इतिकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अन्तमेघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमादिद्वावहान्ता अनुवाकाः) ।

मस्य निःशतितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्थितं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

चितिराद्या द्वितीये स्वातृतीये तु चतुष्टयम् ।

द्वादशावानुवाकाः स्युः प्रथमे रिषट्का इमाः ॥

आश्विन्यश्च तथर्वण्याः प्राणभृत्संज्ञकास्तथा ।

अपस्याश्च वयस्याश्च द्वितीयस्यां चितौ श्रुताः ॥

द्वितीये स्वयमातृणा दिश्याः प्राणभृत्स्तथा ।

बृहत्पो वालस्विस्याश्च तृतीयस्यां चिताविमाः ॥

तृतीयतुर्ययोरङ्गयास्तोमयाश्च सुष्टयः ।

व्युष्टयश्चेष्टकाः प्रोक्ताश्चतुष्टयां च चिताविमाः ॥

पञ्चमे रवत्तपनारूपा विराडारूपाश्च वर्णिताः ।

षष्ठे तु स्तोमभागारूपा नाकसत्संज्ञकास्तु याः ॥

चोडारूपाः स्वयमातृणा विकर्णी ताश्च सप्तमे ।

छन्दोभिधा अष्टमे स्युः पञ्चम्यां तु चिताविमाः ॥

अथावशिष्टाः कथयन्ते ता विज्ञेया यथाचिति ।

सयुजो मण्डलारूपाश्च विश्वज्योतिष इत्यमूः ॥

नवमे दशमे वृष्टिसनिसंयानिकाभिधाः ।

आदित्यारूपा घृत्तारूपाश्च यशोदाश्चेति वर्णिताः ॥

एकादशे तु भूपरुदग्निरूपाभिधा अपि ।

प्रविणोदास्तथाऽऽयुष्याः स्यादग्निरुदयाभिधा ॥

अतः षष्ठाश्चेत्येवमेताः क्रमादिह समीरिताः ।

द्वादशे त्वथमेघस्य विधिरित्यत्र निर्णयः ॥

वमिषमथमेघं विधत्ते—

प्रजापतेरक्षीति । प्रजापतेश्चतुर्मुखस्याक्षिगोलकं केनापि व्याचिनोच्छूनम-
भूत् । तच्च भूमौ पतितं तदधस्तरेणाऽऽविर्भूमौ । यस्मात्कारणादधयत्तस्मात्कारणा-
त्तत्तत्तत्तस्य प्राणिनोऽधनाम संपन्नम् । ततो देवाः मतीकारं विचारोऽधमे-

(अश्वमेधविधिः)

धमनुष्ठाप्य तेनाश्वमेधसामर्थ्येन तत्प्रजापतेराक्षि सप्तादधुः । तस्मादेवं प्रजास्वावाध-
मेधेन यजेत् । स च यदा प्रजापदि संपूर्णं करोति । स्वयं च प्रजापतिमाप्नोति
सर्वात्मको भवति । तदेवं सर्वभावमाप्नोत्यर्थमश्वमेधं विधाय पुनः पापक्षयार्थमश्व-
मेधकर्तुं तदुपासनं च विधत्ते—

सर्वस्य वा इति । येयमश्वमेधानुष्ठितिः सेवा सर्वस्य पान्मन उपपातकरू-
पस्य महापातकरूपस्य च प्रायश्चित्तिर्भवति । किंच, सर्वस्य व्याधिजातस्य तज्ये-
तुपापक्षपद्मारेणाश्वमेधानुष्ठानं मेधजम् । अत एवेदानीं तना देवाः पूर्वस्मिन्मनुष्य-
जन्मभ्येतेनाश्वमेधेन गोवधादित्यमुपपातकं ब्रह्महत्यादित्वा महापातकं च परि-
हृतवन्तः । तस्मादिदानीमपि योऽश्वमेधकर्तुना यजते सोऽयमुपपातकमहापातके
वरति । योऽपि च पुरुष एनमश्वमेधं शास्त्रोक्तप्रकारेण जानाति । ज्ञानं च
द्विविधम्—अर्थनिर्णय उपासनं च । तथार्थनिर्णयः पदवाक्यप्रमाणपर्यालो-
चनया संप्रपद्यते । उपासनाप्रकारस्तु तप्तमकाण्डस्याप्तिमानुवाके—“यो वा अश्व-
स्य मेधस्य शिरो वेद ” इत्यस्मिन्प्रमिषास्यते । चोदकपात्रं दक्षिणावदानं
वाधितुं विधत्ते—

उत्तरं वै तदिति । यस्मात्प्रजापतेरुत्तरभागवार्त्तिं दामाक्षि उच्छूनमय-
वत्तस्मादश्वसंघमिधो हविषोऽवदानमप्युत्तरस्यां दिशि कर्तव्यम् । अश्वेषामश्व-
म्यविरिकानां पशूनां दक्षिणस्यां दिशवदानम् । अत एव सूत्रकार आह—
“पशुकाल उत्तरा उपरिष्ठादश्वेर्वैतसे कटेऽश्वं पाञ्चं यथाऽङ्गं चिनोति एवं
पुरस्तात्प्रत्यश्वं तूपरं पश्चात्प्राचीनं गोमृगं दक्षिणतः षष्ठ्यास्त्रास्त्रिवराभ्यशूना-
स्तादपयि ” इति । हविःसादनाधारं विधत्ते—

वैतसः कट इति । अण्डु जलेषु योनिर्निवासस्थानं यस्यासावण्डुयोनिः ।
गहवा हि सप्तजलेष्ववतिष्ठते । वैतसस्योदकजन्यत्वं पशिक्षम् ।

चतुर्कं सूत्रकारेण—“शोभते मेतामते गोतमचतुष्टोमयोः पूर्वो रथंवरसाया ”
इति । गोतमेन दृष्टौ यौ चतुष्टोमाख्यावेकाद्वक्तृ तयोर्मध्ये यः पूर्वश्चतुष्टोमः
सोऽयं कर्तव्य इति सूत्रार्थः । तमिमं विधत्ते—

चतुष्टोमः स्तोम इति । चत्वारः स्तोमास्त्रिदशश्रद्धाः सप्तदश एकविंशो
यस्मिन्प्रमिष्टोमे विद्यन्ते सोऽयं चतुष्टोमः । द्वितीयेन स्तोमशब्देन विशेष्य-

(अश्वमेधविधिः)

मृतोऽग्निष्टोमो लक्षपते । भीमसेनो भीमः सत्यभामा भामेतिवज्रिवृद्धाग्निष्टोम इत्यथ
विधानात् । एकस्तोमकोऽपि कश्चिदग्निष्टोमो विद्यते तद्व्यावृत्तये चतुष्टोम इति
विशिनष्टि । त्रिस्तुत्यात्मकस्थाश्वमेधस्य पथममहश्चतुष्टोमरूपं कृपात् । तरदश-
ब्देन छकलातोऽभिधीयते । स कदाचिदश्वस्य सविद्यप्रदेशमारुह्य तत्सविद्य-
मांसमुद्यम्य भक्षितवान् । तच्च सन्धिरूपं विकल्मषं देवाश्चतुष्टोमेनैव समा-
दधुः । तस्मादयं चतुष्टोमोऽश्वस्य संपूर्तये भवति ॥

इति भीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीयतै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये षष्ठमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
मथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य मकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्वतुरो देमादिद्यातीर्थमहेपरः ॥

इति भीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य भीमद्विजाभिराजपरमेभरस्य
भीमीरनुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
षष्ठमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

*दे॒वा॒सुराः सं॒य॒त्ता आ॒स॒न्ते न व्य॑जयन्त॒ स
 ए॒ता इन्द्र॑स्तनूर॑पश्य॒त्ता उपा॑धत्त॒ तामि॒वै स
 तनु॑र्धमिन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मा॒त्म॒अ॒धत्त॒ ततो॑ दे॒वा अ॒भ॒-
 व॒न्परा॑ऽसुरा॒ यदिन्द्र॑तनूरु॑प॒दधा॑ति॒ तनु॑र्धमे॒व ता-
 भिरिन्द्रि॒यं वी॒र्यं य॑ज॒मान आ॒त्म॒न्ध॒त्तेऽथो से॒-
 ऋ॒मे॒वाग्नि॑ स॒तनुं चि॒नुते॒ भव॑त्या॒त्मना॒ परा॑ऽस्य
 भातु॑व्यः (१) भ॒वति॒ यज्ञो दे॒वेभ्यो॑ऽपा॒क्राम॒-
 स॒म॒व॒रु॒धं नाश॑कनु॒वन्त ए॒ता य॑ज्ञतनूर॑पश्यन्ता
 उपा॑धत्त॒ तामि॒वै ते य॑ज्ञमवा॑रु॒धत् य॑द्य॑ज्ञत॒-
 नूरु॑प॒दधा॑ति॒ यज्ञमे॒व तामि॑र्य॒ज॒मानो॑ऽव॒ रु॒धे
 अ॒थास्त्रि॑श॒तमु॑षं॒ दधा॑ति॒ अ॒थास्त्रि॑श॒द्वै दे॒वता॑
 दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रु॒धेऽथो सा॒त्मा॒न॒भे॒षास्त्रि॑ स॒तनुं
 चि॒नुते॒ सा॒त्माऽमु॒ष्मि॒ल्लोके॑ (२) भ॒वति॒ य
 एवं॒ षेव॒ ज्योति॑ष्मतीरु॒षं दधा॑ति॒ ज्योति॑रे॒वा-
 स्मि॒न्द॒धा॒स्येता॑भिर्वा॒ अ॒मि॒श्रितो॒ ज्व॒लति॒ तामि॑-
 रे॒वेन॑ स॒मि॒न्ध उ॒भयो॑रस्मै लो॒कयो॒ज्योति॑र्भ॒-
 षति॒ नक्ष॑त्रेष्ट॒का उ॑षं॒ दधा॑स्येता॒नि वै दि॒वो
 ज्योति॑र्षि॒ तान्ये॒वाव॑ रु॒धे मु॒कृता॑ वा ए॒तानि॑
 ज्योति॑र्षि॒ यज्ञ॑क्षत्राणि॒ तान्ये॒वाऽऽप्नो॑त्यथो

* एतद्व्याख्यानं दशानुवाकभाष्ये चतुर्थकाण्डस्थचतुर्थप्रपाठकाष्टमानुवाकमारभ्य काण्ड-
 शुभातिपर्यन्तं वर्तते, तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

(ऋतव्यादीष्टकात्रयप्रोक्षणयोरभिधानम्)

अनूकाशमेवैतानि (३) ज्योतींषि कुरुते
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै यत्संस्पृष्टा उप-
दध्याद्वृष्ट्यै लोकमपि दध्यादवर्षुकः पर्जन्यः
स्यादसंस्पृष्टा उप दधाति वृष्ट्या एव
लोकं करोति वर्षुकः पर्जन्यो भवति पुर-
स्तादग्न्याः प्रतीचीरुपं दधाति पश्चादग्न्याः
प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च
नक्षत्राण्या वर्तन्ते (४) ॥

(भ्रातृभ्यो लोक एवैतान्धेकचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ऋतव्या उप दधात्यृतुनां कलृप्स्यै द्वंद्वमुप
दधाति तस्माद्वंद्वमुतवोऽधतेव वा एषा यन्म-
ध्यमा चित्तिरन्तरिक्षमिव वा एषा द्वंद्वमन्यासु
चित्तीषूप दधाति चतस्रो मध्ये धृत्या अन्तः-
श्लेषणं वा एताश्चित्तीनां यदृतव्या यदृतव्या
उपदधाति चित्तीनां विधृत्या अवकामनूपं
दधात्येषा वा अभेयोनिः सयोनिश्च (१)
एवामि चिनुत उवाच ह विश्वामित्रोऽददित्स
ब्रह्मजाऽन्नं यस्यैता उपधीयान्तै य उ चैना
एवं वेदादिति संवत्सरो वा एतं प्रतिष्ठायै
नुदते योऽभि चित्त्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च
पूषाश्चित्तयो भवन्त्यर्थ पृष्टी चित्तिं चिनुते

पङ्क्त्वा अतर्वः संवत्सरं कृतुष्वेव संवत्सरे प्रति
 तिष्ठत्येता वै (२) अधिपत्नीनामिष्टका
 यस्यैता उपनीयन्तेऽधिपतिरेव समानानां
 भवति यं द्विष्यात्तमुपदधेऽध्यायेदेताभ्यं एवैनं
 देवताभ्य आ वृश्चति ताजमार्तिमार्छत्याङ्गि-
 रसः सुवर्गं लोकं यन्तो या यज्ञस्य निष्कं-
 तिरासीत्तामृषिभ्यः प्रत्यौहन्ताद्विरण्यममवद्य-
 द्विरण्यशल्कैः प्रोक्षति यज्ञस्य निष्कृत्या अथो
 मेषजमेवास्मै करोति (३) अथो रूपेणैवे-
 त् २ समर्धयत्यथो हिरण्यज्योतिषैव सुवर्गं लोक-
 मति माहस्रवता प्रोक्षति साहस्रः प्रजापतिः
 प्रजापतेराप्त्या इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
 मन्त्रित्याह धेनुरेवैनाः कुरुते ता एनं
 कामदधां अमुत्रामुष्मिँल्लोक उपतिष्ठन्ते (४) ॥

(सयोनितेता वै करोत्येकान्नचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

रुद्रो वा एष यद्ग्नः स एतर्हि जातो यर्हि
 भवतिश्रुतः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्स-
 त्सर्वं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै
 यदाहुतिं न जुह्यादध्वर्युं च यजमानं च ध्या-
 येच्छतरुद्राय जुहोति भागधेयेनैवेन २ काम-

१ (हातकृत्तीयहोमाभिधानम्)

यति नाऽऽर्तिमाछत्यध्वर्युनं यजमानो यद्वा-
 म्धाणीं पशूनाम् (१) पर्यसा जुहुयाद्वा-
 म्यान्पशून्नुच्चारयेद्यदारण्यानामारण्याञ्जर्तिलय-
 वाग्वा वा जुहुयाद्द्वीधुकयवाग्वा वा न
 ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यानयो सत्त्वा-
 हुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्चेत्यजक्षीरेण
 जुहोत्याग्नेयी वा एषा यद्जाऽऽहुत्यैव जुहोति
 न ग्राम्यान्पशून्निनस्ति नाऽऽरण्यानाङ्गिरसः
 सुवर्गं लोकं यन्तः (२) अजायो धर्मं प्राप्ति-
 श्रन्त्सा शोचन्ती पूर्णं परोऽजिहीत मांऽऽकीऽ-
 भवत्तद्वर्कस्यार्कत्वमर्कपर्णेन जुहोति सयोनि-
 त्वायोदहतिष्ठजुहोत्येषा वै रुद्रस्य दिक्स्वा-
 यमेव दिशि रुद्रं निरवदयते चरमायामिष्ट-
 कायां जुहोत्यन्तत एव रुद्रं निरवदयते अथा-
 विभक्तं जुहोति अयं इमे लोका इमानेष लो-
 कान्समार्वद्दीर्यान्करोतियत्यग्रे जुहोति (३)
 अथेयत्यथेयति अयं इमे लोका एभ्य एषैनं
 लोकेभ्यः शमयति तिस्र उत्तरा आहुतीर्जुहो-
 ति षट्सं पथस्ते षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं
 शमयति यदनुपरिक्रामं जुहुयादन्तग्वचारि-
 णं रुद्रं कुर्यादथो सत्त्वाहुः कस्यां वाऽहं
 दिशि रुद्रः कस्यां वेत्यनुपरिक्राममेव होतव्य-
 मपरिवर्गमेवैनं शमयति (४) एता वै देव-
 ताः सुवर्गा या उत्तमास्ता यजमानं वाच-

(परिवेचनाद्यभिधानम्)

याति ताभिरेवैन* सुवर्गं लोकं गमयति यं द्वि-
 ध्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येद्यः प्रथमः पशु-
 रभितीष्ठति स आतिमार्छति (५) ॥

(पशूनां पन्तोऽर्धे जुहोत्यपरिवर्गमेवैन* यमयति त्रिशृष्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अश्मजूर्जमिति परि पिञ्चति मार्जयत्येवैन-
 मथो तर्पयत्येव स एनं तृतोऽक्षुध्यन्नशौचन्नमु-
 ष्मिह्लोक उप तिष्ठते तृप्यति प्रजया पशु-
 भिर्य एवं वेद तां न इषमूर्जं धत्त मरुतः स-
 रराणा शत्याहान्न वा ऊर्गर्धं मरुतोऽन्नमेवाव-
 रुन्धेऽश्मस्ते सुवर्गं ते शुक् (१) ऋच्छतु
 यं द्विष्म इत्याहु यमेव द्वेष्टि तमस्य क्षुधा च
 शुचा चार्पयति त्रिः परिविञ्चन्पर्येति शिवृद्धा
 अग्निर्यावानेवामिस्तस्य शुचश्च शमयति त्रिः
 पुनः पर्येति षट्सं पथन्ते पशूनां ऋतव ऋत-
 भिरिवास्य शुचश्च शमयत्यपां वा एतत्पुष्पं
 यद्वैतसोऽपाम् (२) शरोऽवका वेतसशा-
 खया चार्वकामिश्च वि कर्षत्यापो वै शान्ताः
 शान्ताभिरिवास्य शुचश्च शमयति यो वा अग्निं
 चितं प्रथमः पशुराधिकामतीश्वरो वै त-
 शुचा प्रवहो मण्डूकैर्न वि कर्षत्येष वै पशूनाम-

(व्याख्यारण्यव्याधिपानम्)

नृपञ्चिनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो
नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पित्यष्टाभिर्वि कर्षति
(३) अष्टाक्षरा गायत्री गायत्र्याऽग्निर्यावा-
नेवाग्निस्तस्य शुचः शमयति पावकर्वतीभिर्क्ष-
वे पावकोऽन्नैवास्य शुचः शमयति मृत्युर्वा
एष यदग्निर्ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं काष्ठी
उपानहापुप मुञ्चते ब्रह्मणैव मृत्योरन्तर्धत्तेऽ-
न्तर्मृत्योर्धत्तेऽन्तराद्यादित्याहुरस्यामुपमुञ्चतेऽन्या
नान्तः (४) एव मृत्योर्धत्तेऽवाभार्धः
रुन्धे नमस्ते हरसे शोचिष इत्याह नमस्कृत्य
हि वसिष्ठाः समुपचरन्त्यस्य तं अस्मत्तपन्तु
हेतय इत्याह यमेव हेष्टि तमस्य शुचाऽर्प-
यति पावको अस्मभ्यः शिवो भवेत्याहासं
वे पावकोऽन्नमेवाव रुन्धे ह्यभ्यामधि कामति
प्रतिष्ठित्या अपस्यवतीभ्याः शान्तये (५) ॥

(शुर्वेवसोऽपार्पष्टाभिर्वि कर्षति नान्तरेकाजपञ्चाशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नृपदे वाडिति व्याघारयति पशुकृत्याऽऽ-
हृत्या यज्ञमुत्तमा रमतेऽक्षण्या व्याघारयति
तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्र हरन्ति प्रति-
ष्ठित्यै यद्वपदकुर्यादातयामाऽस्य वपदकार-
स्यायन्न वपदकुर्याद्रक्षाःसि यज्ञः इत्युर्व-

हिरण्यं परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यात-
 यामा वषट्कारो यवति न यज्ञः रक्षार्हसि
 भान्ति हुतादो वा अन्ये देवाः (१) अहुता-
 दोऽन्ये तान्मिषिदेवोभयान्प्रीणाति ये देवा
 देवानामिति दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति हुताद-
 श्वेव देवानंहुतादश्च यजमानः प्रीणाति ते यज-
 मानं प्रीणन्ति दध्नेव हुतादः प्रीणाति मधु-
 चाऽहुतादो भ्राज्यं वा एतदक्षं यदह्वारण्यं
 मधु यदध्ना मधुमिश्रेणावोक्षत्युभयस्यावकृद्ध्ये
 शुमुष्टिनाऽवोक्षति प्राजापत्यः (२) वै शुमुष्टिः
 संयोनित्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अनुपरिचार-
 मवोक्षत्यपरिवर्गमेवैनां प्रीणाति वि वा एष
 प्राणैः प्रजयां पशुभिर्ऋष्यते योऽसि चिन्वन्न-
 धिक्रामेति प्राणदा अपानदा इत्याह प्राणाने-
 वाऽऽत्मन्धत्ते वचोदा वरिवोदा इत्याह प्रजा
 वै वचैः पशवो वरिवः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्त
 इन्द्रो वृत्रमहन्तं वृत्रः (३) हतः षोडशभि-
 र्भोगरसिनात्स एताममयेऽनकिवत् आहुतिम-
 पश्यत्तामजुहोतस्याभिरनीकवान्स्त्वेन मागधे-
 येन प्रीतः षोडशधा वृत्रस्य भोगानप्यदहद्वै-
 श्वकर्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यन्ते यदमयेऽनी-
 कवत् आहुतिं जुहोत्यग्निरेवास्यानीकवान्स्त्वेन
 मागधेयेन प्रीतः पाप्मानमपि दहति वैश्वक-
 र्मणेन पाप्मनो निर्मुच्यन्ते ये कामयेत चिरं

(समिदाधानादिविधिः)

पाप्मनः (४) निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य जुहु-
याच्चिरमेव पाप्मनो निर्मुच्यते यं कामयेत
ताजकपाप्मनो निर्मुच्येतेति सर्वाणि तस्या-
मुक्तस्य जुहुयात्ताजगेव पाप्मनो निर्मुच्यतेऽथो
सलु नानैव सूक्ताभ्यां जुहोति नानैव सूक्तयो-
र्धीर्यं दधात्यथो प्रतिष्ठित्यै (५) ॥

(देवाः प्राजापत्यो वृत्रभिरं पाप्मनं भस्वारिस्ताच्छ्रं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

उदेनमुत्तरां नयेति समिद आ दधाति
यथा जनं यत्तेऽवसं करोति तादृगेव तस्मिन्
आ दधाति त्रिषुद्वा अग्निर्वायानेवाग्निस्तस्मै
मागधेयं करोत्यौदम्बरीर्भवन्त्यूग्वा उदुम्बर-
ऊर्जमेवास्मा अपि दधात्युदं त्वा विश्वे देवा
इत्याह प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणेः (१)
एवेनमुद्यच्छतेऽग्ने भरन्तु चित्तिमिरित्याह य-
स्मा एवेन चित्तायोद्यच्छते तेनैवैतं समर्ध-
यति पञ्च दिशो देवीर्यज्ञमवन्तु देवीरित्याह
दिशो ह्येषोऽग्नौ प्रच्यवतेऽयामति इमंति
वार्धमाणा इत्याह रक्षसामर्धहत्ये रायस्पोषं
यज्ञपतिमामर्जन्तीरित्याह पशवो वै रायस्पोषः
(२) पशुनेवाव कन्धे पद्मिर्हरति पद्मवा
क्रतव क्रतुमिरेवैव हरति द्वे परिग्राहवती मव-

तो रक्षसामपहत्यै सूर्यैरहिमहर्हिकेशः पुरस्ता-
दित्याह प्रसूत्यै ततः पावका आशिषो नो
जुषन्तामित्याहाशं वै पावकोऽर्धमेवार्धं रुन्धे
देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा एतदप्रतिरथ-
मपश्यन्तेन वै तेऽप्रति (३) असुरानजयन्त-
दप्रतिरथस्याप्रतिरथत्वं यदप्रतिरथं द्वितीयो
होताऽन्वाह्यप्रस्थेन तेन यजमानो भ्रातृन्याम्न-
यत्ययो अनभिजितमेवामि जयति दक्षार्च-
यन्ति दक्षाक्षरा विराड्विराजेनौ लोकौ विष्णु-
तावनयोर्लोकयोर्विष्णुत्या अयो दक्षाक्षरा विरा-
डर्धं विराड्विराज्येवाजाये प्रति तिष्ठत्यसद्वि-
वा अन्तरिक्षमन्तरिक्षमिवाऽऽभीध्रमाभीध्रे (४)
अस्मान् नि दधाति सत्त्वाय द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
विमानं एष दिवो मर्ष्य आस्त इत्याह व्येवे-
तया मिमीते मर्ष्य दिवो निहितः पृथिरश्मे-
त्याहाशं वै पृथन्यन्नमेवार्धं रुन्धे एतत्सुभिरा
पुच्छादिति एतवारि छन्दार्हसि छन्दोभिरवेन्द्रं
विम्बा अवीवधमित्याह वृद्धिमेवोपावर्तते वाजा-
नां सत्पतिं पतिम् (५) इत्याहार्यं वै
वाजोऽर्धमेवार्धं रुन्धे सुम्नहृयहो देवाः आ चं
वक्षदित्याह प्रजा वै पशवः सुम्नं प्रजामेव
पशूनात्मन्धत्ते वक्षदभिर्देवो देवाः आ चं
वक्षदित्याह स्वगाहृत्यै वाजस्य मा प्रसवेनो-
दग्रामेणोदग्रमीदित्याहासौ वा आदित्य उग्र-

(चितो बलिक्षेपविधिः)

भुङ्क्षाम एष निमोर्चभिमाभो ब्रह्मणेवाऽऽत्मा-
नमुदमुक्ताति ब्रह्मणा आतृष्यं नि मुक्ताति (६) ।

(पाणैः पोषोऽप्रत्याग्निं पतिषे दक्ष ५) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽध्यायः) ।

प्राचीमनुं प्रादिशं प्रेहि विद्वानित्याह देव-
लोकमेवैतयोपावर्तते कर्मध्वमग्निना नाकमि-
त्याहिमानेवैतया लोकान्कर्मते पुथिग्या अह-
मुदन्तरिक्षमाऽरुहमित्याहिमानेवैतया लोका-
न्समारोहति सुवर्यन्ते नापेक्षन्त इत्याह सुव-
र्गमेवैतया लोकमेत्यग्ने प्रेहि (१) प्रथमो
देवयतामित्याहोभयेष्वेवैतया देवमनुष्येषु चक्ष-
देधाति पञ्चभिरधि कामति पाङ्क्तो यज्ञो-
पाधानेव यज्ञस्तेन सह सुवर्गं लोकमेति नक्तो-
पासेति पुरोनुवाक्यामन्वाह प्रस्था अग्ने सह-
क्षाक्षेत्याह साहस्रः प्रजापतिः प्रजापतेराज्ये
तस्मै ते विधेम वाजाय स्वाहेत्याहानं दे-
वाजोऽक्षमेवाव (२) रुन्धे दध्नः पूर्णामौदुम्ब-
रीः स्वयमातृणार्यां जुहोत्यूर्ध्वं दध्नुर्गुह्य-
रोऽसौ स्वयमातृणाऽमुष्यामेवोजं दधाति त-
स्मादमुतोऽर्वाचीमूर्जमुप जीवामस्तिष्ठभिः साव-
यति त्रिवृद्धा अभिर्याधानेवामिस्तं प्रतिष्ठां गम-

यति प्रेक्षां अमे दीदिहि पुरो न इत्यौदम्बरीमा
 दधारयेषा वै सुभी कर्णकावत्येतथा ह स्म
 (३) वै देवा असुराणां शततर्हास्तु हन्ति
 यदेतया समिधमादधाति यजमेवैतच्छतभी
 यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तुत्या अछम्ब-
 द्दकारं विधेम ते परमे जन्मसम इति वैकङ्क-
 तीमा दधाति मा एवायं कन्धे तां सवितुर्वरे-
 ण्यस्य चित्रामिति शभीमधी शान्त्या अग्नि-
 चा ह वा अग्निचितं दुहेऽग्निचिद्वाऽग्निं दुहे
 ताम् (४) सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामित्याहेष
 वा अग्नेदोहस्तमस्य कण्वं एव आयसोऽवेत्तेन
 ह स्मैनं स दुहे यदेतया समिधमादधात्य-
 ग्निचिदेव तदाग्निं दुहे सत ते अग्ने समिधः सम
 जिह्वा इत्याह सप्तैवास्थ साभानि प्रीणाति पूर्णया
 जुहोति पूर्ण इव हि प्रजापतिः प्रजापतेः
 (५) आप्त्ये न्यूनया जुहोति न्यूनान्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सुष्ठ्या अग्नि-
 देभ्यो नित्वायत स दिशोऽनु प्राविशजुह्व-
 न्मनसा दिशो ध्यायेद्दिग्भ्य एवेनमयं कन्धे
 दध्ना पुरस्ताज्जुहोत्याज्येनोपरिष्ठात्तेजश्चैवास्मा
 दन्द्रियं च समीचीं दधाति द्वादशंकपालो वैश्व-
 नरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽ-
 ग्निर्वैश्वानरः साक्षात् (६) एव वैश्वानरमयं
 कन्धे यत्प्रयाजानूयाजान्कुर्याद्विक्रान्तिः सा ध-

(वसोर्धाराभिधानम्)

हस्यं दधिहोमं करोति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै राष्ट्रं
 वै वैश्वानरो विष्मरुतो वैश्वानरः हत्वा मारुता-
 न्जुहोति राष्ट्र एव विशमनुं पश्नारयुक्चैवैश्वान-
 रस्याऽऽश्रावयत्युपाश्रु मारुतान्जुहोति तस्मा-
 द्राष्टं विशमतिं वदति मारुता भवन्ति मरुतो
 वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यवि-
 शमव रुन्धे सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो
 मणश एव विशमव रुन्धे मणेन गणमनुदुत्य
 जुहोति विशमेषास्मा अनुवर्तमानं करोति (७) ॥

(अग्रे मेरुधे स्प दुहे तां प्रजापतेः साक्षान्मनुष्यविशमेकाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चम,ष्टक चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः)

वसोर्धारा जुहोति वसोर्धे धाराऽस्मादिनि वा
 एषा ब्रूयते घृतस्य वा एनमेषा धाराऽमुष्मिह्लोके
 पिन्वमानोपनिष्ठत आज्येन जुहोति तेजो वा
 आज्यं तेजो वसोर्धारा तेजमैवास्मै तेजोऽव
 रुन्धेऽथो कामा वै वसोर्धारा कामानेवाव
 रुन्धे यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं वि
 (१) छिन्यामिति विश्राहं तस्य जुहु-
 यात्प्राणानेवास्यान्नाद्यं वि छिन्नान्ति यं
 कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यः भं तनुयामिति
 संततां तस्य जुहुयात्प्राणानेवास्यान्नाद्यः सं
 तनोति द्वादश द्वादशानि जुहोति द्वादशं मामाः

सैवात्तरः सैवात्तरैर्णैवास्मा अन्नमव हन्धेऽर्धं
 मेऽर्धं म इत्याहेतव्ये (२) अन्नस्य रूपं
 रूपेणैवान्नमव हन्धेऽग्निर्ध्वं म आपश्च म इत्या-
 हेता वा अन्नस्य योनिः सयोंग्येवान्नमव हन्धेऽ-
 र्धं प्राणिं जुहोति देवता एवाव हन्धे यत्सर्व-
 वामर्धमिन्द्रः प्राति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयि-
 त्वात्तम इन्द्रमुत्तरमाहेन्द्रियमेवास्मिन्नुपरिष्ठा-
 इधाति यज्ञायुधानि जुहोति यज्ञः (३) वै
 यज्ञायुधानि यज्ञमेवाव हन्धेऽथो एतवै यज्ञस्य
 रूपं रूपेणैव यज्ञमव हन्धेऽवभृथर्धं मे स्व-
 माकारध्वं म इत्याह स्वमाकर्तया अग्निध्वं मे
 धर्मध्वं म इत्याहेतव्ये ब्रह्मवर्चसस्य रूपं रूपे-
 णैव ब्रह्मवर्चसमव हन्धे ऋक्ध्वं मे सामं च
 म इत्याह (४) एतवै छन्दसा रूपं रूपे-
 णैव छन्दाश्च हन्धे गर्भध्वं मे धत्ताध्वं म
 इत्याहेतव्ये पशूना रूपं रूपेणैव पशूनव
 हन्धे कल्पान्जुहोत्यकल्मसस्य कल्मस्यै युरमदयुजे
 जुहोति मिथुनत्वार्योत्तरार्धती भवतोऽधिका-
 न्या यका य मे तिष्ठध्वं म इत्याह देवछन्दसं
 वा यका य तिष्ठध्वं (५) मनुष्यछन्दसं
 सतम्भमाहो य देवछन्दसं चैव मनुष्यछन्दसं
 यव हन्धे आ ययस्त्रिशतो जुहोति ययस्त्रि-
 षड्वै देवता देवता एवाव हन्धे आऽष्टावत्वा-

(वाजप्रसवीयाभिधानम्)

रिश्शतो जुहोत्यष्टावत्वारिश्शवसरा जगती
जगताः पशवो जगत्यैवास्मै पशुनव वन्दे
वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादशं जुहोति द्वादश
मासाः संवत्सरः सैवत्सर एव प्रति तिष्ठति (६) ॥

(वि दे पशुः सार्धं च न इत्यादि च विज्ञवेकान्नपञ्चमम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाहके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्निर्देवेभ्योऽपाकामद्भागधेयमिच्छमानस्तं
देवा अद्भुवन्नपं न आ वर्तस्व हव्यं नो वहिति
सोऽब्रवीद्वरं वृणो मर्त्यमेव वाअप्रसवीयं जुहव-
न्निति तस्मादग्नये वाजप्रसवीयं जुहवति यद्वा-
अप्रसवीयं जुहोत्यग्निमेव तद्भागधेयेन समर्धय-
त्यथो अमिषेक एवास्य स चतुर्वंशमिजुहोति
सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्त (१) आरण्या
उभयीषामवरुद्ध्या अन्नस्यान्नस्य जुहोत्यन्न-
स्यान्नस्यावरुद्ध्या ओदुम्बरेण कुवेण जुहो-
त्युग्वा उदुम्बर ऊर्जमभूर्जैवास्मा ऊर्जमन्नमव-
रुद्धेऽग्निर्वै देवानामभिषिक्तोऽग्निचिन्मनुष्या-
णां तस्मादग्निचिद्वर्षति न धविद्वरुद्धः स-
स्यान्नमन्नमिव सलु वे वरं यद्वावेवन्नायास्वावेव-
पार्वर्ततान्नायमेवामि (२) उपावर्तते भक्तो-
वासेति छण्णायै श्वेतवर्सायै पर्वसा जुहोत्य-
हैवास्मै रात्रिं प्र दापयति रात्रियःऽहरहोरात्रे

एवास्मै प्रप्ते कर्ममन्त्राय जुहते राष्ट्रभूतो जु-
होति राष्ट्रमेवाव रुन्धे षडभिर्जुहोति षड्वा
ऋतव ऋतुष्वेष प्रति तिष्ठति भुवनस्य पत-
इति रथमुत्से पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति वज्रो वै रथो
वज्रेणैव दिशः (३) अभि जयत्यभिचितः
ह वा अमुष्मिँल्लोके वातोऽभि पवते वातना-
मानि जुहोत्यभ्येवेनममुष्मिँल्लोके वातः
पवते त्रीणि जुहोति त्रय इमे लोका
एभ्य एष लोकेभ्यो वातमव रुन्धे समुद्रोऽसि
नभस्वानित्याहितद्वै वातस्य रूपः रूपेणैव
वातमव रुन्धेऽञ्जलिना जुहोति न होतेशामन्य-
थाऽऽहुतिरवकल्पते (४) ॥

(ओर्ध्वयः सप्तभि दिशोऽन्यथा दे वः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वै लोकाय देवरथो युज्यते यन्ना-
कृताय मनुष्यरथ एष सलु वै देवरथो यदग्नि-
रग्निं युनज्मि शर्वसा घृतेनेत्याह युनकथ्येवैनः
स एनं युक्तः सुवर्गं लोकमभि वहति यत्स-
वाभिः पञ्चभिर्युज्याशुक्तोऽस्याग्निः प्रच्युतः
स्यादप्रतिष्ठिता आहुतयः स्युरप्रतिष्ठिताः स्तो-
मा अप्रतिष्ठितान्युक्त्यानि तिसृभिः प्रातःस-

(अग्निसंयोजनाभिधानम्)

वनेऽभि भृशति त्रिवत् (१) वा अग्निर्वादी-
 नेवाग्निस्तं धनक्ति यथाऽनासि युक्त आधीयत
 एवमेव तत्प्रत्याहृतयस्तिष्ठन्ति प्रति स्तोमाः
 प्रत्युक्थानि यज्ञायज्ञिधस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभि
 भृशत्येतावान्वै यज्ञो यावानग्निष्टोमो भूमा त्वा
 अस्यात ऊर्ध्वः क्रियते यावानेव यज्ञस्तमन्त-
 तोऽन्वारोहति द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या एकयाऽप्र-
 स्तुतं भवत्यथ (२) अभि भृशत्येनमुत्तरो
 यज्ञो नमत्यथो संतत्ये प्र वा एषोऽस्माल्लोका-
 ष्वध्यवते योऽग्निं चिनुते न वा एतस्यानिष्टक
 आहृतिरव कल्पते यां वा एषोऽनिष्टक आहृ-
 ति जुहोति स्रवति वै सा तां स्रवन्ती यज्ञोऽ-
 न परा भवति यज्ञं यजमानो यत्पुनश्चित्ति
 चिनुत आहृतीनां प्रतिष्ठित्यै प्रत्याहृतयस्तिष्ठ-
 न्ति (३) न यज्ञः परामवति न यजमानोऽ-
 द्वाषुपं द्वाषुप्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रेणैवेनं
 छन्दसा चिनुते यदेकादश त्रैष्टुभेन यद्वादश
 जागतेन छन्दोभिरेवेनं चिनुते नपारको वै
 नाभिषोऽग्निर्यत्पुनश्चित्तिर्य एवं विद्वान्पुनश्चित्ति
 चिनुत आ तृतीयात्पुरुषादन्नमति यथा वै
 पुनराधेयं एवं पुनश्चित्तिर्योऽग्न्याधेयेन न (४)
 ऋध्नोति स पुनराधेयमा धत्ते योऽग्निं चित्वा
 नध्नोति स पुनश्चित्तिं चिनुते यत्पुनश्चित्तिं चि-

नुतः ऋद्ध्या अथो सत्त्वाद्गुर्न चेतस्येति रुद्रो
 वा एष यद्वृत्तिर्यथा व्याघ्रः सुतं बोधयति
 तादृगेव तदथो सत्त्वाद्गुर्न चेतस्येति यथा वसी-
 याः सतं भामधेयेन बोधयति तादृगेव तद्भनु-
 रग्निमचिनुत तेन वाऽऽध्मोऽस एता पुनश्चिति-
 मपश्यन्तामचिनुत तथा वै स आध्मोऽद्यत्पुन-
 श्चितिं चिनुत ऋद्ध्यै (५) ॥

(चिनुदय चित्तस्वप्नार्थेन नार्चिनुत तत्तदर्थं च) ।
 इति छन्दोयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

छन्दश्चित्तं चिन्वीत पशुकामः पशवो वै
 छन्दोऽसि पशुमानेव भवति ह्येनचित्तं चिन्वीत
 सुवर्गकामः ह्येनो वै वर्यसां पतिष्ठः ह्येन एव
 भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति कङ्कचित्तं चिन्वीत
 यः कामयेत ह्रीर्ष्वानमुष्मिँल्लोके स्यामिति
 ह्रीर्ष्वानेषामुष्मिँल्लोके भवत्यलञ्चित्तं चि-
 न्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकामश्चतस्रो दिशो दि-
 क्वेव प्रति तिष्ठति प्रउगचित्तं चिन्वीत आतु-
 ष्यवाश्च (१) एव आतुग्याञ्जुदत उभयतः-
 प्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजाताञ्जातुग्याञ्जु-
 देयं प्रति अनिष्यमाणानिति प्रैव आताञ्जा-
 तुग्याञ्जुदते प्रति अनिष्यमाणान्स्थवचकचित्तं

(काम्यचितीनामभिधानम्)

चिन्वति भ्रातृव्यवावजो वै रथो वज्रमेव
 भ्रातृव्येभ्यः प्र हरति द्रोणचितं चिन्वीताज-
 कामो द्रोणे वा अजं भ्रियते तथोन्येवाजमव
 रुन्धे समूहं चिन्वीत पशुकामः पशुमानेव
 भवति (२) परिचायं चिन्वीत ग्रामकामो
 ग्राम्येव भवति इमज्ञानचितं चिन्वीत यः
 कामयेत पितृलोकं श्रद्धयामिति पितृलोक
 एवप्नोति विश्वामित्रजमदग्नी वसिष्ठेनास्पधे-
 ताः स एता जमदग्निर्विह्व्या अपश्यता उपा-
 धत्ताभिर्षं स वसिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृक्तं
 यद्विह्व्या उपदधातीन्द्रियमेव ताभिर्वीर्यं य-
 जमानो भ्रातृव्यस्य वृक्ते होतृधिष्णिय उपा-
 दधाति यजमानायतनं वै (३) होता स्व
 एवास्मा आयतनं इन्द्रियं वीर्यमव रुन्धे द्वाद-
 शोप दधाति द्वादशाक्षरा जगती आगताः
 पशवो जगत्यैवास्मै पशूनव रुन्धेऽष्टावष्टाव्ये-
 पु धिष्णियेषुप दधात्यष्टाशफाः पशवः पशू-
 नेवाव रुन्धे षण्मांजलीये पशूना ऋतव ऋत-
 वः खलु वै देवाः पितरं ऋतुनेव देवाप्सितृभी-
 णाति (४) ।

(य भवति यजमानायतनं वा अष्टावष्टारिषाण्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धमायामिवावध)

(अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनयाकः) ।

पर्वस्व वाजसातय इत्यनुहुकप्रतिपद्भवति
 तिस्रोऽनुवृमश्वर्तस्रो मायत्रियो यत्तिस्रोऽनुवृम-
 स्तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठस्तिष्ठति यश्चर्तस्रो गा-
 यत्रियस्तस्मात्सर्वाश्चतुरः पदः प्रतिदधत्पला-
 यते परमा वा एषा छन्दसां यवनुहुकपरमश्व-
 तुष्टोमः स्तोमानां परमस्त्रिरात्रो यज्ञानां पर-
 मोऽश्वः पशूनां परमेणैवैनं परमतां गमयत्ये-
 कविः शमहं भवति (१) यस्मिन्नश्वे अल-
 म्यते द्वादश मासाः पश्चर्तवस्त्रय इमे लोका
 असावादित्येकविंश एष प्रजापतिः प्राजा-
 परयोऽश्वस्तमेव साक्षाद्विजोति शर्करयः पृष्ठं
 भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दोऽन्येन्ये वा एते पशव वा
 लभ्यन्त उतेव ग्राम्या उतेवोऽऽरण्या यच्छ-
 रयः पृष्ठं भवन्त्यश्वस्य सर्वत्वाय पार्थरहमं
 ब्रह्मसामं भवति राहिना वा अश्वः (२)
 यत ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽप्रतिष्ठितः परीं
 परावर्तं गन्तोऽयत्पार्थरहमं ब्रह्मसामं भवत्य-
 श्वस्य यस्यै धृत्यै संकृत्यच्छावाकसामं भव-
 त्यसन्नयज्ञो वा एष यदश्वमेधः कस्तद्वेदेत्या-
 हुयदि सर्वो वा क्रियते न वा सर्व इति यत्सं-
 कृत्यच्छावाकसामं भवत्यश्वस्य सर्वत्वाय प-
 रित्या अनन्तरायाय सर्वस्तोमोऽतिराज उच्य-

(अथमेधीयस्तोत्रसंबन्धुगायमिधानम्)

ममहर्भवति सर्वस्याऽऽप्स्यै सर्वस्य जित्यै सर्व-
मेव तेनाऽऽप्नोति सर्वं जयति (६) ॥

(अहर्भवति वा अथोऽहर्भवति दश ७) ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वे॒शा॒तुरा॒स्तेन॑त॒स्या ल॒क्षोऽश्म॑न्नु॒चवे॒ बहु॑दे॒ने प्राची॑मिति॒ वसो॑धा॒राभ॑भिर्वे-
देभ्यः सु॒वगा॑यं व॒वाकू॑ताय छन्द॒श्चितं॑ प॒र्वस्व॒ द्वाद॑श ॥ १२ ॥

वे॒शा॒तुरा अ॒वाधा॑ वै शु॒मुष्टिः प्र॑थ॒मो दे॒वय॑त॒मित॑द्वै छन्द॒सा २ छ॒प-
बु॒ध्नोत्य॒ष्टौ प॑ञ्चाशत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं अगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥

प्रपाठके तु तार्त्तीये वार्षित्याधितयोऽखिलाः ।

चतुर्थे चितिसंस्कारो द्वादशानुवाककाः ॥

इहका इन्मृतन्वास्तथा यज्ञतन्वाभिधास्तथा ।

नक्षत्राख्याय विहिताः पथमेऽप्यनुवाकके ॥

अतस्या वैश्वदेव्यश्च द्वितीये पोक्षणं तथा ।

शतकदीपहोमस्तु तृतीये तमुदीरिवः ॥

परिचेचनमप्युक्तं तुर्ये तद्बह्विकर्षणम् ।

व्याधारणं वैश्वकर्षणाऽऽहुतिश्चात्र पञ्चमे ॥

षष्ठे तु समिवाचनमग्निमणयनं तथा ।
 होताऽम्वाहापतिरथं दशर्चं तविकल्पकम् ।
 तप्तमे दितिमारुह्य बह्विं तत्र विनिक्षिपेत् ।
 वसोधाराऽष्टमे वाजप्रतवीयोऽप्यनन्तरे ॥
 दशमे बह्वियोगश्च पुनश्चितिरितीरितः ।
 एकादशे तु काश्यानि विद्वद्वाच्यं समीरिताः ॥
 द्वादशे त्वथमेधीयस्तोत्रे चयमुदीरितम् ।
 कवस्तोमः क्षाम चेत्येवं पपाठक उदीरितः ॥

तथाऽऽद्यौ बह्विष्यमानस्तोत्रे चोदकप्राप्तां गायत्रीमपवदितुमन्यामृचं विधत्ते—

पञ्चस्य वाजसतय इति । बह्विष्यमानस्तोत्रे दाकृते पञ्चसुवा गायत्र्याः ।
 तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्परित्यागेन पवस्वेत्यादिकाः पेषमुगनुष्टुप्ता पवि-
 पत्ययमा कायाः । मतिपद्यते मारम्यतेऽनेयेति मतिपत् । अस्मिंस्तुत्रे चतुष्पादो
 यास्तिस्त्रोऽनुष्टुभस्तास्त्रिपात्सेन विभज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियो भवन्ति । एव
 यस्मात्स्वरूपेण तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्मादधो गमनं परित्यज्यैकत्र यदा तिष्ठति तदानी-
 नेकास्मिन्पादे मारमुपेक्ष्य विध्वेय पादेषु मारमवलम्ब्य तिष्ठति । यस्मादेवा विभ-
 ज्यमानाश्चतस्रो गायत्रियस्तस्मात्पलायमानोऽध्वतुरः पादाम्भर्त्तानपि क्षुभौ पक्षि-
 रध्वेयं पलायते । धकारान्तरेणानुष्टुभं धर्त्तसति—

परमा वा इति । सर्वदागात्मकत्वाच्छन्दसां मध्येऽनुष्टुभः परमत्वं वाग्या
 अनुष्टुभिति बहुधाः श्रुतम् । स्तोमानां त्रिवृदामिष्टोपादीनां मध्ये षष्ठतत्वाच्च-
 तुष्टोमस्य परमत्वम् । विराजस्याध्वनेधस्य महापातकप्रायश्चित्तरूपत्वाद्यज्ञानां
 मध्ये परमत्वम् । तादृशमज्ज्ञताधनत्वात्संघामजयहेतुत्वाच्च पशूनां मध्येऽध्वस्य
 परमत्वम् । एवं सति परमस्य विराजस्य परमे चतुष्टोमे परमस्याध्वस्य सर्वन्धि-
 र्वेवानुष्टुभिः परमायां प्रयुज्यमानायां परमेयेवेनं साधनसमूहेन परमतां नेष्टव्या
 माप्नोति । षष्ठविधाप्तांस्त्रिवृदादिस्तोमान्वाधितुं स्तोमान्तरं विधत्ते—

एकविंशमिति । एकविंशवृत्त्यात्मकेन स्तोमेन सर्वत्र मुक्तं न तु
 स्तोमान्तरेण तादृशमेकविंशमङ्कः कर्तव्यम् । पञ्चपशुदीपयोरङ्गोष्मावृत्तये विधे-

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंज्ञकमाश्वमेधमिति)

इत्येवमस्मिन् अश्वमेधेऽह्नयस्य आलभ्यते तदहरेर्काव्यं । अथो लुक्प्रत्ययसंज्ञके द्वितीयेऽह्न्यालभ्यते । मासतुल्योकादित्यानामेकाव्यं शतं संपोषेत स्वाज्जगद्भूतेष्वप्यपतिशरीरत्वाद्भस्व प्रजापतिजन्यत्वाच्च तस्याभस्व समुद्भूत्यर्थमप्येकाव्यं शतं संपोषेति युक्तः ।

अथ पृष्ठस्तोत्रगतानामृचां छन्दोन्तरं वारयितुं शक्यत्वरूपं छन्दो विधत्ते—

शक्ररयः पृष्ठमिति । शकरीछन्दोपेता ऋचः शक्ररयस्तामिष्युक्तं पृष्ठस्तोत्रं कुर्यात् । तत्रपादात्मके शक्यात्मके (स्ये) छन्दसि पादत्रयात्मकं गायत्र्यात्मकं छन्दः, पादचतुष्टयात्मकं त्रिष्टुप्कार्त्तिकं छन्दः, पादपञ्चकात्मकं पङ्क्त्यात्मकं (स्यं) छन्द इत्येवमन्यदन्यच्चानाविधं छन्दोऽन्तर्भवति । अश्वमेधेऽप्यश्वमेधानकेऽप्येव नानाजातीया एव पञ्चव आलभ्यन्ते । तत्र केचन ग्राम्या एव केचनाऽऽरण्या एव । तत्राप्यनन्तरमेवा बहुधा ब्रह्म्याः । एवं सर्वपृष्ठस्तोत्रेऽश्वमेधसंबन्धिनिमानाछन्दोगमितशकरीस्वीकारे सति मुख्यस्याभस्व सर्वपञ्चात्मकत्वं संपादितं भवति । अथ चोदकमात्रं सामान्तरमपवदितुं सामविशेषं विधत्ते—

पार्थुरश्ममिति । पृथुरश्मिना महर्षिणा दत्तं साम पार्थुरश्मं, ब्रह्माणमृत्विज्वाभिधत्तश्च गीयमानं साम ब्रह्मतामं, तच्च नाम प्रकृतं कार्यं किंतु पार्थुरश्मं कार्यम् । यस्मात्कारणाद्विश्वना रज्ज्वाविशेषेण दृढीभूतोऽथः पुरुषमपेक्षितदेशे नेतुमीश्वरः समर्थः, यस्माच्च कारणादयतो नियमनरहितोऽथः क्वाप्यपविष्टिवः सत्यत्वं वरं गन्तुं समर्थस्तस्माद्भस्व यत्यै दूरगमननियमनायोपरितनपुरुषेण भारणाय च पार्थुरश्मं कार्यम् । तथैवाच्छावाकं पवि गायत्र्यं सामविशेषं विधत्ते—

संस्तुत्यच्छावाकोति । तमीचीनाऽऽकृतियंश्च साम्नास्तासंस्तुति विकल्पकं सम्यक्कर्तुं समर्थमित्यर्थः । एतन्नामकं सामगानां यत्प्रसिद्धं तदच्छावाकमभिधत्तश्च गातव्यम् । योऽयमश्वमेधः कतुः सोऽयं विनष्टमज्ञावयवो बहुभिरवयवैरुपेतत्वारकृतस्तोऽयमवयवसंघातः क्रियते क्वचित्किंचिदवयवो विस्मृतो वेति को नाम लोके वेति । तस्मात्संस्तुतिगानेनाश्वसंबन्धिनः कतोः सर्वावयवताकृत्यं भवति । तच्च देवानां संपूर्त्यै यजमानस्य च स्वर्गप्राप्तिविश्वपरिहाराय संपद्यते ।

अपेक्षितविशेषगुणैर्युक्तं द्वितीयमहर्षिभाषाय तृतीयं विधत्ते—

सर्वस्तोम इति । विबुदाद्यात्सर्पस्त्रिंशदन्ता आम्नाताः सर्वेऽपि स्तोमा यस्मिन्पितरावे सन्ति सोऽयमपिरात्रस्वृतीपदिवत्ते कर्तव्यः । तच्च स्तोमगदं

(अश्वमेधीयस्तोत्रसंबन्धयुगाद्यभिधानम्)

सर्वस्य स्वेन पूर्वप्राप्तस्य सर्वस्यापि प्राप्त्यै भवति । यस्तु वैरी पूर्वप्राप्तस्तस्य सर्वस्यापि जयाय भवति । तस्मात्तु यजमानस्तेन सर्वस्तोत्रेण प्राप्त्यै चनादिकं सर्वं प्राप्नोति, जेतव्यं वैरिवर्गं तर्हि जयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके मधमादिद्वादशान्ता

अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाभूतुरो देवादिद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरभुक्तमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते

वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्च-

मकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(दीक्षणीयेष्ट्यभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हुरिः ॐ ।

यदेकैव स॒स्थाप॑य॒ति यज्ञ॑स्य संत॒रया॑
अवि॒च्छेदा॑येन्द्राः प॒शवो॑ वै ये भुं॒करा यदेन्द्राः
सन्तोऽभि॒भ्य आ ल॒भ्यन्ते॑ दे॒वता॑भ्यः स॒मर्धं
दधा॑त्याभेधीस्त्रिष्टुभो या॒ग्यानु॒वाक्याः कुर्या॑प-
दाग्नेयीस्तेनाऽऽमे॒या या॒जिष्ट॒मस्तेन॑न्द्राः स॒मृद्ध-
ध्ये न दे॒वता॑भ्यः स॒मर्धं दधा॑ति वा॒यवे॑ नियु-
त्त्व॑ते तूप॒रमा ल॑भते तेजोऽभेवा॒युस्तेज॑स ए॒ष
आ ल॑भ्यते तस्मा॒द्यद्वि॒धं क॒वायः (१) वा॒ति
ता॒द्विधं॑ क॒मिद॑हाति स्वमे॒ष तत्तेजोऽन्वे॑ति यज्ञ
नियु॒त्त्वते॑ स्यादु॒न्माये॒यज॑मानो नियु॒त्त्वते भव-
ति॑ यज॑मानस्यानु॒न्मादा॑य वा॒युमती॑ श्वेत॒वती
या॒ग्यानु॒वाक्ये॑ भवतः स॒तेज॒स्त्वाय॑ हिरण्यग-
र्भः स॒मर्ध॑वर्तताम्र इत्या॒धारमा॑ वा॒रय॑ति प्रजाप-
तिर्वै हिर॑ण्यगर्भः प्रजाप॑तेरनु॒प॒त्वाय॑ सर्वा॒णि
वा ए॒ष रूपा॑णि प॒शूनां॑ प्रत्या ल॑भ्यते यच्छ-
म॒क्ष्णस्तत् (२) पु॒रुषा॑णां रू॒पं यत्प॑रस्त-
द॒श्वानां॑ यद॒भ्यतो॑दन्त॒द्वषां॑ यद॒भ्या इ॒ष हा॒फा-
स्तद॒वीनां॑ यद॒जस्त॑द॒जानां॑ वा॒युर्वै प॒शूनां॑ मि॒त्रं
धाम॑ यद्वा॒यव्यो॑ भव॒त्येत॑मे॒वैन॑मामि स॒जाना॑नाः
प॒शव॑ उप॒ तिष्ठ॑न्ते वा॒यव्यः॑ का॒र्याः प्राजा॑-
प॒त्या इ॒हया॑द्वि॒र्यद्वा॒यव्यं॑ कुर्या॑त्प्रजाप॑तेरि॒या-

(वीक्षणविष्टचमिधानम्)

ति॒मा॒र्ह॒त्थे॒षा वा अ॒ग्नेः प्रि॒या त॒नू॒र्ध॒नै॒श्वा॒न॒रः
प्रि॒याये॒वास्य॑ त॒नु॒व॒म॒र्न क॒न्धे ग्री॒ण्ये॒तानि॑ ह॒वी-
२३१ भव॒न्ति॒ ग्र॒य इ॒मे लो॒का ए॒षां लो॒का-
ना॒* रो॒हाय॑ (७) ।

(यमिर्प॒ह्वायुः स्म॒भुण॑स्त॒द्वा॒योर्नि॒र्व॒पति॑ दे॒वता॑स्त॒स्मादा॑प्त्वाऽष्टा॒विं॒श॒त्य॒) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसिधं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहधरम् ॥

मन्त्राणां नासनं मोक्षं प्रपाठकचतुष्टमे ।

अथ प्रश्नभूये तत्र शिष्टमल्लं विविच्यते ॥

प्रथमप्रपाठक एकविंशत्या मातैरित्यस्मिन्नुवाकेऽध्वम्यः पशूनालभन इति
विधापान्येष्टां पशूनां पथमिक्तवानामुत्सर्गमुक्त्वा प्राजापत्येन सस्यायमतीति
यदुक्तं तदनुस्मारादितुमनुवदाते—

यद्रेकेनेति । इतरान्यशूनुत्तृष्य प्राजापत्येनैकेन सपीपनं यनस्मारक्यस्य
पशुकर्मणः सातत्याय भवति । असर्पापेने तु विरुडेदः स्यात् ।

अथ तस्मिन्कर्मणि मन्त्रविशेषं विधत्ते—

ऐन्द्राः पशव इति । ये लोके मुष्करा अण्डसहिताः पशवः सन्ति ते
सर्वे पुंस्त्वलक्षणयेन्विषयबुद्ध्या युक्त्वादिन्द्रदेवताकाः । तादृशानामन्यथालभनं
देवतानां कलहं संपादयेत् । अतः कलहपरिहारायामिन्द्रदेवताकास्त्रिषुच्छन्दस्का
कचो याज्यानुवाक्याः कुर्यात् । तथा सति कचामाभेयत्वेन पशवोऽण्डाभेयाः
संपद्यन्ते । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तेन च्छन्दसा पशव ऐन्द्रा अपि संप-
द्यन्ते । तदुभयं मिलित्वा कलहं परिहृत्य समृद्धयै संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपि वा सर्वेषामेतेषां स्थाने वायवे नियुत्वते भेद-
मजं तूपरमात्मते वायुमती भेतवती वषाया वायवानुवाक्ये” इति । एमिं
पक्षं विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । नियुत्संज्ञका अभविषेदा यस्य वायोः सन्धि
सोऽयं नियुत्वान् । तूपरः शुक्लरहितः । अभिव्याज्यां ज्ञोषकादायुरेवाग्नि-
स्तेजः । तस्मात्तेजस एव तूपर आलब्धो भवति । यां दिशं प्रति गच्छतीति
यन्निष्कृष्टाव्यर्थदिगभिमुखो वाति तदिगभिमुख एवाभिर्दहति । तेन दहनेन स्वकी-
यमेव तेजोऽनुगतवान्भवति । नियुत्वत इत्येतद्वायुविशेषणमव्यय्यतिरेकाम्नां
प्रशंसति—

यज्ज नियुत्वत इति । वायोर्नियामकाधामावे सति यजमानोऽपि नियामक-
बुद्धिरहितः सञ्जन्मचो यज्ज क्वापि गच्छेद्यार्त्तिकचिदा भवेत् । अतस्तत्पारिहाराय
नियुत्वाद्विशेषणं वायोरपेक्षितम् ॥ मन्त्रविशेषं विधत्ते—

वायुमतीति । पवित्राश्च रमिषुभ इत्युचौ वायुमत्यौ भेतवत्यौ च, ते
वायवे समनस इति वायुशब्दसङ्गादाच्छेदवः सिचकीति भेतशब्दसङ्गादाच्च ।
वायोरग्निस्तेजस्तत्पशुभैत्यस्य च तेजोत्पत्त्यात्तदुभयं सतेजस्तवाय संपद्यते ।

द्वितीयाधारे भाकृतमन्त्रं वाधितुं विधत्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यं ब्रह्माण्डरूपं यत्प्रेथरस्य प्रजापतेर्गर्भे वर्तते
सोऽयं हिरण्यगर्भः । यदा हिरण्यस्य ब्रह्माण्डस्य मध्ये सप्तलोके गर्भरूपत्वेना-
वस्थितश्चतुर्मुखो हिरण्यगर्भः । अतोऽयं मन्त्रः प्रजापतेरनुक्तः । पशुं प्रशंसति-
सर्वाणि वा इति । पशूनां द्विपदा चतुष्पदा च यानि त्वाणि सन्धि
तानि सर्वाणि प्रति तन्मूर्खेनैव पशुरालम्ब्यते । तत्र समभ्युत्करवेन द्विपदा पुरु-
षेण साम्यं, शुक्लरहितत्वेनाथस्य साम्यम्, अधस्तनपङ्क्तत्वेन दन्तसङ्गावेन
गोसाम्यम्, अविसदृशैः क्षुस्रकोर्द्धैरुपरुपरवादाविसाम्यम्, अजजात्या सर्वेषा-
मजानां साम्यम् । अथ वायुदेवतां प्रशंसति—

वायुर्वै पशूनामिति । पशूनां यावरज्जदिवस्तेन संपरणादायुः विव-
धाम । अतः पशोर्वायव्यत्वे सत्प्रेन वायुमभिर्लक्ष्य सत्यकस्वकीयं धाम जायन्तः
पशवः प्राप्यन्ते । अथ मीमांसया निर्णेतुं कंचिदर्थविशेषमनुष्ठेयं विधत्ते—

वायव्य इति । पशोर्वायव्यत्वे सत्यं पशुः प्रजापतेरपेयात् ।

(दीक्षणीत्येष्ट्यभिधानम्)

माणापत्ये सति वायोऽप्येवात् । एवमप्यदम्यमाभ्याहृतव्यम् । पक्षद्वेषेऽपि
वैश्वानरादप्यपेयाद्वैश्वानरसंयन्त्रित्वे ताभ्यामपेयादिति पथमपक्षोपम्यासेऽपि वैश्वान-
नरादित्यपि तृतीयः पक्षोऽभ्याहृतव्यः । तत्रायं निर्णयः—पञ्चमोऽयं पुरोडाशः
माणापत्यस्तस्य द्वादशकपालं वैश्वानरसंयन्त्रित्वे तेन देवताप्रयान्नापैतीति ।

पशुकं सूत्रकोरण—“ यस्माद्वीक्षणीयायास्तत्कृत्वा त्रिहविर्बं दीक्षणीया
निर्वहति वैश्वानरं द्वादशकपालं तृतीयं पुरस्तादसंयन्त्रित्वभूतः ” इति । अत्राऽऽ-
ग्रावैष्णवमेकादशकपालादित्यं चकं चापेक्ष्य वैश्वानरस्य तृतीयत्वम् । तत्र पथमं
हविर्विधत्ते—

आग्नावैष्णवमिति । अग्नेः सर्वदेवतास्त्वत्वं सोमप्रकरणे स्पष्टमान्नातम्—
“ ते देवा विभ्यतोऽर्थं पाविशन्तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवताः ” इति । यज्ञस्य
सर्वाङ्गम्यापित्वाद्विष्णुत्वम् । अत एतदीयेन हविषा सर्वा देवता यज्ञं चोपक्रा-
न्तवान्भवति । प्रकारान्तरेण देवताद्वयं पशंसति—

अग्निरवमो देवतानामिति । शस्त्रोर्णा मध्ये मथ्यमशस्त्रे भूराग्न्योति-
रित्युक्तत्वादग्रेऽवमत्वं चरमशस्त्रे विष्णोर्नुकमित्युक्तत्वाद्विष्णोः परमः । अत आ-
ग्रावैष्णवनिर्वाणेन मध्यवर्तिनीः सर्वा देवता उमयतः परिगृह्य स्वाधीनाः क-
रोति । कामनाविशेषेण पुरोडाशं विधत्ते—

पुरोडाशेन वा इति । अथ कपालगतामेकादशसंख्यां विभज्य पशंसति—

यदष्टाकपाल इति । अन्यत्र सामेयमष्टाकपालं निर्वपतित्युक्तत्वादष्टसं-
ख्याऽग्नेः प्रिया । तथा वैष्णवं त्रिकपालमित्युक्तत्वात्रिसंख्या विष्णोः प्रिया ।
तदुभयं समुद्धृत्यै भवति । फलविशेषाय चकं विधत्ते—

यः कामयेतेति । वृत्तमग्नेः [प्रियम्] । “ वृत्तमस्य योनिर्धृतं भितः ” इत्यादि-
मन्त्रवर्णात् । तदुल्लास्तुविष्णोः प्रियाः । “ वैष्णविष्ठास्ताद्विष्णवे शिविविष्टाय ”
इति श्रुतेः । तस्मादुभयमप्यस्माद्वृत्तपुष्पधरुः कार्यः । एतेनास्मिन्लोकं समुद्धो
भवति । अथ हविरन्तरं विधत्ते—

आदित्यो भवतीति । आदितिर्देवता यस्य चरोः सोऽयमादि यः । आग्नावै-
ष्णवं हविः पथमं कृत्वा द्वितीयहविर्देवतायमादित्यधरुः कार्यः । आदितिगच्छे-
नेपमेव भूमिरुच्यते । अस्यामेव भूमावुपरि यज्ञं कृतवान्भवति भूमौ पतिष्ठितश्च
भवति । अथ तृतीयं हविर्विधत्ते—

(दीक्षणीयेष्टमिधानम्)

यो वै संवत्सरमिति । उत्तरस्यामेः संवत्सरधारणमुपरिष्ठादिधास्यति—
 “संवत्सरमुक्तं भूत्वा” इति । तेन च धारणेन विनाऽग्निचयनमपारिक्लमगर्भ-
 पादेन समानम् । अतो यजमानो जियते । तस्मात्संवत्सरं धारयितुमशकः पुषा-
 न्तसंवत्सरमात्रमेव तिष्ठः बह्वा दश वा रात्रीर्दीक्षाभिकीर्षुर्देवानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत् । तस्य च वैधानरस्याग्नेः संवत्सररूपत्वात् । यथा छोके संवत्सरेण
 पूर्णो गर्भः काले सुखेन जायत एवमप्यनयेत्तथा संवत्सरं प्राप्य काले पाते
 जितन्वाग्भवति । ततो न जियते । प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एषा वा अग्नेरिति । सर्वेषां पुरुषाणामुपकारकः कश्चिदग्निमूर्तिविशेषो
 वैश्वानरः । सा च मूर्तिरग्नेः प्रियं शरीरम् । ततस्तयेष्टयाऽग्निसंबन्धिनीं मिया-
 मेषं तनुवं प्राप्नोति । विहितानां हविषां भित्त्वं प्रशंसति—

ग्रीष्मेतानीति । प्राप्तय इत्यर्थः । यद्यप्याग्नावैष्णवं हविः प्रकृतावपि विद्य-
 मानत्वाच्चोदकप्राप्तं तथाऽप्युपरितनद्वाविर्विधानायायमनुवाक इत्यविरोधः ।
 सेयं दीक्षणीयेष्टिः बह्मिर्दीक्षयतीत्यस्यादनुवाकारपूर्वं ब्रह्म्यां । प्रकृतौ दीक्षा-
 हतीनामिष्टधनन्तरमावित्वात् । यत्तु रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चत इति विहितं तत्तप-
 रितने न ह स्म वै पुराऽग्निरित्येस्मिन्ननुवाके समान्नातम् । तत्रेयं श्रीमांसा ।

५५भाष्यायस्य द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

चयने रुक्मघृतयोदिः पुरोत स्वापितसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तऽ(३)कमात्पाठस्य न सतिः ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरुद्ध्वं रुक्मधारणमाप्नातम् । कण्ठे घृतः तन्मुरशि
 चम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उस्तास्थितोऽग्निः शिक्येऽ-
 वस्थापितः कण्ठे धार्यमाणो यथोरःप्रदेशं न दहति तथा व्यवधापकत्वेन तज्जा-
 रणम् । अत एव ब्राह्मणम्—रुक्ममन्तरं प्रति मुञ्चतेऽमृतमेव मुरयोरन्तर्धत्ते”
 इति । यजमानसंस्कारो वपमादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरमाविर्भोदकेन
 प्राप्तास्तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मपनिमोकः पदार्थः कार्यः । तस्य प्रत्यक्षपाठास्ताविना-
 दिषु तस्याऽऽदृतत्वादिति चेत् । मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं
 प्रकृतौ क्लृप्तम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत्कल्पनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वधा-
 विनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः । दीक्षणीयाया इव संस्काराणां पवित्रो-

(अथ नक्तकालमिषानम्)

कादूर्ध्वं पुनः पाठात् । न क दीक्षणीयमभ्यर्चये वेदमिते रुक्मपविषोक्तपाठवैयर्थ्यम् ।

स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । यत्र रुक्मपविषोक्तः पञ्चात्कार्यः ।

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादे पञ्चाधिकरणे विनियतम्—

नित्यो नैमित्तिकी वा स्थायातो वैश्वानरधितौ ।

नित्यः पुरेक पञ्चम्यादधिशोभाञ्च पश्चिमः ॥

अग्निचयने श्रूयते—“ यो वै सवितरमुक्थममूरदाग्निं विनुते यथा सावि
गर्भोऽवपद्यते तादृशेव तदार्तिपात्रे वैश्वानरं द्वादशकपात्रं पुरस्तान्निर्वपेत् ” इति ।
उक्ता पिठरः । तामुक्तां पुञ्जानः—मध्यं मन इत्यादिपपाठकाजितैर्मन्त्रैः संपाद्य
तस्यामुक्तायामग्निं निधाय बहुधामि द्वादशोद्यमि वा शिक्ये तामुक्तामवस्थाप्य
तच्छिष्यं स्वकण्ठे कदम्बा वमुक्थमग्निं सवितरं मूर्त्वा पञ्चादिष्टकामिराग्नि-
भेतव्यः । अवस्थे त्वपूर्णगर्भपातवद्विज्ञायाः स्मान् । अतो वैश्वानरेति अयमाग्रायेव
कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तराववाक्यवदक्षरणवाक्यस्पर्धावत्त्वान्नित्या वैश्वान-
रेष्टिरिति चेन्नैवम् । यः पुमान्मूर्त्वा विनुते स विर्वपेदिति कर्तुंसमानाधिकृतवयश्च ।
मदनन्तादभरणेष्टघोर्निमित्तनैमित्तिकमावावभासात् । किंच द्रविमहस्य नित्यस्य
पाक्षिकत्वत्वं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह पु नित्यस्यैव पमाणाभावादेकमेव नैमि-
त्तिकत्वमित्यादिरोधः ॥

इति श्रीपञ्चम्यामार्गमिद्विधे माहवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

पथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

श्रजामतिः श्रजाः सुभ्रूवा प्रेक्षाऽनु प्राविशुचा-

म्यः पुनः सर्मविर्तु नाज्ञाकनोत्तोऽब्रवीहृष्णवदि-

त्त यो प्रेतः पुनः संखिनवदिति तं देवाः सर्म-

चिन्वन्ततो वै त आर्धुषम्यसमधिन्वन्तचि-

त्यस्य चित्यत्वं य एवं विद्वानग्निं चिन्त

क्राणोत्येव कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुरग्नि-

वात् (१) असाभीति वा अग्निश्चीयतेऽग्नि-

वानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्देवा
 मा वेदञ्जिति वा अग्निश्चीयते विदुरेन देवाः
 कस्मै कमग्निश्चीयत इत्याहुर्गोक्षसानिति वा
 अग्निश्चीयते गोक्षेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः पशुमानसानिति वा अग्निः (३)
 चीयते पशुमानेव भवति कस्मै कमग्निश्चीयत
 इत्याहुः सप्त सा पुरुषा उप जीवानिति वा अ-
 ग्निश्चीयते त्रयः प्राञ्चक्षयः प्रत्यश्च आत्मा सप्तम
 एतावन्त एवैनंममुष्मिह्लोक उप जीवन्ति
 प्रजापतिरग्निमचिकीषत तं पृथिव्यञ्जवीक्ष
 मय्याग्निं धेप्यसेऽति मा धक्ष्यति सा त्वाऽति-
 दह्यमाना वि धविष्ये (३) स पापीयान्मविष्य-
 सीति सोऽञ्जवीक्षया वा अहं करिष्यामि यथा
 त्वा नातिधक्ष्यतीति स इमामभ्यभृशत्प्रजाप-
 तिस्त्वा सादयतु तथा देवर्तयाऽङ्गिरस्स्वदूध्रुवा
 सीदेतीमामेवेष्टकां कृत्वोपां वृत्तान्तिदाहाय
 यत्प्रत्यभिं चिन्वीत तदभि मृशेत्प्रजापतिस्त्वा
 सादयतु तथा देवर्तयाऽङ्गिरस्स्वदूध्रुवा सीदे
 (४) इतीमामेवेष्टकां कृत्वोपां धत्तेऽनन्तिदा-
 हाय प्रजापतिरकामयत प्र जायेयेति स एत-
 मुख्यमपश्यत् सैवत्सरमविभस्ततो वै स
 प्राजायत तस्मात्संवत्सरं भार्यः प्रैव जायते तं
 वसवोऽनुवन् प्र त्वमजनिष्ठा वयं प्र जायामहा
 इति तं वसुभ्यः प्रायच्छत् त्रिण्यहान्यविभ-

(चयनतत्कलाभिधानम्)

रुस्तेन (५) त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रि-
 श्चि० शतं च तस्मात्पदहं भार्यः प्रैव जायते
 तान्द्रा अङ्गवन्प्र युयमजनिद्वं वयं प्र जाया-
 महा इति तस् रुद्रेभ्यः प्रार्थच्छन्तः पदहान्य-
 विभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त त्रयस्त्रि-
 श्चि० शतं च तस्मात्पदहं भार्यः प्रैव जायते ताना-
 दित्या अङ्गवन्प्र युयमजनिद्वं वयम् (६)
 प्र जायामहा इति तमादित्येभ्यः प्रार्थच्छन्तं
 द्वादशाहान्यविभरुस्तेन त्रीणि च शतान्यसृजन्त
 त्रयस्त्रि० शतं च तस्माद्द्वादशाहं भार्यः प्रैव
 जायते तेन वै ते सहस्रमसृजन्तोऽस्वाः सहस्रत-
 मीं य एवमुख्यः साहस्रं वेद प्र सहस्रं पशूना-
 न्नोति (७) ॥

(अग्निवांशुगानसानीवि वा अग्निर्धविष्ये मुशेत्प्रजापतिस्त्वा सादपतु
 तमा देवतायाऽङ्गिरस्वद्वृत्वा सीद तेन तानादित्या अङ्गवन्प्र
 युयमजनिद्वं वयं चत्वारिंशच्छ्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वीक्षणीषेष्टिराद्यानुवाके त्रिहविरीरिता । अथ द्वितीये चयनतत्कले अग्नि-
 धीमेते । तमाऽऽदौ चयनं विधातुं नस्तोति—

प्रजापतिरिति । पुरा कदाचिदप्रजापतिः सर्वाः प्रजाः सृष्ट्वा मेणा मेष्णा
 प्रियातिशयेन तासु प्रजासु स्वयं पाविशत् । पविश च ताम्यः प्रजाम्यः सका-
 द्वास्वकीयेन केनचिद्रूपेण पुनश्चद्विषितुं नाशकनोत् । अशक्तस्तत्रैव स्थित
 इवमब्रवीत्—यः कश्चिन्माभितः प्रजाम्यः पुनः संभवी यथा भवति तथा चिन्वन्

शिवोति स पुरुष आश्वदिदध्नोत्येकेति चत्वार्षे भुत्वा देव्य अभिरूपेण पुनः
संभूतो यथा भवति तथा तं पञ्चापतिरूपमाग्निमिच्छकाभिरविश्वंस्तेन चयनेन ते
देवा कर्षिं प्राप्ताः । यस्मादेवं सम्यगविमर्शस्तस्याप्यवनविषयादग्नेरप्यभिति
नाम तेषाम् । इदानीं विधये—

य एवं विद्वानिति । अथ पञ्चोत्तराभ्यां क्रमेण फलमिष्टेनाग्नि (वि)-
परीयिपुराणदेकं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । कविस्त्वय्ययं कमायेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । मत्सदा-
दिषु पथ्ये केचिदेवं पथ्यच्छुः—कस्मै काममायमाग्निमीयत इति । उक्त्वा एवमु-
त्तरमाहुः—अभिवानतानीति शास्त्रीयाग्निमुक्तोऽहं भवानीति कामयित्वाऽयम-
ग्निमीयत इति । ततोऽग्निं चित्त्वोत्तरकतुषोऽयशास्त्रीयाग्निमुक्त्वा एव भवति ।

द्वितीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । स्वर्गोऽस्मा देवः सर्वं मा भू यजमानं वेदजन्यं
यजमानः सम्यगनुष्ठितवानित्येवंभिदन्तिहवि कामयित्वाऽग्नेरप्यवतादेवा एवं विद-
न्त्येव । तृतीयं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । शास्त्रीयसर्वकर्मानुष्ठानसमर्थो गृहस्थो भवानीति
कामयित्वाऽग्निं चित्त्वानस्तथैव भवति । चतुर्थं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । पशुसमृद्धेः कामयित्वाऽपशुसमृद्धिर्भवत्येव ।
पञ्चमं फलं दर्शयति—

कस्मै कमाग्निरिति । प्राञ्चः पूर्वोपाविशः विनुपितामहपवितापहास्यदः
पुरुषाः प्रत्यञ्चः पश्चाज्जाविनः पुनपीनयौपास्यदः पुरुषाः । मध्यवर्ती स्वर्गं
सप्तमः । एते सर्वे पुरुषा मायुपजीवन्तु । अहमेवैतेषां रक्षको भविष्यामीति कामयमा-
नोऽग्निं चित्त्वा स्वर्गे लोके तथैव रक्षको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—“पञ्चापतिरस्या सादयन्तु यदा देवतयाऽङ्गिरस्तद्भुवा
लीदृशमुत्तरवेदिमभिमृश्य ” इति । तदिदं विधानं प्रस्तौति—

भजापतिरग्निमिति । पुरा कदाचित्पञ्चापतिरिति चेत्तुमिच्छां नकार । तं
चयनार्थिनं पञ्चापतिं पुथिमेवमवदीक्षे पञ्चापते मयोपपत्तिं न चेज्यसेऽग्निचयनं
न करिष्यसि । मा कुर्वित्यर्थः । कुत इति चेत्तच्छुभम् । मयोपरि चयमानोऽ-
ग्निर्नामविशयेन धक्यति तदानीमप्यन्तं दक्षयाना सप्तऽग्निवत्स्वः परिलुप्तौ

(चयनसत्फलानिधानम्)

ममोपरि स्थितं त्वामपि कम्पयिष्ये । ततः स त्वं पापिष्ठो वरिष्ठो भाविष्यसीति ।
तच्छ्रुत्वा प्रजापतिरिवमन्त्रणीत्—प्रथाऽयं वीक्षमानोऽग्निस्त्वां नातिशयेन
वक्ष्यति तथैवाहं करिष्यामीत्युक्त्वा प्रजापतिर्वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणेमां भूमिमभितः
स्पृष्टवान् । मन्त्रस्य चायमर्थः—हे भूमि त्वामाद्यकारणभूतामाद्यप्रजापतिः साद-
यतु स्थापयतु । अयं प्रजापतिरूपया तया तव रक्षायिष्या देवतया ध्रुवा सती
सीदोषविशाङ्गिरोभिः स्थापिता यथा ध्रुवा भवति तद्वदिति । अनेन समन्त्र-
कस्पर्शनेनेमां सर्वा भूमिभिरुक्तमेव कृत्वाऽग्निश्चरीरान्वःपातित्वेनोपाधत् । मन्त्राग्निः
स्वात्मानमपिदहति । अथ विधत्ते—

यत्प्रत्यग्निमिति । यच्चयनस्थानं मनीषकाभिरग्निं चेतुमिच्छति
तत्स्थानं प्रजापतिरित्यादिमन्त्रेणाभिमृशेत् । तेनाभितः स्पर्शनेनेमां भूमिं कृत्स्ना-
मपीष्टकां कृत्वोपहितवान्भवति । तेन चातिदाहो न भवति । अथोख्याग्ने-
धरणं विधत्ते—

प्रजापतिरकामयतेति । प्रजोत्पादनसाधनत्वेनोख्याग्निमेकास्मिन्संवासेरे पति-
दिनमुपस्थानकाले स्वगले शिक्वपार्श्वं बद्ध्वा धारयेत् । तत उत्पादको भवति ।

अथ वीणि पक्षान्तराणि व्यवहृद्ब्रह्मादशाह्वारणरूपानि क्रमेण विधत्ते—

तं वसवोऽब्रुवाञ्जिति । तं प्रजापतिं वसव एवमब्रुवन्—हे प्रजापते त्वं प्रजा
उत्पादितवानासि, तथा वयमप्युत्पादयाम इति । ततः प्रजापतिस्तमुख्यपुंभि
वसुभ्यः प्रापच्छत् । ते च तमग्निं व्यवहृद् भूत्वा वपस्त्रिंशदधिकं प्रजानां शत-
मयमसृजन्व । तस्मात्प्रजोत्पत्तये व्यवहृद् भार्य वत्येकः पक्षः । एवं रुद्रादिरपवा-
क्ययोरपि व्याख्येयम् । पक्षत्रयार्थदाहान्तमुहाकारेण निगमयति—

तेन वै स इति । ये वसुरुद्रादिप्रा उक्त्वा सहस्रतमी यथा भवति तथैकोनं
प्रजासहस्रमसृजन्व । वेदं पर्थसति—

य एवभूरुयामिति । अत्र चयनविधितव्जाज्ञानं सावित्राणि जुहोतीत्येतस्या-
स्याब्रह्मव्यम् । भूमिस्पर्शनमन्त्राज्ञाने त्वमे तव भवो वय इत्यनुवाके शंभु
वाहंस्तर्यं मेधो नोपानमदित्यतः प्राब्रह्मव्ये । ब्रह्मव्यधारणमाज्ञानं तु न ह इम
वै पुराजगिरित्यनुवाके ब्रह्मव्यम् । अत्र मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे दशमाधिकरणे चिन्तितम्—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादः ॥

रुद्धया द्रव्यस्य नामेतद्वद्वेराधानवस्थितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वद्धावग्निष्टोमो विधीयते ॥

“ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ” इत्येवं विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्नि-
ष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरागेण ” इति । अथाग्निशब्दो
यागवाची । स्तोत्रशब्तादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—
“ अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रम् ” इति । “ बहुपुस्तवोऽग्नेभिरपस्य भवन्ति ”
इति च । यदि लिङ्गं यागकापेक्षं तर्हि यजिना तदनुवादः यागकोऽस्तु । अग्निम-
ग्निष्टोमेनानुयजतीत्यास्मभ्याक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादुपांशु-
याजं यजतीतिवद्वागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निसब्देनान्वयाद्य-
न्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति, तथाऽप्यग्नेः पुरोयजने सारयग्निष्टोमस्यानुयजनं संभ-
वति । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगममदर्शनात् । तस्मा-
दग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आरूपातेन विधीयते । चिनोतिस्तिष्ठका-
भिरग्निं चिनुत इतिवाक्यप्राप्तस्य अयनस्य सोमयागविकृतित्वेन यातस्य
ग्रहसमुदायस्य वाऽनुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः—अग्निशब्दो रुद्धया वद्धिद्वयप्रसङ्गे ।
रुद्धिश्च वल्लभतया लिङ्गादिकल्पाद्यागवाचित्वादवलीपसीति न यागनामत्वम् ।
न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निवादधीवोरेयुक्तायान-
ववाग्निं चिनुत इत्युक्तं अयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगा-
भावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत इत्यादिवाक्येराग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मा-
त्संस्कारविधिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते नाक्षत्रीये वेदार्थमकाशे कृष्णवज्रवेदी-

मतेतिरथसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(उत्ताहोमादेशविधानम्)

(जब पञ्चमाहके पञ्चमवषाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यजुषा वा एषा क्रियते यजुषा पश्यते
यजुषा चि मुच्यते यजुषा सा वा एषेतर्हि
यातयांती सा न पुनः प्रयुज्येथांहरग्ने यजुषा
हि ये तव यजुषा हि देवहूतमा इत्युक्तायां
जुहोति तेनैवैना पुनः प्र युक्ते तेनायातयाम्नी
यो वा अग्निं योग आगति युनक्ति युक्ते
युज्जानेवग्ने (१) युक्ता हि ये तव यजुषा हि
देवहूतमा इत्याहेश वा अग्नेर्योगस्तेनैवैनां
युनक्ति युक्ते युज्जानेषु ब्रह्मवादिनां वदन्ति
न्यङ्कृग्निश्चेतुष्या इ उत्ताना इ इति वयसां वा
एष प्रतिमया चीयते यदग्निर्यङ्कृग्निं चिनुयात्कृ-
द्वित एनमाहुतय ऋच्छेयुयंङ्कृत्तानं न पतितु
शकनुयादसुवर्ग्योऽस्य स्यात्प्राचीनमुत्तानम् (२)
पुरुषशीर्षमुप दधाति मुखत एवैनमाहुतय
ऋच्छन्ति मोत्तानं चिनुते सुवर्ग्योऽस्य भवति
सौर्या जुहोति चक्षुरेवास्मिन्प्रति दधाति द्विर्जु-
होति द्वे हि चक्षुषी समान्या जुहोति समान
हि चक्षुः समवध्यै देवासुराः संयन्ता आमुन्ते
वामं वसु सं न्यदधत तद्देवा वामभर्ताऽवृजत
तद्दामभृतो वामभुवः यद्दामभृतमुपदधाति
वाममेव तथा वसु यजमानो धातुव्यस्य
दुक्ते हिरण्यमूर्ध्नी भवति ष्योतिर्वै हिरण्यं

६६६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [५५५मकाण्डे—
(उत्तराहोमादिकप्रधानम्)

ज्योतिषामं ज्योतिषेवास्य ज्योतिषामं वृक्षके

द्वियजुर्मवति प्रतिष्ठित्यै (३) ॥

(युज्जानेष्टमे दौर्वाणमुत्तानं वांमभूतं चतुर्विंशतिथि) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

यजनस्य विधित्वस्य फलमुख्यस्य धारणम् ।

अनुवाके द्वितीये हि तदेतन्नमनीरितम् ॥

अथ तृतीयानुवाक उक्ताहोमादिकप्रधानमधीयते । तमेतं होमं विधत्ते—

यजुषा वा इति । एकोऽस्मा वसवस्तथा कृष्णमन्त्रित्यादिना यजुषा क्रियते ।
विषणास्त्वेत्यादिना यजुषा सेयमुक्ता पच्यते । मतेव पुत्रमित्यादिना यजुषा
शिक्षाभ्युप्यते । पेयमुक्ता बहुधा यजुःमैरनुष्ठिता सेयमुक्तेषांस्मिन्काळे गतसारा
सैपन्ना । बहुधा प्रमुक्तत्वात् । अतः सा गतसारोक्ता पुनः प्रयोक्तुं न योग्येत्ये-
वमभिज्ञा आहुः । अतः पुनः ससारत्वसंपादनायामे युक्ता हीति पञ्चद्वेदेनो-
त्तरां जह्यात् । तेन होमेनोत्तरां पुनः प्रयोगयोग्यां करोति । होमेनैव ससार-
त्वस्य संपादितत्वात् । अमे युक्ता हीत्यादिके कर्तव्ये तु ध्रुवाऽसीत्यनुवाके
मवाज्जाते व्याख्याते च । मन्त्रगतस्य युक्तेतिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यो वा अभिमामेति । यो यजमानो योगकाळे समागते सत्यमयसोऽग्निं
युनक्ति स यजमानोऽग्नियोगःपुष्टात्पु यजमानेषु मध्ये स्वयमप्यग्नियोगानुष्ठानेति-
व्यपदेशार्हो भवति । स च योगो मध्ये युक्त्वपदोच्चारणेन सिध्यति । हेऽमे
त्वं युक्तो भवेत्येवं तस्य पदस्य वाच्यार्थत्वात् । अतस्तदुच्चारणेनैवमग्निं
युनक्ति । युज्जानेषु यजमानेषु च परिगण्यते । एतच्च होमप्राक्षेपम्—“ एषां
वा एतल्लोकानाम् ” इत्यनुवाके “ पूर्णां तस्योप दृष्ट्वाऽनुपदस्य देवाश्चमन्ति ”
इति वाक्यादूर्ध्वं प्रष्टव्यम् । अथ पुरुषशीर्षोपधानं विधत्ते—

(अक्षाहोमाद्वैरनिधानम्)

ब्रह्मवादिन इति । न्यहृहवोमुख उत्तान ऊर्ध्वमुखो योऽवमग्निः स एव पक्षिणामाकरेण वीर्यते । तथा सत्यवोमुखत्वेन चितस्माग्नेः पृष्ठमग्ने सर्वा आहुतय एवमग्निं प्राप्नुयुः । ऊर्ध्वमुखत्वे तु पक्षाभ्यामाकाशे गन्तुं न शक्नु-
यात् । गमनाभावे च स्वर्गाय हितो न भवति । अत्र शेषद्वयपरिहाराय पुरुष-
शीर्षमुपदध्यात् । तच्च शिरः प्राचीनं केशभागं प्राच्यां दिशि चिच्छिन्नगलभागं
पतीच्यां दिशि ऊर्ध्वोर्ध्वमुखं स्थापयेत् । एवं तत्रि दय ह्यमाना आहुतयो
मुखपदेश एवाग्निं प्राप्नुयुस्ति, न तु पृष्ठतः । पक्षाकारस्थोर्ध्वमुखत्वाभावेनाऽऽ-
काशे गन्तुं शक्यत्वात्स्वर्गाय हित एव भवति । अस्य चोपधानमन्त्रस्थादियं
गर्ममित्वादिहः । उपधानविधिस्तु मध्ये पुरुषशीर्षमुपदधातीति । त चैषा वा
एतल्लोकानामित्यनुवाके समाप्नातः । अथ तूर्कं विधिमन्त्रं प्राचीनोत्तानत्वगुणौ
विधीयेते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चित्रं देवानामित्यर्ध्वाम्नामक्षिकटयोर्हृत्वा ”
इति, तदिदं विधत्ते—

सौर्या जुहोतीति । सौरी चित्रं देवानामित्यादिका । ता चोदु त्वं जातवे-
दसमित्यनुवाके समाप्नातत्वात्तत्रैव व्याख्याता । सूर्यस्य चक्षुरभिमानिदेवत्वात्-
मन्त्रहोमेनास्मिन्पुरुषशीर्षे चक्षुरिन्द्रियं संपादयति । चक्षुरभिमानित्वं चैतरेयिणः
समायमन्ति—“ आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् ” इति ।

अर्धचंद्रयं विमज्ज्य विनिगुह्ये—

द्विजुहोतीति । इन्द्रियस्यैकत्वेऽपि गोलकभेदाद्द्वित्वम् ।

ऋग्भेदशङ्कां वारयितुमेकत्वं विधत्ते—

समाम्ना जुहोतीति । गोलकभेदेऽपीन्द्रियस्यैकत्वाद्भेदेकत्वम् । इदं होम-
माक्षयमपि पुरुषशीर्षावचित्तमपि द्रष्टव्यम् । अथ वायभुदाख्याया इष्टकाया
उपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवाश्चासुराश्च युद्धावोद्यतास्तदानीं तदुभ-
येऽपि वननीयं वस्तु स्वं वनमेकैकत्र गूढत्वेन सम्यक्स्थापितवन्तः । तत्रासुरसंबन्धि
यत्नं तदेतद्देवा वामभुदाख्येष्टकया विनाशितवन्तः । अतो वामं हरन्ति(ति)
नाशयन्ती(त्यनये)ति व्युत्पत्त्या इकारस्थाने भकारादेशे सपि वामभुदिति नाम
संपन्नम् । अतो यजमानोऽप्येतदुपधानेन आयुष्यस्य धनं विनाशयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यवाहुगिहकाया हिरण्यशकसाधभूः (भू) सास्ते
अग्ने त्र्ये कच इति दाभ्यां वामभूतम्” इति । तत्र हिरण्यशकसौ विधत्ते—

हिरण्यमूर्ध्नीति । हिरण्यशकसद्वयं मूर्ध्नुपरिमाणे वस्या इहकायाः सा
हिरण्यमूर्ध्नी । हिरण्यं यकाशरूपवाक्योक्तिः । वाममपि माणिमुकादिकं
वया उपोतिः । सास्ते अग्ने त्र्ये कच इत्यादिमन्त्रद्वयं तत्र विनियुक्ते—

द्वियजुर्मन्वतीति । द्वे यजुवी मन्त्रौ यस्या वामभूतः सा द्वियजुः । इदं च
वामभूतासर्गं स्वयमातृणामुपधातात्यनुवाके पूर्वैहकामासनादूर्ध्वं देवसद्वयं द्वे
व्याक्षितितेषतः पूर्वं ब्रह्मवन् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे रुष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आपो बर्कणस्य परमं च आसन्ता अधिर-
भ्यध्यायन्ताः समंभवत्तस्य रेतः पराऽपतत्त-
दियमभवत्तद्वितीयं पराऽपतत्तदसाकंमवादिष्यं
वे विराडसौ स्वराह्यादिराजाऽनुपधातीमे
एवोप धत्ते यद्वा असौ रेतः सिञ्चति तदस्या
प्रति तिष्ठति तत्र जायते ता ओषधयः (१)
वीरुधौ भवन्ति ता अधिराज्ञि य एवं वेद द्वे
जायतेऽज्ञादो भवति यो रेतस्वी स्यात्प्रथ-
मायां तस्य चित्यामुमे उप दध्यादिमे एवा-
स्मै समीची रेतः सिञ्चतो यः सिक्करेताः
स्यात्प्रथमायां तस्य चित्यामन्यामुप दध्या-
दुसमायोमन्या रेत एवास्मै सिक्कमाभ्यामु-

(रेतःसिगायमिधानम्)

भयतः परिं गृह्णाति संवत्सरं न कम (२)
 चन प्रत्यवरोहेन हीमे कं चन प्रत्यवरोहत-
 स्तवेनयोर्मतं यो वा अपशीर्षाणिमार्भिं चिनु-
 तेऽपशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति यः सशीर्षाणि
 चिनुते सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति चिर्शिं
 जुहोमि मनसा एतमे यथा देवा इहाऽऽगम-
 न्वितिहोना कृतावृषः समुद्रस्य वयुनस्य
 परमं जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाऽहाऽधर्त्य
 हविरिति स्वयमातृणामुपधाय जुहोति (३)
 एतद्वा अग्नेः शिरः सशीर्षाणिमेवाग्निं चिनुते
 सशीर्षाऽमुष्मिँल्लोके भवति य एवं वेद सुव-
 गांय वा एष लोकार्यं चीयते यदग्निस्तस्य
 यदयथापूर्वं क्रियतेऽसुवग्यमस्य तत्सुवग्योऽ-
 ग्निश्चितिमुपधायामि सुशेचितिमचितिं चिन्-
 वाहि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान्राये
 च नः स्वपत्न्याय देव दितिं च रास्वादिति-
 मुकुर्येति यथापूर्वमेवेनामुप धत्ते प्राज्जमेनं
 चिनुते सुवग्योऽस्य भवति ॥ (४) ।

(जोषपदः कं जुहोति स्वपत्न्यायादादित न) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उत्साहृतिः पुंशिरस्य वामभुज्य तृतीयके ।

अथ चतुर्थे रेतःसिगाद्या उच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ विराड्ज्योदिरिति तिस्रो रेतःसिक्त्वास्ता द्वे मध्यमायां चिरया यून उपदध्मास्तर्वा मध्यमायां विषयस एका मध्यमायामेकामुत्तमायां स्थविरस्य ” इति, तत्र द्वयोः उपधानं विधत्ते—

आपो वरुणरुयेति । वरुणपत्न्यो या अन्धेवशास्ताः कामुकोऽग्निरभ्यध्याय-
दध्मात्वा तमभवत् । तत्र पानसेन सैभवेन स्त्वलितं रेतोऽधोऽपतत् । तच्च
रेव इयं प्रथिष्यन्नदत् । द्वितीयवारं पदितं रेतोऽसौ द्युजोकोऽभवत् । तत्र येयं
प्रथिषी सा विविधा प्राग्याधारत्वेन राजत इति विराडित्युच्यते । या त्वसौ
द्यौः सा स्वातन्त्र्येण राजत इति स्वरत् । एवं तत्पत्र द्वे विराजावुपदध्मात् ।
विराड्शब्दोपेताभ्यां मन्त्राभ्यामुपधेये विराजौ । मन्त्रद्वयं च विराड्ज्योदिरधार-
यत् । राजाद्व्योदिरधारयदित्याज्जातं म्याख्यातं च । अनेन विराड्ज्योपधानेने
द्वे शुभ्रभू एवावमुपधत्ते । तदेतद्विराडुपधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यद्वा असाविति । असौ द्यौर्यदेव रेतो वृष्टिरूपं सिञ्चति तदस्यां भूमौ
प्रतिष्ठितं सज्जानाकारेणोत्पद्यते । ताश्चोत्सजा ओषधयो घ्रीहिषवाद्या वीरुषो
जागवस्त्वादयश्च भवन्ति । ताश्च जाठराभिरासि । एवंविधे शुभ्रभूमिस्ते विरजा-
विति तपोः प्रशंसा । वेदेन प्रशंसति—

य एवं वेदेति । अथाधिकारिभेदेन प्रकारविशेषं विधत्ते—

यो रेतस्वीति । रेतस्वी द्युवा तस्य मध्यमायामिव चित्ता उभयोः उपधाने
सावि ते उभे अपि शुभ्रभूमिस्ते अनुकूले भूत्वा यजमानार्थं रेतः सिञ्चतः ।
सिक्करेताः स्थविरस्तस्य मध्यमोत्तमक्षिप्योः क्रमेण द्वयोः उपधाने तति स्वकीयं
सिक्कं रेत आभ्यापिष्टकाम्यामुभयतः परिगृहीतं भवति । एतद्विराड्वाद्यं पूर्वो-
क्तमामुद्राज्ञाणादनन्तरमेव वक्ष्यम् । अथाभिहितः कश्चिद्विषयं विधत्ते—

संवत्सरं नेति । अग्निं चित्वा संवत्सरपूर्तिपर्यन्तं षडोषु च विद्यावृद्धेभ्यः
च समागतेष्वपि कमपि पुरुषं प्रत्यभ्युत्थानं न कुर्यात् । इमे शुभ्रभूमिस्ते विरा-
जादिष्टके कप्युत्कृष्टं पुरुषं प्रति नाभ्युत्थानं कुरुतः । तदनभ्युत्थानमेवयोरि-

(रेतःसिगाद्यभिधानम्)

इकयोर्वतं निधतम् । अतस्तयोऋषधाताऽपि नाभ्युचिच्छति । यद्यप्ययं नियमः
कृत्स्नाक्षणाभ्ये वक्तव्यस्तथाऽपि विराट्द्वारेण स्तोतुमिहाऽऽम्नातः ।

अथ कंचिद्धोमं विधातुं प्रस्तौति—

यो वा अपशीर्षाणामिति । अभ्येः शिरोराहित्यसाहित्याभ्यां यजमानोऽपि
सुवर्गे तथा भवति । विधित्तितस्य होमस्य मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिं जुहोमीति । यथा देवा इहाऽऽगमन्येन प्रकारेण हविर्माजो देवा
अस्मिन्कर्मण्यागच्छन्ति, तथाऽहं मनसा मनोगतया भक्त्या घृतेन इत्येव चित्तिं
जुहोमि देवानां चित्तमुपाददे मसादधातीत्यर्थः । कीदृशा देवाः, कीविहोवाः
कमनीयहविषः, कतावुधो यज्ञस्य वर्धयितारः । तत् कर्ष्व विश्वकर्मणे प्रजा-
पतये विश्वाऽहा सर्वेष्वप्यहःसु अभर्त्य विनाशराहितं स्वाहुतं हविर्जुहोमि ।
होमस्य स्थानमुच्यते—वधुमस्य कमनीयस्य समुद्रस्य समुद्रवदुत्कृष्टस्य स्वयमा-
तृष्णास्वरूपस्य परमन्वदन आहुतियोग्य उपरिभाग इत्यर्थः । उत्पादितं मन्त्रं
विनियुञ्जे—

इति स्वयमिति । चित्तिं जुहोमीति यो मन्त्र उत्पादित इत्यनेन मन्त्रेण
स्वयमातृष्णोपधानादनन्तरं जुहुयात् । एतदेवाऽऽहुतिस्वरूपमभ्येः शिरस्थानीयम् ।
अतः शिरःसहितमेवार्चिं चित्तवान्भवति । वेदनं प्रशंसति—

सशीर्षाऽमुष्मिन्निति । एतद्धोमब्राह्मणं स्वयमातृष्णामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।
अथाभिमर्शनं विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्गाय वा इति । योऽयमग्निरस्ति स एव स्वर्गलोकार्थं चीयते । अत-
स्तस्याग्नेर्बद्धङ्गमयथापूर्वं क्रमोलङ्घनेन क्रियते तदङ्गमनुवर्त्य स्वर्गाय हितं न
भवति । अग्निश्च स्वर्गाय हितः । तस्मात्क्रममनुलङ्घ्यैव तदङ्गमनुष्ठेयम् ।

अथ यदर्थं प्रस्तावः कृतस्तद्विधत्ते—

चित्तिमुपधायेति । उपधानादूर्ध्वं तामुपहितां चित्तिं हस्तेन स्पृशेत् ।

तत्र मन्त्रमुत्पादयति—

चित्तिमग्निचित्तिमिति । अयमग्निचित्तिमचित्तिमस्मदीयां मामसीं भार्क-
मभार्कं च विचिनवद्विविष्य निश्चिनोतु । कीदृशोऽग्निः, पुष्टेव बीता वृजिना च
विद्वान्, पुष्टोपलक्षितसर्वावयवसदृशानि कर्माङ्गानि(णि)वीता कान्तानि वृजि-
ना च स्तलितानि चेत्युभयं ज्ञानानः । तथा मतांमनुष्पत्तपान्मयादवदुलान-
स्मानपि विद्वान् । हे देव नोऽस्माकं राधे घनाय स्वपत्न्याय च शोभनपुत्रायमादि

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

दिति च रास्व यद्वेपं तदपि देहि । अदितिमुत्तुष्य यद्वीतः परं न देयं किंतु पूर्व-
मेव इयं तदपि बहुलं कर्तुमिच्छ । अनेन यम्भेणानुष्ठितमभिप्रायं प्रदर्शयति-

अथापूर्वमिति । अत्र भक्त्यभक्तयोः स्वस्वमास्त्वनयोर्विद्वेककारिणा वद्वि-
ना वेकत्वस्य समाहितवार्त्तमनल्लङ्घ्येवैनां चित्तियुपपत्तेः । अग्निं च वाक्मुसं
चिनुते । स चाग्निरस्य यजमानस्य स्वर्गाय हितो भवति । तदिदं वास्यं
वक्तुर्वा एव यदग्निरित्यनुवाके पथमचित्तिसमाप्तौ यद्वत्त्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयते-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

अनुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अत्र पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

विश्वकर्मा दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽ-
स्मान्पातु तस्मै नमः प्रजापती रुद्रो वरुणोऽग्नि-
दिशां पतिः स नः पशून्पातु सोऽस्मान्पातु तस्मै
नमः एता वै देवता एतेषां पशूनामधिपतयस्ता-
भ्यो वा एव आ वृश्च्यते यः पशुशीर्षाण्युपदधाति
हिरण्येष्टका उप दधात्येताभ्य एव देवताभ्यो
नमस्करोति ब्रह्मवादिनः (१) यदस्यग्नौ
प्राभ्यान्वशून् दधाति शुचाऽऽरण्याभर्षयति
किं तत् उच्छिष्टं पतीति यद्विरण्येष्टका उपद-
धात्यस्युतं वै हिरण्यमस्युतं नैव प्राभ्येभ्यः पशु-
भ्यो भेषजं करोति नैर्नान्दिनस्ति प्राणो वै
प्रथमा स्वयमातुण्णा द्यानो द्वितीयाऽपान-
स्तृतीयाऽमु प्राण्यात्प्रथमा स्वयमातुण्णामुप-

(हिरण्येष्टकादेरभिधानम्)

धार्य प्राणेनैव प्राणः समर्धयति व्यम्थात्

(२) द्वितीयामुपधार्य व्यानेनैव व्यानः

समर्धयत्यपान्यात्तृतीयामुपधार्यपानेनैवापानः स-

मर्धयत्यथो प्राणैरेवैनः समिन्धे भूभुवः सुव-

रिति स्वयमातुण्णा उप दधातीमे वै लोकाः

स्वयमातुण्णा एतामिः स्तु वै व्याहृतीभिः

प्रजापतिः प्राजार्धित यदेतामिव्याहृतीभिः स्वय-

मातुण्णा उपदधातीमानेव लोकानुपधायैषु

(३) लोकेष्वधि प्र जायते प्राणाय व्याना-

यापानाय वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवत-

याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदामिना वै देवाः सुवर्गं

लोकमाजिगाः सन्तेन पतिर्तु नाशकनुवन्त एता-

श्चतस्रः स्वमातुण्णा अपश्यन्ता दिक्षुपाद-

धत्तेन सर्वतश्चक्षुषा सुवर्गं लोकमायन्यश्च-

तक्षाः स्वयमातुण्णा दिक्षुपदधाति सर्वतश्चक्षुषेव

तदमिना यजमानः सुवर्गं लोकमेति (४) ॥

(ब्रह्मवादिनो व्यम्थादेषु यजमानस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितार्या पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

रेतःसिग्धोमर्त्तश्चर्माश्चतुर्थे समुदीरिताः ।

अथ पञ्चमे हिरण्येष्टकाया उप्यन्ते ।

बहुकं सूचकारेण—“ विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च हिरण्येष्टकाः प्रवि-
दिशेपेका मध्ये ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति—

विश्वकर्मा दिशामिति । योऽयं विश्वकर्मा दिशां पाठकः सोऽस्मदीया-
न्पशून्स्माभ्य रक्षतु । तस्मै विश्वकर्माणे नमः । प्रजापतिरित्यादिभिश्चतुर्भिः पवि-
त्राचारो मन्त्रा उपस्थाः । सर्वानुपपन्नस्य दिशां पतिरिति पुनः पाठः ।

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

एता वै देवता इति । पुरुषार्थर्षभशृण्वस्तानामेवेतां पशूनां विश्वकर्मा-
दयः स्वाभिभूता देवताः । एवं सति पशुशीर्षोपधामे ताभ्यो देवताभ्य आवृ-
त्त्यते तासां देवतानां ब्रोही भवतीत्यर्थः । अवस्तस्परिहाराय हिरण्येष्टका उप-
स्थात् । हिरण्यशकला एव हिरण्येष्टकास्तदुपधानेन ताभ्यो नमस्करोति ।
तन्मन्त्रेण तस्मै नम इति दर्शनात् । प्रकारान्तरेण हिरण्येष्टकाः पशंसति—

अस्मत्प्रादिनो वदन्तीति । लोके हि द्विविधा एव पशवो ग्राम्याभ्याऽऽर-
ण्याश्चेति । तत्र ग्राम्याभ्युक्तवाचादीनयं यजमानश्चक्षिमाभ्योऽग्नौ स्थापितवान् ।
मनुमारण्यमनु ते दिशामीत्यादिभिर्मन्त्रैरारण्यांश्च शोकेन योजितवान् । तत्र
ब्रह्मविधेभ्यः पशुभ्योऽन्येदनुपहितं पशुस्वरूपं किं नामोच्छिष्यते । अतः
कष्टोऽयं सर्वैकैर्षोपध्वैको यजमानव्यापार इति मन्त्रवादिनः परस्परमाहुः । तत्रै-
तदुत्तरं ब्रह्मव्यम्—नायं कष्टो व्यापारो यस्मादयं हिरण्येष्टका उपस्थाति हिरण्यं
वामृतं तेनामृतेन ग्राम्येभ्यः पशुभ्यो मेवजकरणादेतदीयहिंसादोषं न प्राप्नोति ।
एतच्चोपलक्षणमारण्यपशुशोकस्यापि मेवजमेतदिति ब्रह्मव्यम् । एतासां कृत्तिका-
दिनक्षत्रेष्टकाभ्य ऊर्ध्वभाषितवान्ब्राह्मणानन्तरमेवैतद्ब्राह्मणं ब्रूयन् ।

अथ तिसृणां स्वयमातृणामागुपधानानन्तरं प्राणनादिकं विधत्ते—

प्राणो वा इति । प्रथममध्यमोत्तमपितृषु तिस्रः स्वयमातृणाः, ताश्च क्रमेण
प्राणस्यानापानस्वरूपाः प्राग्वृत्तिमध्यवृत्तिपश्चाद्वृत्तिस्त्वताभ्यात् । अतः प्रथमपितौ
स्वयमातृणामुपधाय प्राणमातृच्छ्रवातं कुर्यात् । मध्यमपितौ व्यम्पारपाणा-
पानस्तम्भनं कुर्यात् । उत्तमपिताव्याभ्याक्षिःश्वातं कुर्यात् । त एवं सति स्वकीयैः
प्राणादिभिरग्नेः प्राणादींस्तमर्षयति । अपि च प्राणवायुभिरैवैनमग्निं पदीययति ।

अथ तिसृषु स्वयमातृणामुपधातु व्याहृतिर्ब्रह्म क्रमेण विनियुक्ते—

भूर्भुवः सुधरिति । तत्रास्वयमातृणोपधानब्राह्मणानन्तरमेवैतदपि ब्राह्मणं
विधत्त योजयितव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राणाय स्वा चक्षुषे स्वेति चतस्रः
स्वयमातृणाः पदिदिशम् ” इति । तत्र मन्त्रानुत्पादयति—

(अङ्गा रूपादीनामभिधानम्)

प्राणाय व्यानायेति । प्राणादिवैद्वत्तुमिश्रित्वारो मन्त्राः । प्राणाय त्वा
चक्षुषे त्वा तमेत्यादि सर्वत्रामुपज्यते । हे पूर्वदिम्बर्विरव्यमातृण्ये प्राणवाचि-
सिद्धये त्वामुपदधामि । चक्षुषे हृष्टिसिद्धयर्थं त्वामुपदधामि । या तव स्वादि-
भूता देवता त्वामुपगृहीता भूत्वा सतीह सीदोपविधा । यथाऽङ्किरोमिरुपहिता
भूत्वा तद्वत् । एवं व्यानायेत्यादिमन्त्रत्रये योजनीयम् । एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं
विधत्ते—

अग्निना वै देवा इति । पुरा कदाचिदेवाभ्ययमानमग्निं साधनं कृत्वा स्वर्गं
प्राप्नुमेषुम् । तेन चाग्निना साधनेन प्राप्नुं नाशक्नुवन् । अतः शक्तिसाधन-
त्वेन स्वयमातृण्या मिश्रित्योपधाय तत्रत्येन सर्वादिगवगतेन चक्षुषा स्वर्गं प्राप्ताः
वदीयमन्त्रेषु हि चक्षुषे स्वेत्यादि सर्वेष्वप्यनुवक्तम् । अत एताश्चतस्रः स्वय-
मातृण्याश्चतसृषु दिक्षुपधाय सर्वदिगवगतचक्षुर्युक्तेनाग्निना स्वर्गं प्राप्नोति ।
हिरण्येष्टकाश्रावणेन सहैतद्माश्रणं दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणयजुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चपाठके पञ्चमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्न आ या॒हि वी॒तय॒ इत्या॒हाह॒वतै॒वैन॒मग्निं
दू॒तं घृ॒णीम॒ह इत्या॒ह दू॒त्वैवैनं॒ घृ॒णीतेऽग्निनाऽ-
ग्निः स॒मिध्य॒त इत्या॒ह स॒मिन्ध॒ एवे॒नम॒ग्निर्दू॒-
ष्माणि॒ ज॒ह्वन॒दित्या॒ह स॒मिद्ध॒ एवास्मि॒भिन्त्रि॒यं
द॒धात्य॒ग्नेः स्तोमं॒ मनाम॒ह इत्या॒ह म॒नुत॒ एवैनं॒
मे॒तानि॒ वा अ॒ङ्गाः रू॒पाणि॒ (१) अ॒न्वह॒मेवैनं॒
धि॒नुतेऽवा॒ङ्गाः रू॒पाणि॒ क॒न्धे ब्र॒ह्मवा॒दिनो॒ ब॒ह-
न्ति॒ कस्मात्स॒त्याद्या॒तया॒भ्निर॒न्या इष्ट॒का अ॒यात॒-
या॒म्नी लो॒कं पृ॒णेत्यै॒न्द्राग्नी॒ हि वा॒हस्प॒त्येति॒
ह्य॒यादि॒न्द्राग्नी॒ च हि दे॒वानां॒ बृह॒स्पति॒श्चाया॒त-

यामानोऽनुचरवती भवत्यजामिस्थायानुष्टुमाऽनु-
 चरत्यात्मा वै लोकंपुणा प्राणोऽनुष्टुप्तस्मा-
 त्प्राणः सर्वाण्यङ्गमान्यनु चरति ता अस्य सूर्व-
 दोहसः (२) इत्याहु तस्मात्परुषिपरुषि रसः
 सोमश्चीणन्ति पृश्नय इत्याहानं वै पृश्नयज-
 मेवाहं रुधेऽर्को वा अभिरर्कोऽन्नमजमेवाहं
 रुधे अन्नन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिव
 इत्याहेमानेवास्मै लोकान्ज्योतिभ्यतः करोति
 यो वा इष्टकानां प्रतिष्ठा वेद् प्रत्येव तिष्ठति
 तथा देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सीदेत्याहेषा वा इष्ट-
 कानां प्रतिष्ठा य एवं वेद् प्रत्येव तिष्ठति (३) ।

(रूपाणि सूर्वदोहस्तया बोधश्च य) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

हिरण्यस्वयमातृणाभिधाः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठेऽङ्कां रूपादयः कथयन्ते ।

चतुर्थं सूत्रकारेण—“अन्न आ माहि इति येऽग्निं दूर्तं वृणीमहेऽग्निनाऽग्निः
 सामिष्यतेऽग्निर्वृत्राणि जह्वनदमेः स्तोमं मनामेहे, सिधमद्य दिविरुपुष्यम् । देवस्य
 दविणस्वय इति पञ्चाङ्गां रूपाणि ” इति । तदिदं विधानं मन्त्राणां तात्पर्याणि
 क्रमेण दर्शयामि—

अन्न आ याहीति । मध्यममन्त्र आयाहीत्युक्तवादाह्वानं प्रतीयते । द्वितीये
 तु वृणीमहे इत्युक्तवादाह्वय पञ्चाद्वरणं प्रतीयते । तृतीये तु सामिष्यते इत्युक्त-
 वात्तामिष्यते प्रतीयते । चतुर्थे तु वृत्राणि जह्वनदिति शत्रुबधोक्तेः सामर्थ्यं

(अह्नां कृपादीनामभिधानम्)

परीयते । पञ्चमे तु मनामह इत्युक्तत्वाभ्यनने परीयते । अत्र मध्यमद्वितीयो
होतृकाण्डे प्रोक्तो वाजा इत्यनुवाके समाज्जातौ । तौ चास्माभिर्द्वितीयकाण्डस्य
पञ्चमपठाके सावित्रेनीमाल्लगे व्याख्यातौ । तृतीयो यस्त्वा इत्यनुवाके
समाजातरवात्तैव व्याख्यातः । चतुर्थस्तु चतुर्थकाण्डस्य तृतीयपठाकस्यान्या-
नुवाके व्याख्यातः । पञ्चमः शास्त्रान्तरगतः । एतेमन्त्रैरुपधेयानामभिधानात्मकं
रूपाणीत्येतन्नामधेयम् । तेषामुपधानविधिमर्थवादेनोच्यति—

एतानि वा इति । पञ्चस्वहःसु वरपां तस्मां चित्वापुपधेयत्वादेतन्मन्त्र-
साध्यामीष्टकास्वरूपाण्यह्नां रूपाणीत्युच्यन्ते । तान्युपधेयादिति विधिरुचेयः ।
तदुपधानेन सर्वदा प्रातिदिनमग्निं चितवान्भवति । काष्ठविशेषाणापह्नां स्वरूपं
च जानोषि । एतच्च ब्राह्मणवाक्यं वत्ताञ्चितिप्रस्तावे विभक्त्य दृश्यम् ।

अथ लोकंप्रणाया विधिमर्थवादेनोच्यति—

ब्रह्मवादिन इति । लोकं पुण छिद्रं पुणेति मन्त्रेणोपधेया लोकंप्रणाः ।
एतद्व्यतिरिक्तस्माभिष्टकानामेकस्यां चितौ सकृदेवोपधानं तावत्तैव गतसारत्वात् ।
लोकंप्रणायास्त्वगतसारत्वादसकृदुपधानं क्रियते । तदेतदगतसारत्वं कस्मात्का-
रणादिति ब्रह्मवादिभिः पृष्टे सति ऐन्द्राग्रत्वाद्गार्हस्पत्यत्वाच्चेति बुद्धिमानुत्तरं
ब्रूयात् । इन्द्राग्नी त्वा बृहन्नाविरिषिपन्वे समाजातरवात्तदीयत्वं । इन्द्राग्नी
बृहस्पतिरित्येते देवाः संप्रष्टयान्तिशयोपेतत्वात्कदापिदपि गतसारं न भवन्ति ।
तादृशीमपावदार्जी लोकंप्रणारूपामिष्टकामुपधेयादिति विधिरुचेयः ।

अत्र लोकं पुणेतिमन्त्रस्य मन्त्रान्तरापेक्षं विधत्ते—

अनुचरवतीति । लोकं पुण छिद्रं पुणेति मन्त्रमनु पश्चाच्चरति पठथात्
इति अनुचरो द्वितीयो मन्त्रः । तेनाप्युपधेयत्वादियमिष्टकाऽनुचरवती । एकेनैव
मन्त्रेण पुनः पुनरुपधाने सत्यालक्ष्यं भवेत् । मन्त्रान्तरसङ्गावे तु तदालक्ष्यं न
भवति ।

अनुचरमन्त्रं सामाभ्यतो विनाय पुनर्विशेषतो विधत्ते—

अनुवृत्तेति । लोकं पुणेतिमन्त्र आत्मा शरीरम् । अनुचररूपो द्वितीयोऽ-
नुवृत्त्यर्थकः पाणक्तवः । यस्यादत्रैवं तस्माल्लोकेऽपि पाणवायुः सर्वाश्चरिरा-
प्युपधानमुत्तुर्प्य चरति ।

तस्मिन्नुपरमन्त्रे पथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ता अस्येति । सुदशब्देन दोहनयिः क्षीरादिरस उपलब्धते । सूर्यं बुद्धमीति
सूयदोहसत्त्वा इष्टकाः । यस्मादत्रैवमुक्तं तस्मात्सोमवस्त्राणामपि परापि परापि तत्तात्प-
र्येण रसोऽवतिष्ठते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सोमः श्रीणन्तीति । पुश्रयः श्वेतगोरुपा इष्टका अर्जं च श्वेतवर्णं तस्याद-
मप्राप्तिः । किंचेष्टकाचितोऽभिरर्चनीयोऽर्जं चार्चनीयम् । तस्मादप्यमप्राप्तिः ।

द्वितीयार्धे त्रिव्या रोचने दिव इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्न्यग्नेवानामिति । मिश्रयेन लोकत्रयमुच्यते । रोचनशब्देन ज्योतिः ।
माधवी ये पृथिवीत्यनुवाके त्रयोदश लोकेषुणा उपदधातीत्यानुर्तोर्विहितत्वाद्यात-
वामत्वंशङ्कनयां तत्परिहारेऽप्राप्तिनातः । अतस्त्वैत्रेयदेवं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम् । तत्र
संख्यामात्रविधिप्रतिपत्त्याश्च विध्युन्वयनमुक्तम् । यदा तु तत्रैव विशिष्टोपधान-
विधिस्तदानीं नात्र विधिरुन्नेतव्यः ।

अथ सर्वेष्टकाशेषत्वेन तथा देवतमेति मन्त्रं विवृते—

यो वा इष्टकानामिति । मन्त्रे ऋग्वेदमभिधानादनेनोपधाने सतीष्टकाः
प्रतिष्ठिता भवन्ति । अतः सर्वास्वपीष्टकास्त्विमं मन्त्रं पठेदित्यभिप्रायः । इदं
ब्राह्मणं स्वयमातृणोपधानब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यद्वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एष लोकार्यं वीर्यते यद्गन्धि-
र्बज्जं एकादशिनी यद्भावेकादशिनीं मिनुया-
द्वर्जणेन* सुवर्गास्तोकादन्तर्दध्यायन्न मिनुया-
त्स्वरुभिः पशून्वर्धयेदेकयुषं मिनोति नैनं
वर्जयेत् सुवर्गास्तोकादन्तर्दधाति न स्वरुभिः
पशून्वर्धयति वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-

(यूपैकत्वादीनामभिधानम्)

ध्वंते योऽग्निं चिन्वन्नधिकामत्येन्द्रिया (१)

अचाऽऽक्रमणं प्रतीक्षकामुपदध्याजेन्द्रियेण वी-
र्येण व्युध्यते रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्य तिस्रःशरव्याः प्रतीक्षां तिरश्च्यनुषी ताम्यो वा एष
आ वृश्च्यते योऽग्निं चिनुतेऽग्निं चित्वा तिस्र-धन्वमयाचितं ब्राह्मणायं दधाताम्य एव नम-
स्करोत्यथो ताम्य एवाऽऽत्मानं निष्कीर्णीतेयत्ते रुद्र पुरः (२) धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते तस्मै ते रुद्र संवत्सरेण नमस्करोमि यत्तेरुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै
ते रुद्र परिवत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रपश्वाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते तस्मै ते रुद्रे-
वावत्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रो नराद्धनुस्तत्(३) वातो अनु वातु न तस्मै न रुद्र इव-
त्सरेण नमस्करोमि यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातोअनु वातु ते तस्मै ते रुद्र वत्सरेण नमस्करोमि
रुद्रो वा एष यदग्निः स यथा व्याघ्रः कुक्षस्ति-ष्ठत्येवं वा एष एवाहं संचितमेतेरुप तिस्रंते
नमस्करोमिरेवेन* शमयति येऽभयः (४)पुरीष्याः प्रविष्टाः पृथिविमनु । तेषां त्वमस्तु-
त्तमः प्र णो ज्जावातवे सुव । आपं त्वाऽमेमनसाऽऽपं त्वाऽमे तपसाऽऽपं त्वाऽमे दक्षि-
याऽऽपं त्वाऽमे उपसादिरापं त्वाऽमे मुत्य-

याऽऽपि स्वाऽग्ने वक्षिणाभिरपि स्वाऽग्नेऽवभृथे-
नाऽऽपि स्वाऽग्ने वक्षयाऽऽपि स्वाऽग्ने स्वगाकारे-
णेत्याहुषा वा अग्नेराग्नस्तथैवैनमामोति (५) ॥
(येन्द्रिया पुर उत्तराज्जमुस्तद्वर्णं आहाहौ च) ।

इति कृष्णयजुर्धेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अह्ना रूपाणीरितानि पष्ठे लोकंपृणा तथा ।

अथ समे यूपैकत्वादीन्युच्यन्ते ।

यदुक्तमधमंभकाण्डे—“एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा
पतन्ति । एकविंशतिन्यधमेधस्य ” इति । तत्र विकल्पात् प्राप्तां यूपैकादशिनी-
यूपांश्च यूपैकत्वमेव विधत्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । योऽयमग्निः स एष सुवर्गार्थं चीयते, यूपैका-
दशिनी च वज्रसमाना । तत्रेदं विचार्यते—किमग्नौ पञ्चमं यूपैकादशिनी कर्तव्या
न वेति । यदि तामेकादशिनीं प्रक्षिपेत्तदा तद्वृत्तेण वज्रेणैनमग्निं स्वर्गलोकाद-
न्तर्हितं कुर्यात् । बहुयूपव्यवधानात्स्वर्गो न इत्येतत् । अथ तामेकादशिनीं न
प्रक्षिपेत्तदानीं पशुस्वरूपमिदं योजयेत् । स्वरुपादेन यूरतक्षणकालीनानि शक-
क्षान्मुच्यन्ते । यूपाभावे च कथं तानि संभवेयुः । तदभावे च स्वरुपा पशु-
चक्षुरग्नयेतन्न सिध्येत् । अश्वोभयदोषपरिहारार्थकं सूर्यं प्रक्षिपेत् । तदानीं वज्रा-
त्प्रकथमुपव्यवधानाभावादयमग्निं स्वर्गादन्तर्हितं न करोवि । यूरतक्षणकालादि-
भोगोऽपि न भविष्यति । अथ च ब्राह्मणस्य चोदकमाप्तापवादस्वरुपाश्चाऽऽ-
धाते कार्त्तमभिदधन्नुवाक्येऽन्तर्भावः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“इदं विधा अवीवृधन्तिऽयुत्तरेण पुच्छाध्वयमन्तर्वि-
धा (वेधा) कर्मणं प्रकीदृकामुपदध्यात् ” इति । पुच्छाध्वयः पुच्छपक्षयोः
वेधिः । तादृदं शुभोक्तमुपधानं विधत्ते—

(शूरेकत्वादीनामभिधानम्)

वि वा एष इति । य उपधानकर्ता यमकालेऽग्निमाधिक्रामति स एव इन्द्रिय(येण) सामर्थ्येन [च] वियुक्तो भवति । अतस्तत्परिहारायऽऽकम्पयति पादपक्षेपस्थाने काचिद्विष्टकामिभ्रं विधा अवीवृणोतिपुत्रोपदृष्ट्यात् । सा त्वाग्निमणयनपस्तावे समाम्नातयासत्रैव व्याख्याता । अत्र पुनर्वाचनिकं विनियोगान्तरम् । एतदुपधानेनेन्द्रियसामर्थ्यवियोगो न भवति । एतच्च ब्राह्मणं शंभुर्वाहस्पत्यादित्यादेरभाक्रमणब्राह्मणात्पूर्वं प्रहस्यम् । अथ धनुर्दानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । योऽयमग्निः स एव रुद्रः क्रूरो देवः । रुद्रो वै रुद्र इति तन्मन्त्राऽऽम्नातम् । तस्य च क्रूरस्य शरव्याः शरेण साध्याः पतीष्यादयस्तिष्ठः शरव्याः । यद्वा हिंसकत्वादिपुरेण शरव्याः । सा च वेधा—पतीषी संमुखमागच्छन्ती, तिरथी पार्श्वेष्व गच्छन्ती, अमूषी पृष्ठत आगच्छन्ती चेति । एवं सति योऽग्निं चिनुते स एष ताभ्य इषुभ्यो निमिजभूताभ्य आब्रूयते सर्ववञ्छित्यते ताभिः प्रहृतो भवतीत्यर्थः । अतस्तत्परिहाराय तिसृभिरेषुभिर्गुणैकं धनुरयाचितमपि ब्राह्मणाय दद्यात् । तेन दानेन आधिकाम्यस्ताभ्य इषुभ्यो नमस्करोत्येव । अपि च ताभ्य इषुभ्यः सकाशादेवाऽऽमानं स्वशरीरं भिष्कीर्णीते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“तिसृष्वमपाचितं यजमानो ब्राह्मणाय इषुः यत्ने रुद्र पुरो धनुरित्येतैपथालिङ्गमुपाविष्टते ” इति । तदेतद्विधानं मन्मानुसादपति—

यत्ने रुद्र पुर इति । हे रुद्र पुरः पूर्वस्यां शिषी ते त्वदीयं यत्नुरस्ति तदनुसृत्य वातो वातु वरतरतु । किमर्थं, ते त्वदर्थं त्वात्सहायार्थमित्यर्थः । त्वया वाणे मुक्ते सति यदा वायुरनुकूलो भवति तदा वाणः शीघ्रमुद्वृच्छति तदिदं साहाय्यम् । हे रुद्र ते त्वदीयाय तस्मै धनुषे संवत्सरेण कालेन भवोऽश्नु । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नमस्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । भववाचिभवादीनां षड्विंशत्सराणां नम्य एकैकस्मिन्वर्षके स्थिताः संवत्सराः क्रमेण संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरेदुवत्सरेवत्सरेणन्दैर्विवक्षिताः । मध्यमः संवत्सरो द्वितीयः परिवत्सरेस्तृतीय इवावत्सरेचतुर्थ इदुवत्सरेः पञ्चमो वत्सरेः । एवं सार्यकैकद्विर्विधधनुषे निरन्तरमेकैकस्मिन्संवत्सरे नमस्कारः कृतो भवति । एतन्मन्त्रसाध्यमुपस्थानं विधत्ते—

रुद्रो वा एष इति । लोके कुरुक्षेत्रे व्याधौ गर्जनमक्षणोद्यतो यथा भयंकर-

स्तिष्ठति, एवमेवैव सम्यक्विशोऽग्निक्रमः सन्नुपस्थाने सति तन्मन्त्रगतेनमस्कारैः
शान्तो भवति । तद्विदुपस्थानमाह्वयं शतरुद्रीयहोममाह्वयानुद्वैतं दृष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येऽग्नेयः पुरीष्या इति मयात्पञ्चातिभिरार्घिं यजमान
उपदिष्टवे ” इति, तद्विदुं विधातुं मन्त्रान्पठति—

येऽग्नय इति । हेऽग्ने मया यजमाना ये केचिदग्न्यैर्धीयमानाः पुरीष्या
भूदा निष्पाद्याः प्राथिषीमनु प्राविष्टाः सन्ति तेषां मध्ये त्वमुत्तमोऽसि । तादृश-
स्त्वं नोऽस्माञ्छीवातवे जीवन्मौषधाय चिरं जीवितुं प्रसूय प्रकर्षेण मेरय । हेऽग्ने
त्वाभार्य प्राप्तवानस्मि । तामाभ्येनोक्ता मातिः पुनर्विशेष्यते । संकल्पमारम्य
वशानूवन्मन्त्रास्वगाकारपद्यन्ता ये सोमप्रयोगावयवास्तैः सर्वैस्त्वां प्राप्तोऽस्मि ।
मनः संकल्पो यथो मन्त्रोच्चारणम् । तपोऽनशनं दानं च । दीक्षा
मौनादिनियमः । उपसदो दिनवयानुष्ठेया होमाः । सुत्या सोमग्रहहोमः । वक्षि-
णा द्वादशशतवपादयः । अक्षमथो जले होमः । वशाऽनूवन्मन्त्रावपशुः । स्वगा-
कारोऽवशिष्टावयवसंपूर्त्या रवाधीनत्वकरणम्, अत्राप्यर्घ्यं त्वाऽग्न इत्यनुषज्यते ।

एवमन्त्रसाधर्म्यं मयाणकाळीनोपस्थानाद्यर्घिं मन्त्रव्याख्यानरूपेणार्थवादो-
क्तमिति—

इत्याहोमा वा इति । योऽर्थं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तपकारेण मयाण-
काळे ब्रूयात् । एवैव मन्त्रपाठानुष्ठितिरग्नेः प्राविका । तस्मात्तयैवार्घिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

गायत्रेण पुरस्तादुपं तिष्ठते प्राणमेवास्मि-
न्वधाति बृहद्भयंतराभ्यां पक्षावोर्ज एवास्मि-
न्वधात्यतुस्थार्यज्ञायज्ञियेन पुच्छंमृतुष्वेव प्रति
तिष्ठति पृष्ठैरुपं तिष्ठते तेजो वै पुष्ठानि तेज

(उपस्थानाथमिवानम्)

एवास्मिन्दधाति प्रजापतिरमिमसृजत सौऽस्मा-
 त्मुहः पराकृतं वारवन्तीयेनावारयत तद्दारव-
 न्तीयस्य वारवन्तीयस्य इयेतेन इयेती अकु-
 रत तच्छयैतस्य इयेतत्वम् (१) यद्दारवन्ती-
 येनोपतिष्ठते वारयत पवैन इयेतेन इयेती कु-
 रते प्रजापतेर्हृदयेनापिपक्षं प्रत्युप तिष्ठते
 प्रेमाणमेवास्य गच्छति प्राच्या त्वा दिशा
 सादयामि मायत्रेण छन्दसाऽग्निना देवतयाऽग्नेः
 शीर्ष्णाऽग्नेः शिर उप दधामि दक्षिणया त्वा
 दिशा सादयामि त्रैष्टुमेन छन्दसेन्द्रेण देवत-
 याऽग्नेः पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधामि प्रतीच्या
 त्वा दिशा सादयामि (२) जागतेन
 छन्दसा सवित्रा देवतयाऽग्नेः पुच्छेनाग्नेः पुच्छ-
 मुप दधाम्यदीच्या त्वा दिशा सादयाम्या-
 नुष्टुमेन छन्दसा मित्रावरुणाभ्यां देवतयाऽग्नेः
 पक्षेणाग्नेः पक्षमुप दधाम्यूर्ध्वया त्वा दिशा
 सादयामि पाद्वक्त्रेण छन्दसा बृहस्पतिना देव-
 तयाऽग्नेः पृष्ठेनाग्नेः पृष्ठमुप दधामि यो वा
 अपात्मानमग्निं चिनुतेऽपात्माऽमुष्मिँल्लोके भ-
 वति यः सात्मानं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके
 भवत्यात्मेष्टका उप दधात्येष वा अग्नेरात्मा
 सात्मानमेवार्धिनं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके
 भवति य एवं वेद (३) ॥

(श्वैतरं प्रतीच्य । त्वा दिशा सादयामि यः सात्मानं चिनुते द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेजिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

एकयूपादिविधयः समेन समुदीरिताः ।

अथाष्टम उपस्थानादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पृष्ठैरुपतिष्ठते गायत्रेण पुरस्ताद्बृहद्व्यंतराभ्यां पक्षा-
बृहत्स्थायशायज्ञिषेण पुच्छं दक्षिणस्यां ओण्यां वारवन्तीयेनोत्तरस्यां वामदेव्ये-
नापि पक्षे प्रजापतेः सामानुषं गायति ” इति तदेतद्विधत्ते—

गायत्रेण पुरस्तादिति । गायत्रादीनि सामविशेषणामानि । तत्सदितुर्व-
रेण्यमित्यस्यामृच्युत्पन्नं गायत्रं, तेन शिरोभागस्योपस्थाने सत्यस्मिन्नग्नौ प्राणः
स्थापितो भवति । त्वामिच्छि हवामह इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्, अभि त्वा शूर
मोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रघैतरम् । ताम्यां पक्षयोरुपस्थाने सति बलं संपा-
दितं भवति । वसन्तमित्यादिकायामृच्युत्पन्नमृतुस्थापशायज्ञिषं, तेन पुच्छो-
पस्थाने सति ऋतुषु प्रतिष्ठितो भवति । यानि पृष्ठस्तोनगदादि सामानि वैः सर्वैः
कृत्स्नमग्निमुपतिष्ठेत । तेन शरीरकान्तिः प्राप्यते ।

अथ ओषिद्वयोपस्थानाय सामद्वये विधत्ते—

प्रजापतिरग्निमिति । अर्थं न त्वा वारवन्तमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं,
तेन साम्ना पराचीनं गच्छन्तमग्निं विनिवारयामास निवारणसाधनत्वादेव वार-
वन्तीयं नाम संपन्नम् । अभि म वः सुराधसमित्यस्यामृच्युत्पन्नं श्वैतं, तेन
साम्ना तं निवारितमग्निं श्वेती स्त्वदशो यथा भवति यथाऽकुरुत । श्वेतीक-
रणसाधनत्वाच्छ्वेतमिति साम्नो नाम । तेन सामद्वयेन ओषिद्वयोपस्थाने
सत्यन्धव गमनं निवार्य स्वाधीनं करोति । सूत्रे तु शास्त्रान्तरानुसारेण श्वेत-
स्थाने वामदेव्यमुक्तम् । अथ पक्षसंध्युपस्थानाय सामान्तरं विधत्ते—

प्रजापतेरिति । क्रमहितेषु स्तोमेषु यदुत्पन्नं साम प्रजापतेर्हृदयमिति नाम
तेषु स्तोमेष्वेवस्यं शब्दस्य भाषात्वेन पक्षसंध्युपस्थाने सत्यग्नेः प्रीतिं प्राप्नोति ।

१ स गायन्ति । २ क. घ. छ. “त्यत्र । स. “त्यस्य ग” । ३ स. घ. क. स्तोमेषु ।
४ स. घ. क. स्तोमेषु । ५ स. घ. क. “स्य” सश” । ६ स. “स्य सद्भावा” ।

(उपस्थानायभिधानम्)

एतत्प्रोपस्थानस्य विकर्षणानन्तरभावितादश्चभूर्जमित्यस्मिन्नासृजानुवाकं तदे-
तद्वक्ष्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राच्या त्वा दिशा सादद्यामीवि पञ्चाऽऽमेष्टकाः
प्रतिदिशमेका पथ्ये ” इति, तदेवविधातुं मन्त्रानुरादयति—

प्राच्या त्वा दिशेति । येयं प्राची दिग्गन्ध गावन् चन्द्रो याऽऽप्यभित्त्वा
देवता यदपि देवतात्मनोऽग्नेः शिरः, सर्वैः सहिवोऽहं हे इष्टके स्वामस्य चापना-
स्माग्नेः शिरस्थान उपवधामि । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । इदानीमात्मेष्टका
विधत्ते—

यो वा अपारम्भानमिति । आत्मा शरीरं तदहितमग्निं चिन्तयामः स्वर्गे
शरीररहितो भवति । सात्मकमग्निं चिन्तयामस्तत्र सात्मक एव भवति । तस्मादा-
त्मेष्टका उपवध्यात् । तन्निष्पादकत्वादेवा आत्मेष्टका एव शिरःप्रभृत्यवयव-
संघ एवाग्नेः शरीरम् । तस्मादेतदुपधानेन सशरीरमग्निं चिनुते ।

वेदनं यशंसदि—सारमाऽमुष्मिन्निति ।

अथ मीमांसा ।

सप्तपाच्यास्य तृतीयपात्रे चतुर्दशाधिकरणे चिन्तितम्—

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रकर्मभिः सन्ति न वाऽभिः ।

अग्निहोत्रमयान्मैव यन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥

अग्निचपमे श्रूयते—“ पृष्ठैरुपस्थिते ” इति । पृष्ठशब्दो उपोतिष्ठेमे माध्यं-
दिनसवनगतस्य स्तोत्रकर्मणो नामधेयमिति मध्यमाध्याये निर्णीतम् सोऽग्निचपन-
गतोपस्थानकर्मणि मयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दस्यायेन पृष्ठस्तोत्रकर्मणुपस्थानेऽपिदि-
शतीति ज्ञेयैवम् । अथ पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मात्ममि-
होत्रं जुहोतीत्यवामिहोत्रशब्दो जुहोतिधातुना समाणाधिकृतः कर्मपरश्चात्रोपा-
न्यन्त्रकरण इत्येतत्पाणिनीयसूत्रमुपशब्दपुकासिष्ठविधातोरात्मनेपदं विदधत्तुदी-
नान्तस्य पृष्ठशब्दस्य यन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मदात्री पृष्ठ-
शब्दस्त्वधाऽपि दात्तायनभूवात्पर्यन्तरादिसामोवेतानामपि त्वा शूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्ष-
यति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यं, स्वत्यक्तेऽप्याश्रयणीयत्वात् ।
किंच स्वत्यक्ते यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाऽग्निहोत्रशब्देन तदर्थानुपलक्ष्ये वैश्व-
धर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते । तथा स्तोत्रवाचिना

पुष्टशब्देन तत्त्वमोपलक्षणद्वारेणोपस्थानत्वं कर्मान्तरं सप्तमीवमिति
विप्रकृत्यते । तस्मात्पुष्टशब्दो न स्तोत्रवर्णनमितिदिशति । इतश्च वासजं
मत्तमेवकावासाणादूर्ध्वं प्रकृत्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपत्रवर्षी-

पतौत्तिरयिसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

उपोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाहके पञ्चमप्रपाठके उपोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्न उ॒दधे॒ या त इ॒ष्ट्यु॒वा ना॒म त॒या नो
मृ॒द त॒स्यास्ते॒ नम॒स्त॒स्यास्त॒ उप॒ जी॒र्वन्तो
भू॒यास्मा॒र्गे दु॒ध म॒ह्य कि॒ञ्छि॒ल व॒न्य या त
इ॒ष्ट्यु॒वा ना॒म त॒या नो मृ॒द त॒स्यास्ते॒ नम॒स्त॒-
स्यास्त॒ उप॒जी॒र्वन्तो भू॒यास्म॒ पञ्च॒ वा ए॒तेऽ-
ग्न॒यो य॒ज्ञित॑य उ॒दधि॑रे॒व ना॒म प्र॒थमो॒ दु॒धः
(१) द्वि॒तीयो॒ म॒ह्यस्तु॒तीयः॒ कि॒ञ्छि॒लश्च॒-
तु॒र्यो व॒न्यः प॒ञ्चम॑स्ते॒भ्यो यदा॑ह॒न्ती॒र्न जु॒ह्याद्-
ध॒र्यं च॒ यज॑मानं च प्र द॒हेयु॑र्यदे॒ता आ॑ह॒न्ती-
जु॒होति॑ भा॒गधे॒येनै॒वेना॑ञ्छम॒यति॒ नाऽऽर्ति॑मा-
र्त्त॒त्यध॒र्यं यज॑मानो वा॒ङ्म आ॑स॒न्नसोः प्रा॒-
णो॑ऽक्ष्यो॒श्चक्षुः॒ कर्ण॑योः श्रोत्रं वा॒हुषो॑र्बल॒मू-
घोरो॒जोऽर्ति॑ वि॒श्वान्य॑ज्ञानि त॒नुः (२)
त॒नुवा॑ मे स॒ह नम॑स्ते अस्तु मा मा हि॒ंसी-
र॒प वा ए॒तस्मा॑त्प्रा॒णाः की॑म॒न्ति योऽभि॑ चि-
न्व॒न्नधि॑काम॒न्ति वा॒ङ्म आ॑स॒न्नसोः प्रा॒ण इ॒त्याह॑

(आहुत्याध्यायध्यानम्)

प्राणानेवाऽऽत्मन्धत्ते यो रुद्रो अमो यो अप्सु
य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा मुवनाऽऽविचेष्टा
तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वाहुतिभामा वा अन्ये
रुद्रा हविर्मागाः (३) अन्ये शतरुद्रीयं
हुत्वा गावीधुकं चरुमेतेन यजुषा चरमायामि-
ष्टकार्या नि दध्याद्भामधेयैर्नैवैनं शमयति तस्य
त्वै शतरुद्रीयं हुतामित्याहुयस्थैतदग्नौ क्रियत
इति वसंवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्पान्तु पितरस्त्वा
यमराजानः पितृभिर्दक्षिणतः पान्त्वादित्या-
स्त्वा विश्वैर्देवैः पश्चात्पान्तु द्युतानस्त्वा भारुतो
मरुद्भिरुत्तरतः पान्तु (४) देवास्त्वेन्द्रग्येष्टा
वरुणराजानोऽधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च पान्तु न वा
एतेन पूतो न मेध्यो न प्रोक्षितो यदेनमर्तः
प्राचीर्न प्रोक्षति यत्संचितमाज्येन प्रोक्षति तेन
पूतस्तेन मेध्यस्तेन प्रोक्षितः (५) ॥

(दधस्तनूहविर्मागाः पान्तु द्वाविंशत्पञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्चम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमपाठके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

आग्नेशकामपस्थानमध्यह्नम् उदीरितम् ।

अथ नवम आहुत्यादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्न उदधे या न इषुर्वया नापेति पश्चाऽऽग्न्याहुती-
हुत्वा-” इति, तद्विदं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

(आहुत्याद्यभिधानम्)

अम्न उदध इति । उदधिरिति कस्मश्चिदग्नेर्नाम । उदधिनामक हेऽग्ने वे
 त्वदीया येयमिष्युर्वा नाम, परशरीरे सहसा मिश्रणाद्युवेति वायस्य नामधेयं,
 तथा युवाभिधेयमा नोऽस्मान्मूढ सुखय । ते त्वदीयायास्तस्या इषोर्नमोऽस्तु ।
 ते त्वदीयायास्तस्या इषोः प्रसादादुपजीवन्तः समीचीनजीवनमुक्ता मूपास्म ।
 एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । दुष्प्रादीनि चत्वार्यभिधिविशेषनामानि । तैर्मन्त्रश्चतुर्धा
 भिद्यते । सर्वेषामप्यभिधशब्द आदावनुषज्यते । या त हपुरित्यादिरन्त्यानुषज्जः ।

अथैतैर्मन्त्रैराहुतीर्विधत्ते-

पञ्च वा एत इति । या एताः पञ्च चित्तय उपर्यधोभावेन निष्पादिवा-
 स्ता एवोदध्यादिनामकाः पञ्चामयः । तेषामाहुत्यभावेऽध्वर्युयजमानयोर्दाहः
 स्यात् । अतस्तत्परिहारायैतैर्मन्त्रैः पञ्चाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् । एतासां च वाव-
 नामाहुत्यनन्तरभावित्वादभिदैवेभ्य इत्यनुवाकान्ते वदेदब्राह्मणं ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकोरण-“ वाङ्म आसन्निति सर्वत्राऽऽरोहेन्मत्वर्वरोहंश्च अपति
 स्रष्ट्वाऽन्ततः ” इति, तमेवं विधिमुन्नेतुं मन्त्रमुत्पादयति ।

वाङ्म आसन्निति । मे मदीया येयं वावसेयमासन्नास्ये मुखे सुस्थिता
 भवतु । नसोर्नासिकाछिद्रयोः प्राणः सुस्थितो भवतु । तथाऽक्षिगोलकयोश्च-
 क्षुरिन्द्रियं, कर्णगोलकयोः श्रोत्रेन्द्रियम् । बाह्योर्नानाविधव्यापारसामर्थ्यम् ।
 ऊर्वोर्गमनसामर्थ्यम् । तथा विश्वान्यङ्गनन्तरिष्ठानि सर्वेऽप्यवयवा हिंसारहिता
 भवन्तु । तनूरवयवीभूतं शरीरमपि हिंसारहितमस्तु । मे तनुवा मदीयेन शरीरेण
 सह ते तुभ्यं नमः साष्टाङ्गदण्डप्रणामोऽस्तु । अतो मा मां त्वं मा हिंसीः ।
 अथ जपविधिमुत्तयति-

अप वा एतस्मादिति । यो यजमानोऽध्वर्युर्वाऽग्निचयनकाले चित्तमग्निम-
 धिरुक्ष षादेनाऽऽक्रामति, एतस्मात्प्राणाः सर्वेऽप्यपक्रामन्ति । अतः प्राणानां
 धारणाय मन्त्रे वागादीनां स्वस्थानावस्थितिरुच्यते । तस्मादिदं मन्त्रं जपेदिति
 विधिरभ्युज्येयः । यदा त्वोहेविपदमेव नृणादिति लिख्यं ब्रूते तदा प्रत्यक्ष एव
 विधिः । एतच्चाऽऽक्रमणेष्टकान्नाक्षणादूर्ध्वं ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकोरण-“ यो रुदो अग्नाविति रौद्रं गावीधुकं चरुमेतेन
 यजुषा यस्याधिककार्यां शतरुद्रीषं जुहोति तस्यां प्रतिष्ठापयति ” इति, तदिदं
 विधातुं मन्त्रमुत्पादयति-

(आहुत्याद्यभिधानम्)

यो रुद्रो अग्नाविति । रुद्रदेवतारूपोऽग्निः । स च लौकिकेऽङ्गाररूपेऽ-
भावुदकादिषु च पविश्य गूढो वर्तते, तस्मै नमोऽस्तु ।

एतन्मन्त्रसाध्यं चरूपधामं विधत्ते—

आहुतिभागा इति । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्युक्तत्वात्सन्त्यनेके
रुद्रास्तेषां मध्ये केचिदाहुतिमेव भजन्ते तदर्थः शतरुद्रीयहोमः । अन्ये तु हवि-
र्भजन्ते तदर्थमिमं गवीधुकवान्येन निष्पादितं चरुं निदध्यात् । उपधाने सति
हविर्भाजमार्गं स्वभागेन शान्तं करोति । यस्य यजमानस्य चयने तदिदं चरु-
पधानं क्रियते तस्मैव शतरुद्रीयहोमः सफलो भवति । अन्यथा शतरुद्रीयं
हुतमप्यफलं स्यादित्याभिज्ञा आहुः । एतच्च रुद्रो वा एष सदग्निरित्यनुवाके
दृष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वसवस्त्वा रुद्रैः पुरस्तात्तान्त्विति यथाऽलिङ्गं संचित-
मग्निमाज्येन प्रोक्षति मज्य उच्येन प्राङ्मुखः ” इति, तदिदं विधानं मन्त्रा-
नुत्पादयति—

वसवस्त्वा रुद्रैरिति । य एतंशौ वसवः सन्ति ते रुद्रैरेकादशभिः सह
हेऽग्ने त्वां पूर्वस्यां दिशि रक्षन्तु । यमो राजा येषां पितॄणां ते यमराजानस्ता-
दृशाः पितरोऽज्यैः पितृभिः सार्धं दक्षिणस्यां दिशि पान्तु । ये द्वादशाऽऽदि-
त्यास्ते विधेदेवैः सार्धं पश्चात्पान्तु । यो द्युताननामकोऽधिकप्रकाशवान्काश्विन-
रुतां स्वामी स सर्वैरुद्रगैः सहोत्तरस्यां दिशि पान्तु । इन्द्रो ज्येष्ठो वयोगुणा-
भ्यामधिको येषां देवानां त इन्द्रज्येष्ठाः । वरुणो राजा येषामन्येषां देवानां
ते वरुणराजानः । ते चोभयविधा देवा ऊर्ध्वाधोदिशोः पान्तु ।

अथ विधत्ते—

न वा एतेनेति । अतोऽस्मादाज्यप्रोक्षणात्पात्रीर्न पूर्वमेव यदि सहस्रस्य
प्रमा असीत्यादिमन्त्रेण हिरण्यशकलैः प्रोक्षेत्, तदानीमेतेन प्रोक्षणेन नाय-
मग्निः पूतो नापि यज्ञयोग्यो भवति । किं बहुना प्रोक्षित एव न भवति । यदि
संचितमग्निमाज्यद्रव्येणोक्तमन्त्रेण प्रोक्षेत्, इदानीं तेनैवाज्यप्रोक्षणेनाग्निः पूतो
भवति, यज्ञयोग्यश्च भवति । सन्धक्प्रोक्षितश्च भवति । एतच्च साहस्रवता
प्रोक्षतीति ब्राह्मणोत्पूर्वं दृष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वेदी-

धवैचिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

समीची नामासि प्राची दिक्तस्यास्तेऽग्निर-
धिपतिरसितो रक्षिता यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता
ताभ्यां नमस्तौ नो मृदयतां ते यं द्विभ्यो यश्च
नो द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्योजस्विनी ना-
मासि दक्षिणा दिक्तस्यास्त इन्द्रोऽधिपतिः पू-
दाकुः प्राची नामासि प्रतीची दिक्तस्यास्ते
(१) सोमोऽधिपतिः स्वजोऽवस्थावा नामा-
भ्यदीची दिक्तस्यास्ते वरुणोऽधिपतिस्तिरश्चरा-
जिरधिपत्नी नामासि बृहती दिक्तस्यास्ते बृह-
स्पतिरधिपतिः श्विभ्यो वशिनी नामासीयं
दिक्तस्यास्ते यमोऽधिपतिः कल्मषघ्नीवो रक्षिता
यश्वाधिपतिर्यश्च गोप्ता ताभ्यां नमस्तौ नो
मृदयतां ते यं द्विभ्यो यश्च (२) नो
द्वेष्टि तं वां जम्भे दधाम्येता वै देवता
अग्निं चितश् रक्षन्ति ताभ्यो यदाहुतीर्न
जहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेयुर्गदेता
आहुतीर्जहोतिं भागधेयेनैवैनाञ्छमयति नाऽऽति-
मार्तरध्वर्युनं यजमानो हेतयो नाम स्थ
तेषां वः पुरो गृहा अग्निर्व इषवः सलिलो

(सर्पाहृत्यायमिधानम्)

निलिप्सा नाम (३) स्थ तेषां वो दक्षिणा
गृहाः पितरो व इषवः सर्गरो वज्रिणो नाम स्थ
तेषां वः पश्चाद्गृहाः स्वप्नो व इषवो महारोऽवस्था-
वानो नाम स्थ तेषां व उत्तराद्गृहा आपो व
इषवः समुद्रोऽधिपतयो नाम स्थ तेषां व उपरि
गृहा वर्षे व इषवोऽवस्वान्कन्या नाम स्थ पार्थि-
वास्तेषां व इह गृहाः (४) अर्जं व इष-
वो निमिषो वातनामं तेभ्यो वो नमस्ते नो
मृहयत ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तं
वो जम्भे दधामि हुतादो वा अन्ये देवा
अहुतादोऽन्ये तानग्निचिदेवोभयांग्रीणाति दध्ना
मधुमिश्रेणैता आहुतीजुहोति भागधेयेनैवै-
नान्ग्रीणात्यथो सत्त्वाहुतिर्धका वै देवा अहु-
ताद् इति (५) अनुपरिक्रामे जुहोत्यपरिचर्ग-
मेवैनान्ग्रीणातीम* स्तनमूर्जस्वन्तं घयापां प्र-
प्यातमग्ने सरिरस्य मघ्ये । उत्तं जुपस्व मधु-
मन्तमूर्वं समुद्रिय* सदनमा विशस्व । यो
वा अग्निं प्रयुज्य न विमुञ्चति ययाऽश्वो युक्तोऽ-
विमुच्यमानः क्षुध्यन्परामवत्येषमस्याग्निः परा
भवति तं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा भवति
सोऽग्निं चित्वा लूक्षः (६) भवतीम* स्तन-
मूर्जस्वन्तं घयापामित्याज्यस्य पूर्णा* कुर्वे जुहो-
त्येष वा अग्नेर्विमोको विमुच्येवास्मा अन्नमपि

वधाति तस्मादाहुयश्चैवं वेद यश्च न सुधायः
ह वै वाजी सुहितो वधातीत्याग्निर्वाय वाजी
तमेव तप्तीणाति स एनं प्रीतिः प्रीणाति वसी-
याम्भवति (७) ॥

(मतीची दिक्स्थास्ते दिष्मो यश्च मिलित्वा नायेह

गृहा इति लुप्तो वसीयाम्भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आष्याहुतीः (तिः) मोक्षणं चेत्यादिकं नवमे श्रुतम् ।

अथ दशमे सर्पाहुत्यादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ समीची नामासि प्राची दिगिति वध्ना मधुभिभेण
वदसर्पाहुतीरनुपरिचारम् ” इति, तदेतद्विधार्तुं मन्त्रानुत्पादयति—

समीची नामासीति । येयं प्राची दिक्स्थाः समीचीति नामधेयं, सम्य-
गश्चतीति भावः कालानुष्ठानार्थं प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः । हे प्राची (ि) त्वं
समिष्यभिधासि । तस्यास्तादृश्या अग्निर्देवः स्वाधी । असितः कृष्णसर्पः ।
स च तव रक्षिता । ताम्यामधिपतिरक्षितृभ्यां नमोऽस्तु । तावुभौ नोऽस्मान्प्र-
हयतां सुखयताम् । ते सुखिनो ययं ये पुरुषमस्माग्निहसितुं प्रवर्तमानं दिष्मः,
यश्च सानुरस्मानुदासीनानपि द्वेष्टि तं द्विषिषं कर्तुं वा युवधोरधिपतिरक्षितोर्जम्भे
विदारितास्ये वधामि स्थापयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ओजास्विनी वल्लव-
तीति दक्षिणदिशो नाम । प्रदाकुरजगरः सर्पः । रक्षितेत्पादोषोऽनुवज्यते ।
मकर्वेणाश्चतीति सायंसंभ्यासनुष्ठानाय प्रवर्तत इति पश्चिमदिशः प्राचीति नाम-
धेयम् । स्वास्मिञ्जायत इति स्वजः स्वाधीनवत्तः सर्पः । मनुष्यान्वस्थापयतीति
व्युत्पत्त्याश्चस्थावेत्युदग्दिशो नाम । तिरश्चीनाः कटकवल्लयाकारा राजयो रेखा
यस्य सर्पस्यासौ तिरश्चराजिः । अधिपालयतीति व्युत्पत्त्याऽधिपत्नीत्यूर्ध्वदिशो

(सर्पाश्रुत्याद्यभिधानम्)

नाम । पौडत्वाद्बृहती । धियो यस्म सर्पस्य आसधारणेन स्वशरीर उच्छूनता भवति । दशनेन मनुष्यशरीरेऽप्युच्छूनता भवति सोऽयं धिक् । वशः प्राणिना-
मवस्थानुं स्वाधीनताऽस्यामस्तीति वाशिनी । एतच्च भूमिरूपाया अधोदिशो नाम
कल्पायाः कृष्णचिन्दवो ग्रीवायां यस्म सर्पस्य सोऽयं कल्पाषग्रीवः । रक्षिते-
त्यादेः सर्पस्य वाचकेभ्यः शब्देभ्य ऊर्ध्वमनुषङ्गन्धोतनायान्तिममन्धे पुनः पाठः॥
एतन्मन्त्रसाध्या आहुतीर्विधत्ते—

एता वै देवता इति । एता अग्नीन्द्राद्याधिपतिरूपा असितादिसर्पकृशाश्च
देवता इष्टकाभिश्चित्तमार्गं रक्षन्ति अतश्चाऽऽसां शान्त्यै जुहुयात् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ हेतयो नाम स्थेति षण्महाहवर्षिथा सर्पाहुतीः ” इति
तदेतद्विधानुं मन्त्रानुत्पादयति—

हेतयो नाम स्थेति । हेतयः शत्रूणां ग (ह)न्तारो हे गन्धर्वविशेषा धृष-
हेतिनामकाः स्थ । तेषां युष्याकं पूर्वस्थां दिशि गृहा वर्तन्ते । अग्निर्युष्मा-
कमिषवोऽग्निसमाना इत्यर्थः । सलिलो वायुविशेषः । चरममन्त्रे पठितं वातना-
ममित्यादिकं सर्वेष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते । पूर्वस्थां दिशि संचरतो वायोः सलिल इति
नामधेयम् । तेषो वो नम इत्यादिकं विस्पष्टम् । नितरां चन्दनेनानुलिता ये गन्ध-
र्वास्तेषां निलिम्पा इति नामधेयम् । पितरः पितृसमानाः । सगर इति तत्र स्थितस्य
नामधेयम् । वज्रं येषामस्तीति वज्रिजः । तदेतद्गन्धर्वनाम । स्वप्नः स्वप्नसमानाः ।
यथा स्वप्ने किञ्चिदप्यसाध्यं नास्त्येवमेतासाभिषूणामित्यर्थः । गह्वर इति वायोर्नाम ।
अवस्था स्थितिरवस्थानमेषामस्तीत्यवस्थावानः । तदेतद्गन्धर्वनाम । आप उदक-
समानाः । जलवत्तत्पदा प्रसरन्तीत्यर्थः । समुद्र इति वायोर्नाम । अधिकं पाल-
यन्तीत्यधिपतयः । वर्षं वृष्टिसमाना निरन्तरं पतन्तीत्यर्थः । अवस्थानिवि-
वायोर्नाम । कव्या मातधियाः । तदेतद्गन्धर्वनाम । ते च पार्थिवाः । पुष्टि-
भ्यां वर्तन्ते । इह भूमौ । अन्नमन्नहेतवः । निमिष इति वायोर्नाम ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

हृतादो वा इति । पूर्वं नृपदे वदित्यनुवाके दध्ना मधुभिश्चेणाधोक्षणमहुत-
भक्षकदेवधीत्यर्थमुक्तम् । इह तु हुवभक्षकदेवमीत्यर्थं तेनैव द्रव्येण होम
उच्यते । अपि चैकेऽभिज्ञा एवमाहुः—इष्टका एवाहृतादो देवास्तत्र होमेन हुत-
भक्षकाणां धीतावप्येतासाभिष्टकानां पीत्यर्थं होमकास्तेऽनुक्रमेण परितः क्रम-

णीयं, तेषैव परिक्रमणेन कमपि देवमवर्जयित्वा सर्वानप्येतावतो देवान्पीणाति ।
वदेवं होमेनापुपरिक्रमणेन च हुतादामहुतादां च सर्वेषां प्रीतिरुपपद्यते । तदिदं
सर्पाहुतिमहाहुतिमाक्षणं वातनाभेहोमत्राक्षणादूर्ध्वं ब्रह्मणम् ।

यवुक्तं सूत्रकारेण—“अनूबन्धावपायां हुताद्यामौदुम्बरीं क्षुण्णं घृतस्य पूरयि-
त्वेमं स्तनमूर्णस्वनं यथापामित्यग्नौर्ध्वोक्तं जुहोति ” इति, तदिदं विधानं मन्त्र-
मुत्पादयति—

इमं स्तनमिति । हेऽग्न इमं क्षुण्णवस्थितं प्रप्यविशेषं भयं पिब । की-
दृशमपां पातुस्थानीयानां स्तनं स्तनस्थानीयं, घृतस्य गोद्वारोदककार्यत्वात्दीपस्त-
नत्वोपचारः । ऊर्णस्वनं रक्तवन्तं, मध्यातमतिप्रवृद्धं सरिरस्य मध्ये यथा जल-
स्य मध्यं उत्तमं मवाहयतिस्तथा प्रभूतं घृतं, मधुमन्तं माधुर्योपेतं शुद्धस्य सेदस्व ।
हे ऊर्ध्वं विस्तृताग्ने समुद्रेषं समुद्रसंबन्धि सदनं तदीयस्थानमाविशस्व प्रविश ।
एतेन मन्त्रेण साध्यं होमं विधत्ते—

यो वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं युनज्मीत्यादिभिर्मन्त्रैरेतर्गार्धं
कर्माणि प्रयुज्य न विमुञ्चेदस्य यजमानस्याग्निः पराभवति विनश्यति । यथा
लोकेश्वरो रथे युज्यमानश्चिरमविमुच्यमानः क्षुधाकमन्तः पराभूतः पीडितो भवति
तद्वदग्निपराभवमनु यजमानोऽपि पराभवति । तादृशोऽग्निं चित्वा दूक्षः सर्वदा
रक्षो दाहोपेतो भवत्यतो जुहुयात् । एव च होमोऽग्नेर्विमोक्तः । ततोऽग्निं विमु-
च्यत्वा अन्नं समर्पितवान्भवति ।

पुनः प्रकारान्तरेण मशंसति—

तस्मादाहुरिति । यस्मादनाग्निं विमुच्यन्नं पदीयते तस्मात्कारणाल्लोके
यश्च पुरुष एन(च)मभिवृत्तान्तं जानाति, यश्च न जानाति, तादृशाः सर्वेऽप्ये-
वमाहुः सुहितः सुष्ठु स्वाद्यादिना वृत्तो बाजी सुधायं स्वस्योपरि धारणीयं
पुरुषं पुनः पुनर्धारयित्वा गन्धद्वयस्थले नीत्वा दधाति स्थापयतीति । अत्र
इत्यब्ध आवासगोपालप्रसिद्धिं दर्शयति । एवं लौकिकोक्ती सत्यामवाप्यग्निरेव
बाण(णि)स्थानीयः तमेवार्धं तत्तेन विमोक्तहोमेन भीणाति । स च प्रीतोऽग्निरनं
यजमानं प्रीणयति । स च यजमानोऽतिशयेन घनवान्भवति । एतस्य च ब्राह्म-
णस्याऽऽन्नतेष्वनुवाकेष्वन्तर्भावासंभवादन्ते निवेद्यः । एवमन्यस्यापि तादृशस्य
ब्रह्मणम् ।

(अन्वयेष्वशेषभूतप्रथमपञ्चसंघविधिः)

अथ मीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे नवमाधिकरणे चिन्तितम्—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो यतः ।

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥

आग्निचयने योगविधौकावशेः श्रूयते । आग्निं धूमज्यीति वन्नहोमो योगः । इदं स्तनमिति वन्नहोमो विमोकः । त च साङ्ख्यप्रधानाविषयसर्वयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवादिति दाते वूनः—पञ्चाभिर्गुणानां पाक्यो बल्यो वावानेव यज्ञस्तथाप्नोतिस्वनेने योगेने यज्ञप्राप्तिद्वयमेव योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात्प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् ॥

तत्रैव वार्तिककारमतत्वेन चिन्तितम्—

व्यवस्ती तावुमौ वक्ष्यावुत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्ते तद्विमोचनम् ॥

प्रधानान्ते विमोक इति वो भाष्ये सिद्धान्तः त एवात्र पूर्वः पक्षः । आग्निं धूमज्यीति वावता धूतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युग्मकीत्येतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम् । पञ्चाभिर्गुणकीति गुणविधिः । यत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानताभी योग इत्यस्यानर्थस्य भयको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमावभाप्यते, किं तु साङ्ख्यम् । तस्माद्योगस्य सर्वार्थमाग्निमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्य इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राय राज्ञे सुकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णो

अमाय राज्ञे अक्षय अक्षमाय राज्ञे गवयः

शार्दूलाय राज्ञे गौरः पुरुषराजाय मर्कतः

क्षिप्रद्वेनस्य वर्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः सोमस्य

(अश्वमेधशेषभूतद्वितीयपशुसंचविधिः)

राज्ञः कुलङ्गः सिन्धोः शिशुमारो हिमवतो
हस्ती (१) ॥

(इन्द्रायाष्टाविरचविः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्गाद्विर्महाहोषो मोकश्च दशमे श्रुताः ।

अथाभिषेकमवस्थाप्याश्वमेधशेषभूता एकादशिनः पशवो विधीयन्ते । एका-
दशानां पशूनां समूह एकादशिनी । सा चैकैकस्मिन्ननुवाक एकैका विधीयते ।

तत्र पथमामेकादशिनीमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । अत्र चतुष्टयां पृथग्या तद्धितेन च देवतासंबन्धः पति-
पाद्यते । इन्द्रस्य देवानां राज्ञे सूक्तरो वराह आलभ्यते । वरुणायायां राज्ञे कृष्णः
कृष्णमृगः । यमाय धर्माणां राज्ञे ऋश्यो मृगविशेषः । ऋषभाय गवां राज्ञे
गवधो गोसदृशः सासनारहितः । शार्ङ्गायाऽऽरण्यानां राज्ञे गौरो गौरमृगः, रक्त
इत्येके, शुक्ल इत्यन्ये । पुरुषाणां राज्ञे प्रधानाय मर्कटो वानरः । क्षिप्रश्वेदस्य
क्षिप्रगतेः शकुनिराजस्य श्वेताभिषेकस्य वर्तिका चटकासदृशी । नीलङ्गोनील-
प्रभस्य सर्पविशेषस्य सरोत्तपाणां राज्ञे किमिर्गोमयपिण्डकारी । सोमस्यैवधीनां
राज्ञः कुलङ्गक्षिप्रकः कटुकस्वरः । सिन्धोः समुद्रस्य शिशुमारो ग्राहः ।
हिमवतः पर्वतानां राज्ञो हस्ती गजः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

मयुः प्राजापत्य ऊलो इत्येकणो वृषद् २०

(अश्वमेधशेषभूततृतीयपशुसंभविभिः)

शस्ते धातुः सरस्वत्यै शारिः श्वेता पुरुषवाक् स-
रस्वते शुक्रः श्वेतः पुरुषागारण्योऽजो नकुल-
शका ते पौष्णा वाचे क्रौञ्चः (१) ॥

(मयुज्योर्विशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

अथान्न दक्षिणीमाह—

मयुः प्राजापत्य इति । मयुः किंपुरुष इत्येके । अरण्यमयुर इत्यपरे ।
स प्राजापत्यः । ऊलादयस्त्रयो धातुः । ऊलः काकः । उलूक इत्यन्ये । दिव्य-
कर्ण इत्यपरे । हलीक्षणस्तृणहंसक इत्येके । हरितचटक इत्यन्ये । धृशर्दशो
पार्जरः । वसदृश इत्येके । सरस्वत्यै शारिः शुक्ली । कीदृशी, श्वेताऽऽर-
वर्णा । पुनश्च विशेष्यते—पुरुषवाक्पुरुषवद्वादिर्नु समर्था । सरस्वते शुक्रः श्वेतः
पुरुषवाक् । पूर्ववद्वाख्येयम् । आरण्यप्राजादयस्त्रयः पौष्णाः । आरण्योऽजः
शरभः । नकुलः मसिखः । शका मक्षिकेत्येके । दीर्घकर्णो भृगुविशेष इत्यन्ये ।
वाचे वाग्देवतायै क्रौञ्चो दारुणस्वनः पक्षिविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रयोगकोऽनुवाकः) ।

अपां नप्त्रे जपो नाक्रो मकरः कुलीकय-
स्तेऽर्कपारस्य वाचे पैङ्गराजो भगाय कुपीतक
आती बाह्वसो दधिदा ते वायव्या दिग्भ्यश्च-
क्रवाकः (१) ॥

(अथमेकादशविरहितः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके अष्टोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके अष्टोदशोऽनुवाकः) ॥

इयोत्तुभाकयोरेकादशिनी दशिनी चेति द्वौ संवावुको । पञ्चमुत्तरपाणि
मृदाबोने ब्रह्मवम् । अथ तृतीयं संवमाह—

अर्षा मज्ज इति । अर्षा मज्जेऽथापविनाशविधे देवविशेषाव जपो जव-
वमुण्डो मकरः । नाकादयस्सप्तमोऽकृपारस्य समुद्रस्य । नाको शिबिमुण्डो माहः ।
दीर्घमुण्डो भरथविशेष इत्येके । मकरः पर्वस्तमुण्डः । कुलीकमो बहुनाम्नत्व-
विशेषः । बाधे वैष्णवाभो रक्षाशो भरद्वाजः । समुद्रतरङ्गेश्वारी महापक्षीत्यन्ये ।
चकोर इत्यपरे । भगवः कुषीवकः समुद्रकाकः । आत्मादयस्सप्तमो वायव्याः ।
आत्मी कुरङ्गी । चाव इत्यन्ये । वाहसः पृष्ठे क्षुल्लमाकृत्सवाही जन्तुः । हविदा
मछमक्षी । बुभुक्षुकुट इत्येके । दिग्म्यो दिग्देवनाम्नः । चक्रवाकः प्रतियः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके

अष्टोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके अष्टोदशोऽनुवाकः) ।

वर्त्तायाजगर आखुः सृजया शयणकस्ते
मैत्रा मृत्थवेऽसितो मन्यवे स्वजः कुम्भीनसः
पुष्करसादो लोहिताहिस्ते त्वाहाः प्रतिश्रुत्काये
वाहसः (१) ॥

(वर्त्तायावाहसः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके पञ्च-
मप्रपाठके अष्टोदशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः—

बलायाजगर् इति । बलाय बलाक्याय देवायाजगरो महोरगः । आत्स्वा-
द्वयस्यो मेवाः । आत्सुः प्रसिद्धः । तुजया नीलमक्षिका । शुक्रतर्प इत्येके ।
नीलमक्षि इत्यपरे । शयणहकः कृकतासः । भृशवेऽस्तितः कृष्णः तर्पः ।
मन्त्रवे स्वयः तर्पविशेषो विलादिषु यः स्वयमेव जायते । कुम्भीनसाद्वयस-
यस्यवाङ्माः । कुम्भीनसः स्वापशीलः तर्पविशेषः । पुष्करसाहः पुष्करतर्पः ।
अनर इत्येके । लोहिताहिः भेतलोहिततर्पः । प्रतिभ्रुत्कावै प्रतिभ्रुत्वे वाहसः
क(सोऽ)स्वयमाजतर्पः ।

इति श्रीवत्सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाण्डे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वा-
घाटस्ते वनस्पतीनामेण्यहने कृष्णो रात्रिरे-
पिकः क्षिप्रका नीलशीर्ष्णी तैर्ऽर्यन्ते धावुः
कृकटः (१ ॥ ॥

(पुरुषमृगोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे पञ्च-

मप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमं संवनाह—

पुरुषमृग इति । पुरुषमृगो नरमुत्तो मृगविशेषश्चन्द्रमसे । गोधावन्तस्यो
वनस्पतीनाम् । गोधा मुत्तिका । महागोधेत्येके । कालका तरता । दार्वाघाटो
वृक्षकुट्टकः । एषी मृगी । अह्ने । कृष्णः कृष्णमृगो रात्रिरे । पिकाद्वयस्योऽ-

(अश्वमेधशेषभूतवधपशुसंघविधिः)

धेनो । पिकः कोकिलः । श्विक्का रक्तमुखी वानरी । नलिशीर्ष्णी रुष्णशि-
रस्का । धातुः कटकटो बिलवासी कर्कटः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यदेतिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
षोडशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

सौरी बलाकश्यो मयूरः द्येनस्ते गन्ध-
र्वाणां वसूनां कपिञ्जलो रुद्राणां तित्तिरी
रोहित्कुण्डूणाची गोलत्तिका ता अप्सरसामर-
ण्याय सुमरः (१) ।

(सौर्यष्टादश) ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठं संचमाह—

सौरी बलाकेति । सौरी बलाका प्रसिद्धा । कश्यपाद्यस्त्रयो गन्धर्वाणाम् ।
वे तु प्रसिद्धाः । वसूनां कपिञ्जलोऽधोनिपाती । रुद्राणां तित्तिरिः पुरुषस्वरः ।
रोहिवाद्यस्त्रिसोऽप्सरसाम् । रोहिद्वयस्त्री । कुण्डूणाची गृहगोधिका । गोल-
तिका खञ्जरीटका । पतिशुक्लेति केचित् । अरण्यमारण्यनामकाय सुमरश्चमरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदी-
यदेतिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अश्वमेधशेषभूताष्टमपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पृषतो वैश्वदेवः पितॄो न्यङ्कुः कशस्तेऽ-
नृत्या अन्यवापोऽर्धमासानां मासां कश्यपः
कयिः कुटरुदत्यौहस्ते सिनीवाल्म्यै बृहस्प-
त्ये शिप्पुटः (१) ॥

(पृषतोऽष्टादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमं संघमाह—

पृषतो वैश्वदेव इति । पृषतः खेतविन्दुशबलाङ्गो मृगः । पितृादयस्तयोऽ-
नृत्ये । पितॄो व्याघ्रः । न्यङ्कुर्हरिणः । कश इत्येके । कशाभ्यवापकश्यपकयि-
कुटरवो मुगविशेषाः । दात्यौहः कालकण्ठ इत्येके । पुष्करिणिवंसतिरित्यन्ये ।
बृहस्पत्ये शिप्पुटो मार्जारसदृशो जातिविशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-
यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

शकां भीमी पान्नः कशो मान्थीलवस्तं
पितृणामृतुनां जहका संवत्सराय लोपां कपोत
उलूकः शशस्ते नैर्ऋताः कृकवाकुः सावित्रः (१) ॥

(शकाऽष्टादश ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाहमं संवधाह—

शका मौमीति । शका मक्षिका । मौमी मुंमिरेव । शम्बादवस्यः । विदु-
णाम् । शम्बकशो पक्षिविशेषो । माग्धीजवो जलकुक्कुटः । कतूनां जहका
विजवासी कोटा । सैषत्तराम लोपा रमयानशकुनिः । कपोदादयस्यो वैकर्ताः
ते च प्रसिद्धाः । ककवाकुररप्यकुक्कुटः ॥

इति भीमस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये देवार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

रुक् रौद्रः ककलासः शकुनिः पिप्पका ते
शरन्व्यायै हरिणो मारुतो ब्रह्मणे शार्गस्त-
रक्षुः कृष्णः श्वा चतुरक्षो गर्दभस्त इतरजनानां-
मधये भूहृक्णा (१) ॥

(रुक्वैरिच्छतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे

पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमं संवधाह—

रुक् रौद्र इति । रुक्मृगविशेषः । ककलासादयस्यः शरन्व्यायै । शर-
न्वा याणभारिणी देवता । ककलासः कायस्थी । शकुनिः काकः । पिप्पका
पक्षिविशेषः । हरिणः प्रसिद्धः । शार्ग आरप्यचटकः । शरन्वादिदस्य इतर-
जनानाम् । तरक्षुव्याधिविशेषो गर्दभाकारः । कृष्णवर्णश्चतुरक्षः वा । जहजो-
रपरि सिन्दूरवर्णश्चतुरक्षः । भूहृक्णा भेषकाफी ।

इति भीमस्तापणाचार्यविरचिते माधवीये देवार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अलज आन्तरिक्ष उद्रो मद्गुः पृषस्तोऽपा-
मदित्यै हंससाचिरिन्द्राण्यै कीर्शा गृध्रः शिति-
कक्षी वार्ध्वाणसस्ते दिव्या यामापुयिभ्या
श्वावित् (१) ॥

(अलजोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वृषामं सैवमाह—

अलज आन्तरिक्ष इति । अलजो भासः । आन्तरिक्षः प्रसिद्धः । उद्रा-
द्वयस्योऽपाम् । उद्रो अलविहालः । मद्गुर्जलकाकः । पृषस्तस्यैवान्तरणाति-
विशेषः । हंससाचिः सर्वभूतो हंसः । कीर्शा कुलाडी शकुनिका । गृध्राद्व-
स्तपो दिव्याः । गृध्रः प्रसिद्धः । शितिकक्षी पाण्डरोद्गरो गृध्रः । वार्ध्वाणसः
सह्यगमृगः । श्वविच्छल्लङ्गी सूचरीया ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

सुपर्णः पार्जन्यो हंसो वृको वृषदक्षस्त
ऐन्द्रा अपामुद्रोऽर्यम्णे लोपाशः सिद्धो नकुलो
ध्यागस्ते महेन्द्राय कामाय परस्वान् (१) ॥

(सुपर्णोऽष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अश्वमेघशेषभूतप्रथमग्राम्यपशुसंघविधिः)

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अथैकादशं संवधाह—

सुपर्णः पार्जन्य इति । सुपर्णः प्रसिद्धः । हंसाक्षय्यस्य ऐन्द्राः । वृकोऽ-
 रण्यथा । वृषदंशो मार्जारसदृशः । उग्रो जलविडालः । लोपाशः कोष्ठा ।
 सिंहादयस्त्वयो महेन्द्राय । से ष प्रसिद्धाः । परस्वान्महिषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी वध्नः

मौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः

शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष

ऐन्द्राग्रः संसंहितोऽधोरामः सावित्रो बारुणः

पेतवः (१) ॥

(आग्नेयो द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

उक्ताः सर्व आरण्याः । अथ ग्राम्यास्तयः सेवाः । तत्र प्रथमं संवधाह—

आग्नेय कृष्णग्रीव इति । कृष्णो वर्णो ग्रीवामां यस्य ष्ठागस्यासौ
 कृष्णग्रीवः । वध्नः पिङ्गलवर्णः । शितिपृष्ठः धेतपृष्ठः । शिल्पो बहुत्वः ।
 कल्माषः कृष्णविन्दुलाञ्छितः । संसंहितः कृष्णः (शङ्कु) कृष्णशबलः । अधोरामः
 श्वेतकृष्णोदरः । पेतवो गलितरेतस्को मेघः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अश्वमेधहोषभूततृतीयमाध्यपञ्चसंघविधिः)

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या अग्नेयौ
कृष्णग्रिवौ त्वाष्ट्रौ लोमशसक्त्यौ शितिपृष्ठौ
बार्हस्पत्यौ धात्रे पृषोदरः सौर्यो बलक्षः
पेतवः (१) ॥

(अधः षोडश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वितीयं संघमाह—

अश्वस्तूपर इति । अधादयस्त्रयः प्राजापत्याः । तूपरः प्राङ्महीनः । गोसुगो
गोमृग्यामुत्पन्नः । सक्त्योर्लोमबहुलौ लोमशसक्त्यौ । पृषोदरः श्वेतविन्दुपटुदरः ।
बलक्षः श्वेतः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अग्नयेऽनीकवते रोहिताजिरनइवानधोराभी
सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवो पिशङ्गौ
तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽमः
सौरस्वती मेधी वारुणः कृष्ण एकक्षितिपा-
पेतवः (१) ॥

(अग्नयेऽनीकवते द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथमेवशेषभूततृतीयमाभ्यपशुसंघविधिः)

यदेकैव प्रजापतिः प्रजाऽनु यजुषाऽऽपो विश्वकर्माऽग्न आ माहि सुवर्गाय
 बर्जो गापेयनाम उदधे तभीचीन्द्राय मयुरां बर्जाय पुरुषमृगः सौरी पृषतः
 शका रुचिरलजः सुपर्ण अभियोऽभ्योऽभ्येऽनीकवते चतुर्दिश्यातिः ॥ २४ ॥

यदेकैव त वापिपामेतद्वा अग्नेः शिरो भनूस्तद्देवास्तवेन्द्रव्येष्टा अपां
 नव्येऽथस्तुपूरो द्विषष्टिः ॥ २५ ॥

हार्तिः ॐ ।

इति छण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

पुषीर्षं संवमाह—

अग्नयेऽनीकवत इति । रोहिताञ्जिह्वोहितलिङ्गः । अचोराभी व्याख्या-
 वो । रजतनाभी शुक्रनाभी । विशङ्गो गरोधनवर्णी । तूपरो शङ्कहीमौ । क-
 स्माथ उक्तः । एकशिविषाष्टेवसैकपादः । पेशो गलितमुक्तो भेषः ।

अवाप्त्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

श्रीपानुवाक्ये वे मन्वा आम्नातास्वानथ भवे ।

आग्नेयीषिष्टमौ हौने विद्याहायुमसीद्वयम् ॥

पीवोऽजाभि(नि)वि विज्ञेयं हिरण्येति चतुर्थकम् ।

प्रजापतिस्तवा भूस्पर्शे सग्ने युक्त्वाहमाहुतिः ॥

विश्वं देवेति सौरी स्याद्यास्ते वा वीषजुर्द्वयम् ।

चिर्षिं जुहोमीति होमः स्तुत्येच्चित्तिमविनितः ॥

मन्वा हिरण्येष्टकानां विश्वकर्मेवि पञ्च हि ।

प्राजापत्यादिपदतो मन्मभेदोऽवगम्यताम् ॥

इष्टकाः स्वयमाहुण्या निदध्याव्याहतित्रयात् ।

पुनर्दिक्षु चतस्रस्ताः प्राजापेति चतुष्टयात् ॥

पदमेदान्मन्मभेदास्तवा चक्षित्यनुपपद्यते ।

अह्नां रूपाणीष्टकाः स्युरग्न आ माहिपञ्चकात् ॥

(अश्वमेधशेषभूततृतीयब्राह्मणसंविधिः)

लोके पृणेतिमन्त्रस्य नान्तरोऽनुचरो भवेत् ।
इन्द्रं विश्वा ऋगैश्वरी स्वाधये पञ्चोपतिष्ठते ॥
हेऽश्वयो बहुभिर्गन्धैः यथास्यन्नुपतिष्ठते ।
तामनामानि गायत्रं बृहत्तद्वधन्तरम् ॥
ऋतुस्थायज्ञायज्ञियं वारवन्तीयकं तथा ।
स्येतं यथापतेर्हन्च पृष्टं स्तोत्रार्थसाम हि ॥
पक्ष्याकारं चितं वह्निं तैरुक्तेरुपतिष्ठते ।
आत्मेष्टका उपदध्यात्माध्या त्वेष्टाद्विपञ्चमिः ॥
अग्ने होमः पञ्चमिः स्याद्बुध्राद्यैर्मन्त्रमेदनम् ।
विरमारोहे जवेद्वाङ्मने यो रुद्रो निक्षिपेच्चरुम् ॥
वसवस्तवापञ्चमन्त्रैः पोक्षेदाज्येन संविदम् ।
समीची तर्पहोमः स्वावृक्षितेत्यनुषज्यते ॥
हेतवस्तु ब्रह्माहोमो वाननामानुषज्यते ।
इमं स्तनं पूर्णहोम इति मन्त्रा इहेरिताः ॥
इन्द्राय राज्ञ इत्युक्ता एकादशिनानावकाः ।
दशिन्यारूपाश्च पञ्चवस्ते सर्वेऽप्यश्वमेधकाः ॥

इति श्रीमत्तामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाव्यतुरो देवादिद्यावीधमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यावीथमहेश्वरापरावदारस्य श्रीमद्वाङ्मधिराजवरमेश्वरस्य
श्रीबीरब्रह्मकपहराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसं-
हिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः)

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
 कश्यपो यास्विन्द्रः । आर्भि या गर्भं दधिरे
 विरूपास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ।
 यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते
 अथपश्यन्नानाम् । मधुश्रुतः शुचयो याः पाव-
 कास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु । यासीं
 देवा दिवि कृण्वन्ति मक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा
 भवन्ति । याः पृथिवीं पयसोन्दन्ति (१)
 शुक्रास्ता न आपः शः स्योना भवन्तु ।
 शिवेन वा चक्षुषा पश्यताऽऽपः शिवया तनु-
 वोप स्पृशत त्वचै मे । सर्वां अग्नीश्रंशुपदो
 हुवे वो मयि वध्वो बलमोजो नि धत्त । यददः
 संप्रयतीरहावर्षदता हुते । तस्मादा नयो नाम
 स्य ता वो नामानि सिन्धवः । यत्प्रेषिता
 वरुणेन ताः शीभरं समवत्सत (२) । तर्वा-
 मोदिन्द्रो वो यतीस्तस्मादापो अनु स्थन ।
 अपकामः स्यन्दमाना अकीवरत वो हिकम् ।
 इन्द्रो वः शक्तिमिदेवीस्तस्माद्वार्णाम वो
 हितम् । एको देवो अप्यतिष्ठत्स्यन्दमाना
 यथावशम् । उदनिपुर्महीरिति तस्माद्वृक्शु-

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिषाद्यम्)

च्यते । आपो मद्रा धृतमिदार्ष आसुरग्नीषोमौ
विभ्रत्याप इत्ताः । तीव्रो रसो मधुपृचाम् ।
(३) अरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा
गन् । आदित्पश्यान्मुक्त वा जृणोम्या मा
घोषो गच्छति वाह्न आसाम् । मन्ये भेजानो
अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अर्तुपं यदा वः ।
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे वधातन ।
महे रणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रस-
स्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ।
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः । विवि श्रयस्वान्त-
रिक्षे यतस्व पृथिव्या सं भव ब्रह्मवर्चसमसि
ब्रह्मवर्चसाय त्वा (४)

(उद्दन्ति समवलगत मधुपृचां मातरो द्वाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

मस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेधरम् ॥

उक्ता वायव्यपश्चाद्याः पञ्चमे हि प्रपाठके ।

कुम्भेष्टकामन्त्रणादि षष्ठे मन्त्रैरुदीर्यते ॥

यवुक्तं सूत्रकारेण “ हिरण्यवर्णा इत्युपाहिता अभिमन्त्रयते ” इति, तत्र
कुम्भेष्टकामिमन्त्रणार्थानां त्रयोदशानामुक्तां मध्ये प्रथममाह—

हिरण्यवर्णा इति । आपस्तावन्निर्मलत्वेन भास्वरत्वाद्धिरण्यसदृशवर्णो-
पेतोः । तथा शुचयः स्वयं शुद्धाः पावकाः स्नामादिना शरीरादिशुद्धिहेतवश्च ।
यास्वप्सु कश्यवालयः मजापतिकृत्यम् । वास्वप्स्वन्मोऽप्युत्पन्नः । अग्निं च वा
आपो गर्भत्वेन दधिरे । तदेतन्नयं चास्वास्तरगतेभ्योऽर्थादेभ्यो ब्रह्मम् । अम-
प्यग्रे गर्भो अपामसीति चतुर्थकाण्डे मन्त्रान्तरं समाप्नातम् । ईदृशो वा आप-
स्ताः स्मोनाः सुत्वकादिषु नोऽस्माज्ज्ञां भवन्तु सुत्वं पापघ्नम् ।

अथ द्वितीयाभाह—

यास्ता राजेति । इक्ष्वाक्यो राजाऽयामविपतिर्वासापरा मध्ये यावि
गूढः संचरति । किं कुर्वन्, जनानां तप्तानृते अदपश्यन्स्थानपालादौ यो
मथाशास्त्रमाचरति तत्तर्कमवश्यम् वाच्याऽऽपो मधुररसं भोजयन्ति सारवन्तीति
मधुश्चतः । शुचय इत्यादि पूर्ववत् । अथ तृतीयाभाह—

यास्तां देवा इति । द्विषि शुद्धोके देव्य याज्ञान्यां संचन्ति सारं भक्षं क-
ण्ठयन्ति स्वभोज्यं कुर्वन्ति । पीबुषं हि देवैः सेव्यते, तच्चापां सारमूयम् वाच्याऽऽ-
पोऽन्तस्त्रि वृष्टिधारात्वेण बहुप्रकारा भवन्ति । याच्याऽऽपः प्रथिवीं सर्वां
पयसा स्वकीयेन व्रवेणोद्दन्ति कुंदयन्ति । शुक्ला निर्मलाः । वा न आप इत्यादि
पूर्ववत् । अथ चतुर्थीभाह—

शिवेन मेति । हे आपो यूयं शिवेन यक्षुषा शान्तया इहृद्या वा पश्यत
मायवलोकयत । तथा शिवया तनुवा शान्तेन युष्मदीयशरीरेण मे त्वचमुपस्तु-
शत । अहमप्युपश्रुदो जलेषु स्थिताः सर्वानप्यघ्नीहृदे अहोमि ह्येवेन तर्पयामि ।
यो युष्मदीयं यद्वचः कान्तिर्यच्च दत्तं यदप्योक्तो नजहेतुरहमो यावुत्तरसर्वं मयि
निधत्त इत्यापयत ।

अथ पञ्चमीभाह—

यद्वचः संप्रयतीरिति । यद्यस्मात्कारजादौ शुद्धोक्तस्थानात्संप्रयतीः सन्ध्य-
वधकरेण गच्छन्त्यो हे आपो मूयम् । अहिशब्दो मेघनामधेयम् । वास्विन्हते
मुष्माभिस्तादिते सत्यनद्व नाई कृतधरयः । यवाहमतपावाणेष्विव मेघेषु जला-
भातेन शब्दो जायते । यस्मान्नादं कृतवत्यस्तस्मादा समञ्जात्सर्वेष्वपि स्थानेषु
नद्यो नाम स्थ नदीषु मायधेयं प्राप्ताः । हे सिन्धवः स्पन्दनशीला आपो वो
मुष्माकं वा नामानि वाहशानि निर्बन्धनसाध्यानि नामानि विद्यन्ते ।

(कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थमन्त्राभिधानम्)

अथ षष्ठीमाह—

यत्प्रेषिता इति । हे आपो यद्यस्मात्कारणाद्वरुणेन प्रेषितास्ता धूर्तं शीर्षं तमवत्गतं शुभं यथा भवति तथा तन्मयवत्तमवत्तमं हर्षेण कृतवन्त्यस्तत्तदानीं यतीः प्रतरन्दीर्घो मुष्मानिन्द्र उरक्तुकः सन्वत्सुमाप्नोतस्मात्कारणादाप्यन्त इति व्युत्पत्त्याऽऽप इति नामधेयं प्राप्नानुत्थन सर्वेषामनुकूलाः स्थ ।

अथ सप्तमीमाह—

अपकाममिति । देवीर्हे आपो देव्योऽपकामं स्पन्दमानाः प्रयोजनविशेषजन-
पेक्ष्य स्वभावत एव प्रवहन्तीर्षो मुष्मानिन्द्रः परितोषादधीवरत वृत्तवान् । स्व-
न्दनेऽपि मुष्माकं न तावन्मात्सरापेक्षा किं तु यः शक्तिमिर्युष्मदीयशक्तिवशादेव
स्पन्दनं, हिकमित्यभ्यर्थं प्रसिद्धिवाचकम् । उदकस्य स्वशक्त्यैव स्पन्दनं सर्व-
लोकप्रसिद्धमित्यर्थः । यस्मादिन्द्रेण वृत्तास्तस्माद्धो मुष्माकं वारित्येतन्मानं हितं
संपन्नम् । अथाष्टमीमाह—

एको देवो अपीति । यथावत्तं स्वेच्छयैव स्पन्दमाना अप एको देव
इन्द्रोऽप्यतिष्ठदध्यमिष्ठस्वाधीनाः कृतवान् । इन्द्रेणाधिष्ठितास्ता आपो षष्ठीर्मह्यः
प्रभूताः तस्य उद्दानिषु कर्तव्येण चेदित्यवयवः । यस्मादुदानादुदकमिति नामोच्यते ।

अथ नवमीमाह—

आपो भद्रा इति । इवा आपो भद्राः कल्याणरूपा आप इदा एव
वृत्तमाप्तुर्गोशरीरद्वारा वृत्तरूपेण परिणताः । ता आप इवाहस्य आप एवांभी-
षोमौ देवौ विभ्रति धारयन्ति । अग्निं वा गर्भमिधमिधवारणं पूर्वमेवोक्तम् । सोम-
धारणमप्यमृतकारणद्वारा वृद्धममृतं बहुपुत्रां माधुर्यमुष्मानामर्षा रसः सारांश-
स्तीक्ष्णोऽयन्तस्वादुररंगवोऽर्द्धं संपूर्णं यथा भवति तथा गच्छति प्राप्नोति सर्व-
जनपुष्टिकारीत्यर्थः । सादृश्यो रसः प्राणेन धातवायुना वर्धता वलेन सह वा
र्षा वर्यागन्धगच्छतु भावदर्षा रसोऽन्नादिरूपेण शरीरे तिष्ठति वाक्स्वभावे
मातिगच्छति । वर्धं च न विनश्यति । अथ दशमीमाह—

आदित्यइष्टामीति । आदित्यनन्दरूपेण पश्यामि अपां रसे मच्छरीरमागते
सति वदानीमेव चक्षुषा ब्रह्मं शक्नोमस्मि । उत वा शुणोमि अपि च श्रोणुमि
शक्नोमस्मि । आत्मापार्षांषोषो नाह आगच्छति मच्छरीरे वर्धते । स एव घोषो
नोऽस्माकं वाक् । हे हिरण्यवर्णास्तेजस्विन्य आपो यदा वो मुष्माकं तेषामा-
१८९

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

तुपमहं तुमोऽभवं तर्हि तस्मिन्कालेऽभूतस्य मेजानो मध्ये वीयुषं सेवितवानस्मीति
तर्कये । अथैकादशीमाह—

आपो हि हेति । हिताब्द एवकारार्थः प्रसिद्धश्चार्थो वा । आपो यूय-
मेव मयोभुवः स्थ सुखयिष्यो भवत । स्नानपानाविहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं
प्रसिद्धम् । तास्तादृशो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवद्विरसानुभवार्थं दधातन
स्थापयत । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दृश्याय दधातनास्मा-
भ्यरसस्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः । अथ द्वादशीमाह—

यो वः शिष्यतम इति । यो युष्माकं शिष्यतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्गो-
रसोऽस्ति । इहास्मिन्कर्षणि नोऽस्मान् । तस्य भाजयत वं रसं प्रापयत । तत्र
दृष्टान्तः—उशतीरिव मातरः कामयमानाः प्रीतिमुक्ता मादरो यथा स्वकीयस्त-
भ्यरसं शिशुं पाययन्ति तद्वत् । अथ त्रयोदशीमाह—

तस्मा अरमिति । यस्य रसस्य क्षपाय क्षयेण निवासेन जिम्वथ यूयं
प्रीता भवथ तस्मै रसाय वो युष्मानरं गमामाळं भृशं माप्नुमः । किंच हे आपो
यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजोत्पादकान्कुरुत ।

कल्पः—“ दिवि भयस्वेवि बाहस्तरयं नैवारं पयासि चरुं मध्ये कुम्भेष्टका-
भागुपदधाति ” इति पाठस्तु—

दिवि भयस्वेति । हे नैवारचरो दिवि भयस्व घुल्लोक आधितो भव ।
अन्तरिक्षेऽपि यतस्व पयस्त्वान्भद । पृथिव्या संभव संयुक्तो भव । जलवर्चस-
मासि तत्साधनत्वात्तदुपमासि । अतो जलवर्चसाय त्वामपेक्षामि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थभाष्ये छणमनुर्वेदीयतै-

त्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठपपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठपपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अपां ग्रहाङ्गुल्लारयेतद्वाव राजसूयं यदेते
ग्रहाः सप्तोऽभिर्वरुणसप्तो राजसूयमग्निस्वश्वि-
त्यस्ताभ्यामेव मूयतेऽथो उभावेव लोकावभि

(कुम्भेष्टकोपशानविधिः)

जपति यश्च राजसूयेनेजानस्य यश्चाग्निचित
 आपो भवन्त्यापो वा अग्नेर्भ्रातृभ्या यदपोऽ-
 ग्नेरधस्तावुपदधाति भ्रातृभ्याभिभूत्यै भवत्या-
 त्मना पराऽस्य भ्रातृभ्यो भवत्यमृतम् (१)
 वा आपस्तस्मादद्भिरवतास्तमामि पिबन्ति
 नाऽऽतिमार्च्छति सर्वमायुरेति यस्यैता उपधी-
 यन्ते य उ चैना एवं वेदार्धं वा आपः पशव
 आपोऽर्धं पशवोऽन्नादः पशुमान्भवति यस्यैता
 उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद द्वादश भव-
 न्ति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणै-
 वास्मै (२) अन्नमव रुन्धे पात्राणि भवन्ति
 पात्रे वा अन्नमयते सयोन्येवान्नमव रुन्ध आ
 द्वादशार्युरुपादन्नमस्थयो पात्राज्ज छियते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ चैना एवं वेद
 कुम्भाश्च कुम्भीश्च मिथुनानि भवन्ति मिथु-
 नस्य प्रजार्यै प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जीयते
 यस्यैता उपधीयन्ते य उ (३) चैना एवं
 वेद शुक्वा अग्निः सोऽध्वर्यु यजमानं प्रजैः
 शुक्वाऽर्पयति यदप उपदधाति शुक्वमेवास्य
 शमयति नाऽऽतिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः
 शाम्यन्ति प्रजा यज्ञेता उपधीयन्तेऽपां वा
 एतानि हृदयानि यदेता आपो यदेता अप
 उपदधाति दिव्याभिरैवैनाः सः सृजति वर्षकः

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

अर्पां ग्रहानिति । गृह्यन्त आप एष्विति ग्रहा जलाधाराः कुम्भाः कुम्भ-
ध । ते चाग्निः पूरितवाद्वां ग्रहास्तांकुम्भकुम्भीरूपांगृह्णाति । ग्रहणेनो-
पधानमुपलक्ष्यते । यस्मैता उपधीयन्त इत्युपसंहारात् । राजसूये महत्तद्वाधा-
त्तत्ताम्यमापायितुमिह ग्रहिधातुना व्यवहारः । य एते कुम्भकुम्भीरूपा अर्पा
ग्रहा एतदेव राजसूयस्वस्वर्षं कलेन तासद्वशात् । सोऽयं यीपमानोऽग्निः सोऽयं
तवः सूयतेऽभिषिच्यते यजमानोऽग्रेत्याभिषेकयुक्तो यज्ञः तवस्वरत्नद्वयोऽयमाग्निः ।
यदेतद्वाजसूयारूपं कर्म सोऽयं वरुणतवः । वरुणो हि कदाचिद्वाजसूयं कृत्वा
तवाभिषिक्तः । यस्तु चित्तः सोऽयमग्नितवः । अस्मिन्नप्यन्नाभिषेको विद्यते ।
अतः कुम्भीष्टकोपधाने सति ताम्बां वरुणसवामितवाभ्यामुभ्याम्बां सूयतेऽयं
यजमानोऽनुष्ठितव्याम्भवति । अपि च राजसूयेनेहवदो यो लोकोऽभिषिक्तश्च यो
लोकस्तावुभौ लोकावेतदिष्टकोपधानेनाभिजयत्येव ।

कुम्भेषु कुम्भीषु च जलस्थापनं विधत्ते—

आपो भवन्तीति । जलेनाग्निशान्तेरपामग्निशत्रुत्वम् । अतश्चीयमानस्याग्ने-
रधस्ताद्भूमौ कुम्भकुम्भीगतानामवामुपधाने सति भ्रातृव्याभिभूतिर्भवति । उप-
धाता स्वयमैश्वर्याम्भवति । भ्रातृव्यः परामवति । किं चेता आपोऽमृतमेवात्र
वस्योदकजन्मत्वात् । यस्मादमृतं तस्मादवतान्तमत्यन्तग्लानिमापन्नं मूर्छितं मूर्छो-
निवारणाय शीतलाभिरद्भिरभिषिञ्चन्ति ।

एतदुपधानं तद्देवं च प्रशंसति—

नाऽऽतिमार्छतीति । प्रकारान्तरेणापः प्रशंसति—

अन्नं वा आप इति । अन्नस्योदकजन्मत्वात्पशूनां चोदकपौष्ट्यत्वाद्गुणार्थं
च । क्षीराद्यभहेतुत्वात्पशूनामप्यन्नत्वम् । अग्नोऽपामुपधाता वेदिता चान्नवान्पशु-
र्माध भवति । जलपाषाणौ सैतव्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्तीति । उपधेयानामवामाचाराविधत्ते—

पात्राणि भवन्तीति । पात्राणि कुम्भकुम्भीरूपाणि । पात्रे कांस्यादिमन्त्र-
जनेरन्नं भक्ष्यते पच्यते च । अतः पात्रस्यान्नमोनिर्वातत्तत्तद्विषयमेवाभ्याम्योति ।
किंचोपधाता वेदिता च पात्रसंरूपया स्वात्मपुत्रपौत्रादेर्द्वादशपुरुषपर्यन्ताद्दशसमूहो
भवति । अपि च पात्राद्गुह्योपकरणसंघादात्कदाचिदपि न विच्छिद्यते ।

पात्राणौ परिस्रावविशेषं विधत्ते—

(कुम्भेष्टकोपधानविधिः)

कुम्भाश्च कुम्भीश्चेति । कुम्भाः पुरुषसदृशाः मौढा वटाः । कुम्भो धोषित्तमाना अल्पाः । अतो मिथुनसंपत्त्या यजोत्पादनाय भवति । उपधातुवे-
दिवारौ मिथुनरूपाः यजा उत्पादयतः । प्रकारान्तरेण तदुपधानं प्रशंसति—

शुग्वा अग्निरिति । अयमग्निः शुग्वा सैतापहेतुरेव । अतः सोऽग्निरध्वर्यु-
मभृवींस्तपेन योजयति । अपामुपधानेनाग्नेः सैतापहेतुत्वं ज्ञायति । यस्मि-
न्कर्षयेता इष्टका उपवीक्षन्ते न यत्राध्वर्युर्भियते नापि यजमानः । यजाश्च
सर्वबाधोपशममुक्ता भवन्ति । पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अपां वा इति । एताः पात्रगता वा आप एवाप्यन्देवतानां हृदयस्थानानि
अत एवाऽऽसामुपधातेष्टकात्प्रोदेता अपो दिव्याभिरद्भिः संयोजयति । ततः
पर्जन्यो वर्षणशीलो भवति ॥ अधोपधानस्थानं विधत्ते—

यो वा एतासामिति । आयतनं स्थानम् । ऋषिः सामर्थ्यम् । तदुभयं
यो वेद स मोढगृहाद्यायतनवान्भवति । एतदर्थं च सर्वं भोग्यत्वात् समृद्धं भवति ।
अतोऽभिर्ज्ञोऽभुसीतमुपदध्यात्, एकैकस्यां दिशि या लाङ्गुलपद्मवयस्ता अनुसु-
स्थोपदध्यात् । एतस्तीतासमीपमेवेतासां कुम्भेष्टकानां स्थानम् । तत्रावस्थितिरेवै-
तासां सामर्थ्यमुक्तम् ॥ वेदनफलमुपसंहरति—

य एवं वेदेति । उपधाने प्रकारविशेषं विधत्ते—

द्वंद्वमन्या इति । पूर्वदिग्बर्हिनीषु तिसृषु सीवासु कुम्भं कुम्भीं चेति द्वंद्वम् ।
एवं दिगन्तरेष्वपि । तदिदमुच्यते—द्वंद्वमन्या इति । द्वादशानां मध्ये दिक्चतुष्टयेऽष्टौ
गताः । अधावशिष्टास्तस्रो मध्ये स्थापयेत् । तच्च धृत्यै दातव्यं भवति ॥

अथ दिवि अयस्सेविमन्वसाध्वं चरूपधानं विधत्ते—

अजं वा इष्टकां इति । इष्टका अन्महेतुत्वादनं, चरुः साक्षादेवान्मत्त-
भरूपधानेन व्यवधानं विनैव मुख्यधर्मं प्राप्नोति ॥ उपधानस्थानं विधत्ते—

मध्यत उपेति । इष्टकानां मध्ये चरुस्थापनं यतश्चयमानस्य मध्य उदरे-
ऽनं स्थापितं भवति । मध्यमे वसति भूमिष्ठमन्नमद्यते ॥ चरोर्वेदतां विधत्ते—

नार्हस्पत्यो भवतीति । ब्रह्मणैव ब्राह्मणवृत्त्यैव याजनादिना न तु सेवा-
दिनेत्यर्थः । मन्त्रे ब्रह्मवर्चसशब्दव्ययस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्मवर्चसमसीति । तेजः क्रान्तिः । ब्रह्मवर्चसमध्ययनादिसंपातिः ॥

(भूतेष्टकायभिधानम्)

अथ गीमासा ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं यिति ।

यागः स्मादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥

यामंस्वामिश्चये शेषो नावेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमापत्वं यावदुक्तं चरोः स्थितम् ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भवति ” इति, “चरुमुपवधाति ” इति च । तत्र नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । “ ब्रह्मस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवाराः ” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्त-
स्य प्रतिपत्तिः स्वित्छद्मदिवि प्राप्ते ब्रूमः—यागविधौ निश्चिते सति पञ्चादेव-
तायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलादेवताकल्पितः । इह तु देवताकल्पनेन याग-
विधिरनिश्चय इत्यन्योन्याभयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ॥

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूतेष्टका उप दधात्यत्रात्र वै मृस्युर्जायते
यज्ययत्रैव मृस्युर्जायते तत एवैनमव यजते
तस्मादमिचित्सर्वमायुरेति सर्वे सस्य मृस्य-
वोऽवेष्टास्तस्मादमिचिजाभिचरितवै प्रत्यगेन-
मभिचारः स्तृणुते सुयते वा एष योऽग्निं
चिनुते देवसुवामेतानि हवीरपि भवन्त्येता-
वन्तो वै देवानां सवास्त एव (१) अस्मै
सवान्प्र यच्छन्ति त एनं सुवन्ते सवोऽग्नि-

वैरुणसुखो राजसूर्यं ब्रह्मसवश्चित्पौ देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसव इत्याह सवितुप्रसूत एवैनं
 ब्रह्मणा देवताभिरभि पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्याभि-
 पिञ्चत्यन्नस्यान्नस्यावर्कदृष्टे पुरस्तात्प्रत्यक्षमभि-
 पिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नमद्यतं शीर्ष-
 तौऽभि पिञ्चति शीर्षतो ह्यन्नमद्यत आ मुख-
 दन्धवस्त्रावयति (२) मुखत एवास्मा अन्नाद्यं
 दधारत्यग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहैष
 वा अग्नेः सवस्तेनैवैनमाभि पिञ्चति बृहस्प-
 तेस्त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याह ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमाभि पिञ्चतीन्द्रस्य
 त्वा साम्राज्येनाभि पिञ्चामीत्याहेन्द्रियमेवा-
 स्मिन्नुपहिंसाद्वधात्येतत् (३) वै राजसूर्यस्य
 रूपं य एवं विद्वानभि चिनुत उभावेव लोका-
 यभि जयति यश्च राजसूर्येनेजानस्य यश्चाभि-
 चित इन्द्रस्य सुपुषाणस्य वृक्षधेन्विर्य वीर्यं
 पराऽपततद्देवाः सौभ्रामण्या समभरन्तसूयते
 वा एव योऽभि चिनुतेऽग्निं चित्वा सौभ्राम-
 ण्या यजेतेन्द्रियमेव वीर्यं संभृत्याऽऽमन्ध-
 से (४) ॥

(१ एषान्ववस्त्रावयत्येतद्वधात्पारिश्वाशम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(भूतेष्टकायमिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

कुम्भेष्टकाश्चरुश्चेति द्वितीये इयमीरितम् ।

अथ तृतीये भूतेष्टकादिकमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पसवाम त्वोप-
वामाय त्वा काटाय त्वाऽर्णवाम त्वा धर्णसाम त्वा ऋविणाथ त्वा सिन्धवे त्वा
समुद्राय त्वा सरस्वते त्वा विश्वस्यचक्षे त्वा सुभूताय त्वाऽन्तरिक्षाय त्वेति
द्वादश भूतेष्टकाः ” इति । एते च पन्नाः चास्त्रान्तरगताः । तत्साध्यमुप-
धानं विधत्ते—

भूतेष्टका उपेति । देशकालनिमित्तविशेषानपेक्षामात्रेति धीमता । तर्प-
ण्यामचोराकुलदेशा मृत्युहेतवः । संध्यामध्यरात्रादिर्यक्षराक्षसादिप्रयुक्तमृत्युकालः
पुराहारभोजनादीनि मृत्युनिमित्तानि । भूतेष्टकोपधानेन तत्र एव देशप्रयुक्तात्का-
लप्रयुक्तानिमित्तप्रयुक्ताश्च सर्वस्मादपि मृत्योरेनं यजमानमपनयति । तस्मादय-
मग्निचित्स्वस्य माधमायुः सर्वमेव प्राप्नोति । यस्मादस्य सर्वेऽप्यपमृत्यवो विना-
शिताः । किंचायमग्निचिदभिचारविषयोऽपि न भवति । एवं सति यो मूर्खोऽ-
भिचरति एनं मूर्खं सोऽभिचारः प्रत्यङ्मुखो भूत्वा हिनस्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हवींश्च नु
निर्वपति समानं तु स्विष्टछदिदम् ” इति, तदिदं विधत्ते—

सूयते वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चिनुते स एष देवैः सूयते
मेवते । अतः घेरणाय हवींषि निर्वपेत् । अग्नये गृहपतये पुरोडाशमित्यादिरा-
जसूयाम्नावानि देवसुवां हवींषि । तत्र अत्रा येऽन्यादयो देवा एतावन्त एव
देवानां मध्ये घेरकाः । न एव देवा अस्मै यजमानाय स्वकीयाः सर्वा अनुज्ञाः
प्रवच्छन्ति । तेन चानुज्ञापदानेनैवं यजमानं घेरयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ इक्षिणं प्रत्यपि पक्षमौदुम्बरीमात्तर्हीं प्रतिष्ठाप्य
वस्वां कृष्णाजिनं माथीमग्नीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानमग्नि-
वन्धारण्यं संपावैरभिषिञ्चति ” इति, तदिदं विधातुं प्रस्तौषि—

सवोऽग्निरिति । अभिषेकयुक्तो यागः सव इति श्रुतम् । स च द्विविधो
वरुणसवो ब्रह्मसवश्च । राजकर्तुं [कृ] त्वाद्वाजसूयं वरुणसवः । वरुणो हि राजा-
भिमानो देवः । चित्पोऽग्निस्तु ब्राह्मणैरप्यनुष्ठेयत्वाद्ब्रह्मसवः । अभिर्ब्राह्मणामि-
मानो देवः । अतः सवत्वादयमभिषेकयोगेव इत्यर्थः ।

मन्त्रपूर्वकमाभिषेकं विधत्ते—

देवस्य त्वेति । ब्रह्मणा मन्त्रेण, प्रतिपाद्याभिरिति शेषः ।

सर्वोषधिरसमभिषेकद्रव्यात्वेन विधत्ते—

अग्न्याग्निरस्येति । यकारविशेषं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यक्षमिति । पूर्वस्थां दिशि पश्चिमाभिमुखोऽवस्थाप्य प्रत्यक्षं स्वाभिमुखं यजमानमभिषिञ्चेत् । लोके हि पुरस्तात्पावेऽवस्थितमर्कं स्वाभिमुखत्वेनाधत्ते । शिर आरभ्यामभिषिञ्चेत् । अन्नमपि शिरोदेशावस्थिते मुखे भुज्यते ।

गुणान्तरं विधत्ते—

आ मुखादन्ववेति । शिर आरभ्याऽऽनुत्तोम्येन मुखपर्यन्तमवसावयेन्न त्वधः । मन्त्रेष्वग्निहस्वतीन्द्रशब्दात्पर्यं व्याचष्टे—

अग्नेस्त्वा साम्राज्येनेति । एष ओषधिरसोऽग्नेः सर्वोऽग्निना मेरितः । अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नाग्निसंबन्धेनैव तेनैव रसेनाभिषिञ्चति । एष वै बृहस्पतेः सव एष वा इन्द्रस्य सव इत्यप्यनुसंधेयम् । एतेऽभिषेकमन्त्राः शास्त्रान्तर आम्नाताः । इह ब्राह्मणेन व्याख्याताः । राजसूयसाम्येनाभिषेकं प्रशंसति—

एतद्वै राजसूयस्येति । एतदभिषेचनमेवाग्रेऽश्रित्यस्य राजसूयस्य स्वरूपम् । एवंविदश्विन्वानस्योभयफलं भवति । अतश्चयनाङ्गत्वेन सौवामणीं विधत्ते—

इन्द्रस्य सुषुवाणस्येति । सोममभिषुक्त्वत इन्द्रस्येन्द्रियं सोमोपश्रवपापेन दशधा भूत्वा पवितरमभूत् । तदेतोदिन्द्रियं देवाः सौत्रामण्या स्वादीं त्वेयादिग्रन्थ-
प्रतिपाद्येन यागेन सम्यक्संपादितवन्तः । एवं सत्यमापि योऽग्निं चिनुत एषोऽपि सोममभिषेके मेर्यते । तस्मादप्यपीन्द्रियसामर्थ्यसंपादनाय सौत्रामण्याख्यं यागमनुतिष्ठेत् । सौत्रामण्याभ्ययनाङ्गत्वं न बोध्यते, किंतु कालविधिरयम् । तस्मादिदं वाक्यं प्रकरणादुक्तव्यम् ॥

अथ ग्रीवांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपदे विशेषधिकरणे विहितम्—

आग्निं चिरवा यजेत्सौत्रामण्येऽपङ्केऽहिरीदृशी ।

अङ्गिकाळे स्वकाळे वा स्यादाद्योऽप्याङ्गवन्मतः ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तस्त्रविधानयः ।

स्वकाळे चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥

(होमाभिधानम्)

१ अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, राजपेयेनेह्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवपोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तत्रचाङ्गमाङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यमितरेषामङ्गनानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेन्मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनावौ निवृत्ते सति पश्चात्क्रमान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् । यद्यङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्तदा क्त्वाप्रत्ययमापितः पूर्वोत्तरकालविभागो नाप्येत । न साङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुक्तासंभरणावीनां चयने निवृत्ते पश्चाद्विधानं भुतम् । ततः प्रथमप्रयोगेऽवश्यंभाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिमकृतिकत्वात्पूर्वकालश्चोदकप्राप्तः । चयनेन सहैव प्रयोगे तु पर्वण्युत्वासंभरणादिविधानादव्याप्तिभिन्ने सौत्रामणी प्रसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादसन्तकालश्चोदकप्राप्तः । राजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि राजपेयस्य विहितत्वाद्वृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते[च] तदनुष्ठानम् । ननु सर्वचाङ्गपूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम् । इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनयज्ञं निरर्थकमिति चेन्न । वस्यैवापूर्वस्थानेनाङ्गेन माबल्यदशयाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्चाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानं, किंतु स्वकाल इति स्थितम् । पूर्वानुवाकोक्तकुम्भेष्टकाचरूपप्रधानस्य प्राणभृद्भ्योऽपानभृद्भ्यश्चोर्ध्वभावित्वादिदं ब्राह्मणमाभिमन्त्रणमन्त्रसहितं पशुर्वी एष यदग्निरित्यनुवाकान्ते द्रष्टव्यम् । भूतेष्टकोपधानं तु बाह्यस्वित्थोपधानादूर्ध्वं भवति । अभिवेकस्त्वग्निर्वै देवानामभिविक्त इत्यस्मात्पूर्वं द्रष्टव्यः । सौत्रामणीब्राह्मणं तु कुरक्षाद्ब्राह्मणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपत्राख्ये कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताप्राख्ये पञ्चमपाठके षष्ठ्यपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सजूरब्दोऽर्धावभिः सजूरुषा अरुणीभिः

सजुः सूर्यं एतद्देव सजोषावश्विना वरसोभिः

(होमाभिधानम्)

सज्जूरग्निर्वैश्वानर इष्टाभिर्धुतेन स्वाहा संवत्सरो
 वा अद्भ्यो मासा अयोषा उषा अरुणीः सूर्य
 एतद्वा इमे अश्विनो संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरः पशव
 इष्टा पशवो घृतः संवत्सरं पशवोऽनु म जाय-
 न्ते संवत्सरेणैवास्मै पशून्प्र जनयति धर्मस्तन्वे
 जुहोति यत् (१) वा अरुपा अमृतं यद्दीर्घं
 तद्दुर्मास्तस्मिन्जुहोति प्रैव जायतेऽद्भ्यो
 भवति यस्यैव जुह्वेत्येता वै देवता अग्नेः पुर-
 स्ताद्भागास्ता एव प्रीणात्यथो चक्षुरिवाग्नेः पुर-
 स्तात्प्रति दद्यात्यनन्धो भवति य एवं वेदाऽऽ-
 पो वा इदमग्रे सलिलमासीत्स प्रजापतिः
 पुष्करपर्णे वातो भूतोऽलेलायत्सः (२) प्रति-
 ष्ठां नाविन्दत् स एतद्वापां कुलायमपश्यत्तस्मि-
 न्नग्निमचिनुत् तदियमभवत्ततो वै स प्रस्थाति-
 ष्ठ्यां पुरस्तादुपादधात्तच्छिरोऽभवत्सा प्राची
 दिग्वा दक्षिणत उपादधात्स दक्षिणः पक्षोऽ-
 भवत्सा दक्षिणा दिग्वा पश्चादुपादधात्तत्पु-
 ष्ठममवत्सा प्रतीची दिग्वाभुत्तरत उपादधात्
 (३) स उत्तरः पक्षोऽभवत्सोदीची दिग्वाभु-
 परिष्ठादुपादधात्तत्पृष्ठमभवत्सोर्ध्वा दिगियं वा
 अग्निः पञ्चैष्टकस्तस्माद्यदस्या खनन्त्यभीष्टका
 तृप्सन्त्यभि शर्करा* सर्वा वा इयं वयोभ्यो
 नक्तं दृशे दीप्यते तस्मादिमां वयो*सि नक्तं

(होमाभिधानम्)

नाध्यासते य एवं विद्वानग्निं चिनुते प्रत्येव
 (४) तिष्ठत्यग्निं दिशो जयत्याग्नेयो वै माहा-
 णस्तस्माद्वाह्मणाय सधीसु दिश्वधुकं स्वामेव
 तदिशमन्वेत्यर्पा वा अग्निः कुलाय तस्मादा-
 पोऽग्निः । इहर्काः स्वामेव तयोर्निं प्र
 विशन्ति (५) ॥

(यद्वेलायत्त उत्तरव उपार्धवादेव द्वाविंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

सूयेष्टकाभिषेकादि तृतीये समुदीरितम् ॥

अथ चतुर्थे होमो विधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सजूरन्दोऽथावभिरिति
 इमंस्तन्वे पञ्चाऽऽहुतीजुहोति ” इति, एमिमं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

सजूरन्दोऽथावभिरिति । अन्दः संवत्सरः । अथावा माताः । स च
 संवत्सरस्त्वैमांसैः सह समानधीविः । अत्र सर्वेषु मन्त्रेषु घृतेन स्वाहेत्यनुबध्यते ।
 एते माससहिताय संवत्सराय घृतेन ब्रह्मेण स्वाहा जुहोमि । उवा येयमुषःका-
 ण्डेयता तेयपरुणीभी रक्तवर्णाभिः पद्माभिः सजुः समानधीविः । तामुद्दिश्य
 घृतेन स्वाहा जुहोमि । तूर्धो देव एतद्येन स्वकीयाभेन सजुः समानधीविः ।
 तामुद्दिश्य घृतेन स्वाहा जुहोमि । अभिना यावेतावभिनौ तौ दंतोभिर्दशमैर्व्या-
 धिनिराकरणध्वापरैः सजोवो परस्परं समानधीवी । तामुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ।
 वैश्वानरः सर्वमनुष्यमियो योऽग्निः स इहाभिः पशुभिः सजुः समानधीविः ।
 तामुद्दिश्य घृतेन जुहोमि ॥ मन्वान्वाचष्टे—

संवत्सरो वा इति । मन्वागतस्याब्दशब्दस्य संवत्सर एवार्थः । अथावश-
 ब्देन माता अभिधीयन्ते । उवाःशब्दादयश्चात्वारः प्रसिद्धाः । इमे धावाष्टयि-
 म्भावश्चिद्व्येन विवक्षिते । अभिर्वैश्वानर इत्यनेन संवत्सरो विवक्षितः । इहा-
 शब्देन पशवो विवक्षिताः । घृतशब्देनापि तत्कारणत्वात्पार्श्वं एव विवक्षिताः ।

तात्पर्यायंस्तु गर्भमुदाः पञ्चशः संवत्सरमनुसृत्य प्रजायन्ते । अत एव तन्मन्त्रपाठे-
मास्मै यजमानाय संवत्सरकालेन पशूनुत्पादयति ॥ अथ होमं विधत्ते—

दर्भस्तम्बे जुहोतीति । अस्याः पृथिव्याः संवत्सि यदमुतं स्वादुब्रव्यं, पञ्च
सरसंवाञ्चि दीर्यं सामर्थ्यं तदुभयमेवैते दर्भाः । अतस्तस्मिन्नुते वीर्यं दर्भरूपे
हृतवान्भवति । तेन होमेन प्रजा उत्पादयत्येव । यस्य यजमानस्य कर्मण्येवं
पुच्छति स यजमानो न केवलं प्रजोत्पादकः किं त्वन्नादश्च भवति । एता एव
यन्मोक्षाः संवत्सरमासादयः सर्वा देवता अग्रेरपि पूर्वभागिनोऽस्तस्ताः प्रीणयत्येव ।
किं च पूर्वकालीनेन होमेनाग्नेश्चक्षुरेव संपादयति । तदेवं दर्भस्तम्बहोमो वेवताः
कालश्च प्रशस्ताः ॥ अथ वेदनं प्रशंसति—

अनन्धो भवतीति । अथ धितियोग्या भूमिर्वहुधा स्तूपते, तत्र तावदादौ
भूमिनिष्पत्तिप्रकारं दर्शयति—

आपो वा इदमिति । यदिदं अगदिदानीं दृश्यते तच्च सर्वमुत्पत्तेः पूर्वभाष
एवाऽऽसीन्न तु देवपशुव्यादिकम् । तस्मिन्(तास्व)प्सु पृथिव्यादिभूतान्तरमेळनं
धारयितुं सलिलमिति विशेष्यते । शुद्धजलमेवाऽऽसीदित्यर्थः । तदानीं प्रजापतिः
स्वशरीरमवस्थापयितुं मूर्तस्य कस्यचिदाधारस्थाभावात्स्वयं वायुरूपोऽभूत्तदुदकम-
भ्यवर्तिनि कर्त्तुमश्वित्पत्रपत्रे समाश्रितः । तस्य चत्वरारस्वयं च वायुरूपत्वा-
द्वेलेलायदितस्ततो डोळा(ल)पमानोऽभूत् । तादृशः कुत्रापि स्थिरां स्थितिं नाल-
भत् । स पुनराधारं पर्यालोचयन्पत्रां मध्ये कुलार्थं शैवालमपश्यत् । तस्मिन्शै-
वालेऽग्निमिष्टकाभिश्चितवान् । सोऽग्निमिष्टकाचितोऽग्निरियं दृश्यमाना भूमिरभवत् ।
तत ऊर्ध्वं स प्रजापतिस्तस्यां भूमौ पतिष्ठितोऽभूत् ॥

चयनेन भूम्युत्पत्तिप्रकारं प्रपञ्चयति—

यां पुरस्तादिति । स प्रजापतिर्यां प्रौढामिष्टकां स्वस्य पुरस्तादुपादधात्-
दिष्टकारूपं वीजमानस्याग्नेः शिरस्थानमभवत् । लोके तु भूम्येकदेशरूपा पूर्वा
विकसंपन्ना । एवं दक्षिणादूर्ध्वान्तेषु योजयितव्यम् ॥

भूमेश्चित्याग्निरूपत्वं शास्त्रीयलौकिकदृष्टिभ्यां दृढी करोति—

इयं वा अग्निरिति । येयं भूमिरस्ति सेयमेव यः पञ्चमिरिष्टकाभिश्चितो-
ऽग्निः । तस्यादमित्वाद्यद्यनाभिज्ञाः प्राणिनोऽस्यां भूमौ कश्चित्स्वनस्ति तदानीं ते

(केवाचिद्धविधामभिधामय)

मूर्ताः प्रजापतिनोपहितामिष्टकामभिवो हितन्ति चूर्णी कुर्वन्ति । तथा वेयं शर्करा तेनोपहिता तामभ्यभितृन्दन्ति सर्वतश्चूर्णयन्ति, तथाविधः प्रत्यक्षायस्तेषां भवतीत्यर्थः । सेयं शास्त्रीयदृष्टिः । अथ लौकिकदृष्टिरुच्यते—नयोभ्यो दृष्टो पक्षिणां दृष्टौ भूमिः सर्वाऽपि राजावभिषद्दिता भवति । यस्मादेवं तस्माद्वाजो पक्षिणो भूमिं नाऽऽभ्यन्ति, किंतु वृक्षाद्याण्याभ्यन्ति । तस्माच्छास्त्रीयलौकि-
कदृष्टिभ्यामियं भूमिरग्निरिव ॥ एतद्वेदनं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । अथ ब्राह्मणद्वारा सर्वदिगुपेताया भूमेरग्नित्वं दृढयति—

आग्नेयो वा इति । अभिब्राह्मणयोः प्रजापतिमुखजत्वसंबन्धेन ब्राह्मण आग्नेयः । यस्मादयमग्निसंबन्धस्तस्मादाग्निरूपभूम्यवयवरूपासु सर्वास्वपि दिक्षु ब्राह्मणस्य समृद्धिशीलं जीवनं भवति । स्वदेश इव परदेशेष्वपि देवदत्तः चास्त्राभिः पूज्यते । अयं हि स्वकीयां दिशमनु गच्छति । तस्माद्युक्तमेतत् ॥

इदानीं लौकिकजलद्वारा पुनरभ्यग्नित्वं दृढयति—

अपः वा अग्निरिति । योज्यं भूमिरूपोऽग्निः सोऽयं नदकिंवादिगताना-
मपीं कुलायं स्थानम् । भूमावपस्थितत्वाद्योनिध्यापी भूमिरूपोऽग्निरिव । यस्माद-
ग्निकार्या आपस्तस्मान्महतो गृहादिदाहिनोऽग्नेरपहरणाय मनुष्यैः सेचिता आप-
स्तमग्निमपहरन्त्यः स्वयमपि शुष्पन्ति । यस्मादेवाग्निरूपां स्वयोनिं प्रविशन्ति ।
तस्मादवगम्यते जलकारणाग्निरूपेयं भूमिरिति । अत्रोकस्य होमस्य वेदिविमाना-
त्पूर्वभावित्वात्पुरुषमावेजेत्यनुवाकात्पूर्वमिदं ब्राह्मणं दृष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यैतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ षष्ठ्यपाठके षष्ठ्यपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

संवत्सरमुख्यं भूत्वा द्वितीयं संवत्सर आग्ने-
यमष्टाकपालं निर्वपेद्वैत्रमेकादशकपालं वैश्व-
देवं द्वादशकपालं बार्हस्पत्यं चरुं वैष्णवं
त्रिकपालं तृतीयं संवत्सरेऽभिजिता यजेत

यद्वाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्र्याग्नेयं गा-
 यत्रं प्रातः सवनं प्रातःसवनमेव तेन दाधार
 गायत्रीं छन्दो यदेकादशकपालो भवत्येका-
 दशाक्षरा त्रिष्टुभेन्द्रं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं
 माध्यंदिनमेव सवनं तेन दाधार त्रिष्टुभं (१)
 छन्दो यद्द्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जगती वैश्वदेवं जगतां तृतीयसवनं तृतीयस-
 वनमेव तेन दाधार जगतीं छन्दो यद्बृहस्प-
 त्यश्वरुभवंति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मैव
 तेन दाधार यद्वैष्णवस्त्रिकपालो भवति यज्ञो
 वै विष्णुर्यज्ञमेव तेन दाधार यत्तृतीयं संवत्स-
 रंऽभिजिता यजतेऽभिजित्यै यत्संवत्सरमुख्यं
 विभर्तीममेव (२) तेन लोकं स्पृणोति
 यद्वितीयं संवत्सरेऽभि चिनुतेऽन्तरिक्षमेव तेन
 स्पृणोति यत्तृतीयं संवत्सरे यजतेऽमुमेव तेन
 लोकं स्पृणोत्येतं वै परं आदृणारः कक्षीवा
 औशिजो वीतहव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरु-
 षस्यः प्रजाकामा अचिन्वत ततो वै ते सह-
 स्रं सहस्रं पुत्रान्विन्दन्त प्रथमे प्रजया पञ्च-
 भिस्तां मात्रामान्नोति यां तेऽगच्छन्त्य एवं
 विद्वामेतमभि चिनुते (३) ॥

(दाधार विष्टुभममेवैवं षत्वारिं च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पुनः । वसदस्युरन्यः । स च पुरुकुत्सस्य पुनः । स एते प्रजाकामाः सन्तस्त-
मेतं संवत्सरधारणेन पञ्चवह्निभिर्विभक्त्येतेषामर्थं चित्वा प्रत्येकं सहस्रं पुनानलमग्नौ ।

अथेतस्य वयनस्य फलं दर्शयति—

प्रथमे प्रजयेति । पूर्वोक्ता महर्षयो यां मावां सहस्रपुत्ररूपैर्भर्ष्यप्रमाणमग-
च्छन्, तां माधामयमप्येतमर्थं चिन्वानः पान्तेति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदाथैतद्विरचियसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरभिभञ्चिनत स क्षुरधविभुत्वाऽति-
ष्ठत् देवा विभुतो नोपाऽऽयन्ते छन्दोभिरा-
त्मानं छादयित्वाऽऽयन्तच्छन्दसां छन्दस्त्वं
ब्रह्म वै छन्दांसि ब्रह्मण एतद्रूपं यत्कृष्णा-
जिनं काष्ठीं उपानहावपुमञ्चते छन्दोभि-
रेवाऽऽत्मानं छादयित्वाऽभिभुपं चरत्यात्मनोऽ-
हिंसायै देवानिधिर्वा एष नि धीयते यदमिः
(१) अन्ये वा वै निधिमग्नं विन्दति न
वा प्रति प्र जानात्यखामा कामत्यात्मानमेवा-
धिपां कुरुते गुप्त्या अथो स्त्वाहर्नाऽऽक-
म्येति नैर्ऋत्यखा यदाकामोर्जित्या आत्मान-
मपि दध्यात्तस्माज्जाऽऽकम्या पुरुषशीर्षमुपद-
धाति गुप्त्या अथो यथा ब्रूयादेतन्मे गोपा-
येति तादृगेव तत् । (२) प्रजापतिर्वा अथ-
र्वाऽमिरेव दध्याहृत्तायवणस्तस्येष्टका अस्थाम्ये-

(पूर्वोक्तविधिप्रदर्शना)

त* ह वाच तदपि रभ्यन्वाचेन्द्रो दधीचो अस्थ-
भिरिति यद्विष्टकाभिरग्निं चिनोति सात्मानमे-
वामिं चिनुते सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति य
एवं वेद शरीरं वा एतदग्नेर्यच्चित्य आत्मा
वैश्वानरो यच्चिते वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव
स*स्कृत्य (३) अभ्यारोहति शरीरं वा एत-
द्यजमानः स*स्कुरुते यदग्निं चिनुते यच्चिते
वैश्वानरं जुहोति शरीरमेव स*स्कृत्याऽऽत्मनाऽ-
भ्यारोहति तस्मान्नस्य नाव द्यन्ति जीवन्नेव
देवानप्येति वैश्वानर्यर्चा पुरीषमुष दधातीयं
वा अग्निवैश्वानरस्तस्यैषा चितिर्यत्पुरीषमग्नि-
मेव वैश्वानरं चिनुत एषा वा अग्नेः प्रिया तनू-
र्यद्वैश्वानरः प्रियामेवास्य तनुवमवं रुन्धे (४) ॥

(अग्निस्तत्स*स्कृत्याग्नेर्दर्श च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभिहितोऽङ्गं यजमाने तद्विशेषितम् ।

अस्य च ब्राह्मणस्य पूर्वशेषत्वाभावात् तत्रान्तर्भावः, किं त्वन्ते निवेद्यः ।

अथ षष्ठे पूर्वप्रकरणोक्तानेव विधीन्कानिचि (स्काश्चि) दनूय प्रशंसति ।

तत्राश्मभूर्जामिति परिबिञ्चतीत्यनुवाके काष्ण्णी उपानहायुषमुञ्चत इति यद्वि-
हिते तस्य प्रशंसा दर्शयति—

प्रजापतिरग्निमिति । यदा प्रजापतिरग्निं चित्वास्तदा सोऽग्निः क्षुरपविभूर्त्वा

(पूर्वोक्तविधिप्रशंसा)

एवमनमनाठके च एवं विधानमि विनुत कप्नोत्येवेति वक्ष्यमविधिककसं
पुनः प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । अत्र किंचिद्वचनं परिकल्प्यते । अस्ति कश्चिद्वचनोक्त्य-
काभिः । एतत् च पुनो दृश्यमाना । दधीचोऽस्थीनि कश्चित्तुहनावाऽभ्यु-
द्यत्वा वाचामि । परत्तर्पणं संशयते । योऽथनमेवेता प्रजापतिः स एवावर्वा ।
वीथनामवाभित्तरपुनो दृश्यम् । इहकावास्थीनि । एतेनमेवावर्वाभिमेत्य कश्चि-
दविर्बन्धस्तत्तर्पणमुपवर्ति । नन्वस्य च प्रसीकमिदमिन्द्रो दधीचो अस्थमिरिति ।
स च नन्वोऽभ्युद्यत्वाऽन्वातः—“इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । वृणाण्यमविष्कुवः ।
वधानं नवतीर्णम् ” इति । एतेनमित्तकानामपिधराद्यामिधराद्ये सति सश-
रीरोऽभिधितो भवति । वेदं प्रशंसति—

सारमाऽमुष्मिञ्चिति । मावीमनु यदितं मेहि विहानित्वाद्देशवपुषाके वहि-
हिं हृदयकषाळो वैभानरो नवतीति तत्प्रशंसति—

शरीरं वा इति । यमिविनिष्पायोऽभिस्तदिदमाग्निदेवतायाः शरीरम् ।
वैभानरश्च शरीरावस्थितो जीवात्मा । यथा सति चित्तेऽग्नौ वैभानरं पुरोडाशं
पुहोतीति यत्तेनाग्निदेवतायाः शरीरमेव संस्कृत्य पश्चादाकृतो भवति ।

तस्मैतस्य वैभानरपुरोडाशस्य चोदकमावधनदानं निवेदयि—

शरीरं वा इति । यजमानोऽग्निं विनुत इति यत्तेनासौ स्वशरीरमेव
संस्करोति । एवं सति चित्तेऽग्नौ वैभानरपुरोडाशं पुहोतीति यत्तेन स्वशरीरमेव
संस्कृत्य तस्मिन्शरीरे जीवत्तेजाऽऽकृतो भवति । तस्मात्तस्य जीवात्मस्थानी-
यस्य पुरोडाशस्यावदानं न कुर्यात् । वदकरणे च स्वयं जीवमेव देवान्प्राप्नोति ।

मावदी वै प्रुधिपीत्यनुवाके पुरीषेणाभ्युदयीति वदिहिं वद प्रुहो विदी-
त्येवाभ्युद्यन्मवाऽऽन्वावां विनियुक्ते—

वैभानर्यर्च्येति । प्रुहो दिवीदितमन्मवाविषायो यो वैभानरोऽग्निः स भूमि-
स्वरूप एव । पुरीषं च चित्तिस्वरूपम् । अतः पुरीषोपधानेन भूमित्वं वैभान-
राग्निमेव चित्तात्मनसि । किंच, वैभानरश्चोदितः सर्वपुरुषहिंकारी यो
विषह एवैवाग्नेः दिवा वनूः । एते वैभानरमन्त्रेणोपधाने सारमिः दिवावेव
वपुर्बं मापोति । एवामि च माह्ववाक्यानि विधियेषावावहिचित्तवीच एव
ब्रह्म्यानि ।

(वीक्षाविकल्पविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णायजुर्वेदी-

यथैतिरीमसंहितामाध्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अ॒मेवै॑ दी॒क्षया॑ दे॒वा वि॒राज॑माप्नुवन्ति॒स्रो
 रात्री॑र्दीक्षितः स्या॒न्त्रि॒पदा॑ वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति
 षड्रात्री॑र्दीक्षितः स्या॒त्षड्वा॑ ऋ॒तवः॑ सं॒वत्स॒रः
 सं॒वत्स॒रो वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति द॒श रात्री॑र्दीक्षित
 स्या॒द॒शाक्ष॑रा वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति द्वा॒द॒श
 रात्री॑र्दीक्षितः स्या॒द्द्वा॒द॒श मा॒साः सं॒वत्स॒रः
 सं॒वत्स॒रो वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति त्रयो॑द॒श रात्री॑-
 र्दीक्षितः स्या॒त्त्रयो॑द॒श (१) मा॒साः सं॒वत्स॒रः
 सं॒वत्स॒रो वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति पञ्च॑द॒श रात्री॑-
 र्दीक्षितः स्या॒त्पञ्च॑द॒श वा अ॒र्धमा॑सस्य रात्रि-
 योऽ॒र्धमा॑सः सं॒वत्स॒र आप्य॑ते सं॒वत्स॒रो वि॒-
 राड्वि॒राज॑माप्नोति सप्त॑द॒श रात्री॑र्दीक्षितः स्या॒-
 द्द्वा॒द॒श मा॒साः पञ्च॑त॒वः स सं॒वत्स॒रः सं॒वत्स॒रो
 वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति चतु॑र्वि॒ंशति॑ रात्री॑र्दी-
 क्षितः स्या॒च्चतु॑र्वि॒ंशति॑र॒र्धमा॑साः सं॒वत्स॒रः
 सं॒वत्स॒रो वि॒राड्वि॒राज॑माप्नोति त्रि॑ंश॒दक्ष॑रा रात्री॑-
 र्दीक्षितः स्या॒त् (२) त्रि॑ंश॒दक्ष॑रा वि॒राड्वि॒-

(दीक्षाविकल्पविधिः)

राजमाप्नोति मासं दीक्षितः स्याद्यो मासः स
 संवत्सरः संवत्सरो विराड्विराजमाप्नोति चतुरो
 मासो दीक्षितः स्याच्चतुरो वा एतं मासो वसे-
 षोऽभिभृस्ते पूथिवीमाऽजयन्नावर्त्ती छन्दोऽ-
 द्यौ रुद्रास्तेऽस्तरिक्षमाऽजयन्निष्टुमं छन्दो द्वाद-
 शाऽऽदित्यास्ते दिवमाऽजयन्जमतीं छन्दस्त्वतो
 वै ते व्यावृत्तमभच्छच्छैष्ठ्यं देवानां तस्मा-
 द्द्वादश मासो भूत्वाऽभि चिन्वीत द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽभिश्चित्यस्तस्थाहो-
 राजाणीष्टका आसेष्टकमेनं चिनुतेऽथो व्यावृत्त-
 मेव गच्छति श्रेष्ठ्यं समानानाम् (३) ॥

(स्यान्नवोदश नि० शत० राजादीक्षितः स्याद्वै तेष्वष्टाविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षष्ठे प्रथमाः कथितास्तद्यद्विष्मन्वाइतः ।

अथ सप्तमे दीक्षाविकल्पान्विधातुं प्रस्तौति—

अभेर्वे दीक्षयेति । मौण्ड्यमौनादिगियमस्वीकाररूपा दीक्षा । पीयमा-
 नस्याग्नेः संवन्धिन्या तादृश्या दीक्षया देवा विराजं माताः । विराडशब्दः
 प्रशस्तं छन्दोविशेषं ज्ञते । तेन च विशिष्टं राज्यमुपलक्ष्यते । तद्वाच्यं माता
 इत्यर्थः । अतो विधास्यमानेषु दीक्षाकालनिकल्पेषु सर्वत्र विराट्प्राप्तिरूप-
 न्यस्यते ।

तानेवान्विकल्पसप्तक्षान्विधत्ते—

तिस्रो राजादीक्षित इति । विराट्पञ्चदशराजद्विदशराजत्रयोदशराजप-

(अन्वारोहणाद्यविधानम्)

आदशरात्रसप्तदशरात्रचतुर्विंशतिरात्रविंशदाशमासचतुर्मासद्वादशमासत्वा-
त्तयोद्वा पक्षा विकल्पिताः । दशाक्षरेस्त्रिभिः पदैरुपेयं विराडाकृषं छन्दः ।
अवशिष्टसंख्यया सप्तमाभिः । वदुत्संख्यामाभृतुर्ना संवत्सरावयवत्वेन संवत्सर-
स्वरूपत्वात्संवत्सरस्य च वदुर्गिद्यद्दिनदशाकैर्मिथ्याद्यत्वाद्दशसंख्यायाश्च विराद्-
पादाक्षरगतत्वात्संवत्सरद्वारा सप्तमाभिः । एवं सर्वत्र योज्यम् । अधिकमासेन
तद् त्रयोदश मासाः । तावन्मासस्य विंशद्वात्रनियमेऽपि चान्द्रमासस्य तन्नि-
यमाभावात्तदपेक्षया पृथङ्मासोऽव्यासः । वसवो मासचतुष्टयपुरुषार्थि मृत्वा
पृथिवीं गायत्रीछन्दोदेवता च वशीकृतवन्तः । रुद्रास्तु मासादकं भूत्वाऽम्बरिकं
विशुष्कन्दोदेवता च वशीकृतवन्तः । आदित्यास्तु मासद्वादशकं भूत्वा शुक्रोक्तं
अगतीछन्दोदेवता च वशीकृतवन्तः । एतेषु पक्षेषु संवत्सरपक्षस्यात्यन्वयश्चास्त-
त्वादादिस्था इतरेभ्यो ध्यावुर्चि माप्य देवानां मध्ये भैरव्यं प्रज्ञाः ।

अथ एवमेव पक्षमादरेण पुनः प्रयत्नमिति—

तस्माद्द्वादशोति । द्वादश मासानुपस्थापकाके नैरन्वयेर्जीरुषार्थि
मृत्वाऽर्थि चितुषाद् । मासद्वादशकस्य संवत्सररूपत्वाच्चित्वाग्निरपि धारणद्वारा
संवत्सरात्मकः । तस्य संवत्सरात्मनोऽग्नेरिहका एकाहोरात्राणि । यतः संवत्सर-
धारणेन संपूर्णत्वेन प्राग्नेहकमिषमार्थं चितव्यामवति । अपि नेवरेभ्योऽग्निचिद्भयो
ध्यावुत्तः तत्त्वानानां मध्ये भैरव्यं प्राप्नोति । यद्यपि तस्मात्संवत्सरं कार्य इत्याहो
संवत्सरविरात्रवद्द्वादशरात्रपक्षा विहितस्तथाऽन्वयैवाद्दशसंख्यायैव पुनश्च-
व्यासः । एतच्च मास्यमात्रवैष्णवविधिवत्तद्भिर्द्विषयवीत्यनुवाकस्यैव
ब्रह्मम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दश्चतुर्वेदी-

पथैश्वरीयसंहिताभाष्ये १२अथकाण्डे षष्ठ्यपाठके

तत्त्वमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(जय १२अथकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सुवर्गाय वा एव लोकाय शीयते यद्वामिस्त्वं

यन्मन्वारोहेत्सुवर्गाहोकायजमानो ह्रियेत पु-

(अन्वारोहणायभिधानम्)

यिधीमाऽकृमिषं प्राणो मा मा हासीदन्तरिक्ष-
माऽकृमिषं प्रजा मा मा हासीद्विमाऽकृमि-
षः सुपेरगन्मेत्याह्वैष वा अग्नेरन्वारोहस्तेनैवै-
नमन्वारोहति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै यत्प-
क्षसंमितां मिनुयात् (१) कर्त्तव्याश्च यज्ञ-
क्रतुमुपेयात्पापीयस्यस्याऽऽत्मनः प्रजा स्याद्वे-
दिसंमितां मिनोति ज्यायार्थमेव यज्ञक्रतु-
मुपैति नास्याऽऽत्मनः पापीयसी प्रजा भवति
साहस्रं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानः सहस्रसं-
मितो वा अथ लोक इममेव लोकमभि-
जयति द्विषाहस्रं चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानो
द्विषाहस्रं वा अतरिक्षमन्तरिक्षमेवाभि जयति
त्रिषाहस्रं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानः (२)
त्रिषाहस्रो वा असौ लोकौऽमुमेव लोकमभि-
जयति जानुदध्नं चिन्वीत प्रथमं चिन्वानो
गायत्रियैवेमं लोकमभ्यारोहति नाभिदध्नं
चिन्वीत द्वितीयं चिन्वानस्त्रिभुवनान्तरिक्षम-
भ्यारोहति ग्रीवदध्नं चिन्वीत तृतीयं चिन्वानो
जगत्पैवामुं लोकमभ्यारोहति नाग्निं चित्वा
रामामुपेयादयोनी रेतो धास्यामीति न द्वितीयं
चित्वाऽभ्यस्य स्त्रियम् (३) उपेयाञ्च तृतीयं
चिन्वा कां चनोपेयाद्रेतो वा शतत्रि धत्ते
यद्गग्निं चिनुते यदुपेयाद्रेतसा व्युध्येतापो

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

एषस्वाहुरप्रजस्यं तद्यज्ञोपेयादिति यद्वेतः सिचा-
 धुपदधाति ते एष यजमानस्य रेतो विभृतस्त-
 स्मादुपेयाद्वेतसोऽस्कन्दाय त्रीणि वाव रेतोऽसि
 पिता पुत्रः पौत्रः (४) यद्वे रेतःसिचा-
 धुपदध्याद्वेतोऽस्य वि ऋच्छ्यात्तिस्त्र उप
 दधाति रेतसः संतत्या इयं वाव प्रथमा
 रेतःसिग्वाग्वा इयं तस्मात्पश्यन्तीमां पश्यन्ति
 वाचं वदन्तीमन्तारिक्षं द्वितीया प्राणो वा
 अन्तारिक्षं तस्मान्प्रान्तारिक्षं पश्यन्ति न प्राण-
 मसौ तृतीया चक्षुर्वा असौ तस्मात्पश्यन्त्यमं
 पश्यन्ति चक्षुर्गुणेमां च (५) अमं चोप
 दधाति मनसा मध्यममिषां लोकानां कल्-
 ष्या अथो प्राणानामिष्टो यज्ञो भृगुभिराशीदां
 वसुभिस्तस्य त इष्टस्य घृतस्य द्रविणेह
 भक्षयेत्याह स्तुतश्छे एवैतेन इहे पिता
 मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदा धा अच्छिद्रा उशिर्जः
 पदाऽनु तक्षः सोमो विश्वविजेता नैषद्यूहस्प-
 तिरुक्थामदानि साऽसिषदित्याहितद्वा अग्ने-
 रुक्थं तेनैवैनमनु शसति (६) ॥

(मिनुयात्तृतीयं चिन्वानः स्त्रियं पौत्रैश्च वै सह च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
 प्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अन्वारोहणार्थभिवानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठपथाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

दीक्षाकालविकल्पा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाष्टमेऽन्वारोहणादिकमुच्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमस्ते हरसे शोचिष इति द्वाभ्यामग्निमधिरोहति
पृथिवीमाकमिषमित्येतैर्यजमानः ” इति, तद्विधिमिहोच्यते—

सुवर्गाय वा इति । योऽयं वीजमानोऽग्निरेव सुवर्गलोकार्थं वीजयेत्तस्त-
स्यान्वारोहणभावे सुवर्गादीयेत तन्मा भूदिति पृथिवीमित्यादिभिरन्वारोहोदिति
विधिरुच्यते । अन्वार्थस्तु—यजमानोऽहं पृथिवीं पादेनाऽऽकमिषमवः प्राणो मां
मा परित्यजतु । अन्तरिक्षाक्रमणेन पुत्रादिपजा मा परित्यजतु । दिव आक-
मणेन स्वर्गं प्राप्नुमः । एतन्मन्त्रपाठ एवाग्नेरन्वारोहहेतुः । अतस्तेनैवान्वारोहति ।
तच्च स्वर्गप्राप्तये भवति । अथ यूपैकादशिन्यां कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यत्पक्षसंमितामिति । पक्षद्वयपरिमित एव देवो यद्येकादशिनीभवस्थाप-
येत्तदानीमत्यल्पं यज्ञकर्तुं प्राप्नुयात् । अस्थ यजमानस्थ स्वकीया पजा पार्ष-
यसी च भवेत् । अतः पक्षपरिमितादधिके वेदिप्रमाणयुक्तदेशे यूपान्तरालानि
विलिख्येकादशिनीं मिनुयात् । तथा सति प्रभूतमेव यज्ञकर्तुं प्राप्नोति । अस्थ
पजा च पापीयसी न भवति । पूर्वस्मिन्मन्त्रपाठके वज्र एकादशिनीत्यत्र प्रकृतिभूवे
चयने पञ्चेकादशिनीपक्षेऽप्येक एव यूपो न तु यूपैकादशिनिरित्युक्तम् । इह तु
चयनविकृतिषु यूपैकादशिन्यभ्युपगम्यत इत्यविरोधः ।

अथ पञ्चस्ववि चितिषु संभूयेदकासंरूपां विधत्ते—

साहस्रं चिन्वीतेति । सहस्रसंख्याकानामिष्टकानां समूहः साहस्रम् ।
अथवा सहस्रसंख्याकाभिरिष्टकामिर्निष्पाद्योऽग्निः साहस्रः । यः प्राथमिकमग्निं
चिन्वीत स तु साहस्रं कुर्यात् । द्वितीयवारं चिन्वानो द्विगुणम् । तृतीयवारं
चिन्वानस्त्रिगुणम् । पृथिव्यन्तरिक्षशुलोकाधोत्तरोत्तरभूयस्त्वात्तस्यैवितिसंमिताः ।
अतस्त्वैवैतैस्तत्प्राप्तिः । पक्षत्रयेऽपि क्रमेणोर्ध्वपरिमाणं विधत्ते—

जानुवर्धं चिन्वीतेति । तथा मध्यमद्वितीयतृतीयचितीनामुत्तरोत्तरमौचित्यम् ।
अत एव गायत्रीषिष्ठ्युज्जगदीनामुत्तरोत्तरमक्षराधिक्यम् । अतः क्रमेण गायत्र्या-
दिद्वारा लोकत्रयमधिरोहति । त्रिविधचयने क्रमेण नियमविशेषान्विधत्ते—

नार्गिन चिरवेति । यः प्राथमिकमग्निचयनं करोति स रापां नोपेयात् ।

(अन्यारोहणाद्यभिधानम्)

स्वकीयास्तु भार्यास्तु मध्ये रमणीयेयमिति मत्वा कामुको न प्रवर्षेत् । पुत्रार्थं वस्त्राभीष्टितानुज्ञा । रामोपगममावापेऽप्यं हेतुः—अपोनौ पुत्रोत्पत्त्यनुपयुक्तार्थां वृथैव रेतः स्थापयिष्यामीति तन्मा भूविश्वानुपगमनम् । द्वितीयचनानुष्ठायी सार्व-
वर्णिकविवाहोपेतोऽन्यस्य वर्णान्तरस्य दुहितरं नोपेयात् । सवर्णायाभीष्टितस्था-
नुज्ञा । तृतीयचनानुष्ठायी सवर्णमसवर्णां रमणीयां पुत्रार्थिनीं वा कामपि नोपेयात् । तत्रायं हेतुः—आर्षिं विनुत इति यत्तदेतत्ततो गुप्तत्वेन स्थापनम् ।
तथा सत्युपगमने रेतसा विमुक्तो भवति ।

तन्मिममगमनपक्षं दूषयित्वा सर्वत्र गमनमध्यनुजानाति—

अथो खल्वारोहुरिति । अमिज्ञाः खल्वेवमाहुः—अनुपगमनमप्यजस्रं प्रजो-
त्पादनहेतुर्न भवति । न चोपगमने रेतोद्धानिः शङ्कनीया । विराड्प्रभोतिरित्या-
दिमन्त्राभ्यां रेतःसिचाविष्टके अनेनोपहिते । तस्मात्ते एवास्य वज्रपातस्य रेतः
पाच्छयतः । अतो रेतसो विनाशाभावात् प्रजोत्पत्त्यर्थमुपेयात् । साहस्रादिविची-
नामाम्नातवाक्षणीकष्वप्यवकाशाभावात्सर्वान्ते निवेशः । पूर्वस्य त्वन्वारोहणवि-
धेर्नमस्ते हरस इत्याद्याधिरोहणादूर्ध्वमावित्वादशमन्त्रार्थमिति परि विन्चतीत्यनु-
वाकान्ते निवेशः । पूर्वस्मिन्मपाठके यद्विराजावृषदधावीत्यादिना रेतःसिचो
विधानमुक्तम् । तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

त्रीणि वाचेति । योऽप्यं पितेदानीं वर्षते सोऽस्तीतस्य कस्यचिन्नेतः । अस्य
पितुः पुत्रो रेतः । पौत्रस्तु पुत्रस्य रेतः । एवं पितृपुत्रपौत्राणां त्रीणि रेतःसि ।
तथा सति द्वयोरेव रेतःसिचोरुपधाने सत्यवशिष्टं रेतो विच्छिन्त्यात् । तस्मा-
त्सिचो रेतःसिच उपदध्यात् । तच्च रेतःसंतत्यै संपद्यते । तिस्रोऽपि रेतःसिचः
क्रमेण प्रशंसति—

इयं वाच प्रथमेति । या प्रथमा रेतःसिक्ता भूमिरेव पाथम्यसाम्यात् ।
भूमिश्च वायुपिण्यधोवृत्तित्वसाम्यात् । आस्ये हि वायुचित्तिवे नासिकायां पाण-
स्तत उपरि चक्षुस्त्वतो वाचोऽधोवृत्तित्वम् । यस्माद्भूमिवाचावधोवृत्तित्वेन समान-
रूपे तस्मात्सोकेऽपि नानाविधसस्यादिपूर्णाभिमां भूमिं मातृरूपेण पश्यन्ति । तथा
विद्वत्तभायां सन्त्यग्वदन्तीं वाचं पश्यन्त्यादियस्ते । येषं द्वितीया रेतःसिक्ता
चान्तरिक्षरूपा मध्यमत्वसाम्यात् । तच्चान्तरिक्षं पाणस्वरूपं पाणस्यापि वाक्च-
क्षुर्धोर्मध्यवर्तिरित्यात् । यस्मादन्तरिक्षपाणयोः साम्यं तस्मादमूर्तमन्तरिक्षं चक्षुषा

(अन्वारोहणाद्यभिधानम्)

न पश्यन्ति । माणं च नासिकासंचारिणं चक्षुषा न पश्यन्ति । येयं तृतीया रेतःसिगिष्टका सा द्युलोकस्वरूपोपरिवर्तिवसाम्प्रात् । सा च द्यौश्चक्षुःस्वरूपा । चक्षुरपि हि वाक्प्रणाभ्यामुर्ध्वं वर्तते । यस्मादुद्युचक्षुषोः साम्यं तस्माद्धोके जनाः सूर्यचन्दनक्षत्राद्यङ्गीकृतमधुं दिवं मत्प्रक्षेपेण पश्यन्ति । चक्षुरपि शुक्लकृष्णकमी-
निकोपेतं परकीयमुखस्थं मत्प्रक्षेपः पश्यन्ति ।

तदेवं विस्रः पञ्चस्य वासु कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यजुषेमां चामामिति । विराट्स्थोतिरधारमदिति यजुषोच्चारितेनेमां मध्यमा रेतःसिचमुपदध्यात् । तथा सन्नाड्स्थोतिरधारमदिति यजुषोच्चारितेनाधुं तृतीया रेतःसिचमुपदध्यात् । स्वराट्स्थोतिरधारमादिभ्येत्येजुरनुच्चार्य ममसा स्मृत्वा मध्यमा रेतःसिचमुपदध्यात् । अयं च मकार एषां पृथिव्यादिलोकानां स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । अपि च वाक्प्रणचक्षुरारूपानां प्राणाज्ञामपि स्वस्व-
व्यापारसामर्थ्याय संपद्यते । तदिदं रेतःसिचां आक्षेपं याद्विराजावुपदधातीत्यनेन सह स्वयमातृणामुप दधातीत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकादश समिष्टयजुंषि जुहोति नवाऽऽध्वरिकाणि हुत्वेष्टो यज्ञो भृगुभिरिति दशमैकादशे जुहोति ” इति, तदेतद्विधातुं मन्त्रावुत्पा-
दयति—

इष्टो यज्ञ इति । भृगुभिर्भृगुसमानैर्कृत्विग्भिर्भसुभिर्निवासहेतुभिर्देवैश्चेष्टोऽयं यज्ञ आशीर्दा यजमानस्य फलमदोऽस्तु । सोऽयमेको मन्त्रः । हे यज्ञ तस्य तादृशस्य भृगुभिरिष्टस्य ते एव इविणा फलभूतानि धनानीह कर्माणि भक्षयि भजे यथाऽऽप्नुयाम् । सोऽयं द्वितीयो मन्त्रः । एतन्मन्त्रसाध्यं होमविधिमुत्तमति—

इत्याहेति । इत्युक्तमन्त्रद्वयं होमकाले पठेत् । तेन स्तुतश्चे उभे अपि दुग्धवान्भवति । तदिदं बालनमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पिता मातरिभ्येति संचितोक्थेन होताऽनुशंसति होतयं-
कामयमानेऽध्वर्युः ” इति, एव मन्त्रमुत्पाद्य विधत्ते—

पिता मातरिभ्येति । पिता बालको मातरिश्वा वायुराच्छिद्रा पदा विना-
शरहितानि स्थानानि वा दधातु संपादयतु । तथोश्विजः कर्मणीया महर्षयोऽ-
च्छिद्राः स्वयं विनाशरहिताः सन्तः पदानि स्थानानि अनुवक्षुः सम्पदसंपाद-
यन्तु । विश्ववित्सर्वज्ञो नेता जगतः प्रवर्तकः सोमो तेषामस्तु तानि प्रापयतु । बृह-

एतत्तथोक्तमिदानीं शास्त्राणि हर्षकारणानि शंसिष्यच्छंसावित्येतादृशं मन्त्रं पठेत् ।
एतदेव मन्त्रस्वरूपमग्नेः प्रियमुक्तं शास्त्रम् । तेनैव मन्त्रपाठेनैवमग्निमु कमेण
यजसति । एतच्च शास्त्रं गायत्रादिसामोपस्थानेन सह विकर्षणादूर्ध्वं ब्रह्म्यम् ॥

इति भीमरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

मत्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ५५अमकाण्डे षष्ठमपाठकेऽ-

उपोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ ५५अमकाण्डे षष्ठमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

सुयते वा एषोऽग्नीनां य उस्तायां अियते
यदधः सादयेद्गर्भाः प्रपादुकाः स्युरथो यथा
सवात्प्रत्यखरोहेति ताहुरेष तदासन्दी सादयति
गर्भाणां धृत्या अप्रपादायाथो सवमेवैनं करो-
ति गर्भो वा एष यदुरथो योनिः शिष्यं
यच्छिष्यादुखां निरुहेद्योनेर्गर्भं निहंण्यात्स-
ह्रयाम* शिष्यं भवति षोढाविहितो वै (१)
पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गनव्यात्मज्ञे-
वैनं विभर्ति प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्योस्ता
चोलूखलं च स्तनौ तार्यस्य प्रजा उप जीवन्ति
यदुखां चोलूखलं चोपदधाति ताभ्यामेव
यजमानोऽमुष्मिँल्लोकेऽग्निं बुहे संवत्सरो वा
एष यदग्निस्तस्य जेधाविहिता इष्टकाः प्राजा-
पत्या वैष्णवीः (२) वैश्वकर्मणीरंहोरात्राण्ये-
वास्यं प्राजापत्या यदुख्यं विभर्ति प्राजापत्या
एष तदुप धत्ते सत्समिधं आदधाति वैष्णवा

(आसन्ध्यायभिधानम्)

वै वनस्पतयो वैष्णवीरेव तदुप धत्ते यदिष्ट-
काभिरग्निं चिनोतीयं वै विश्वकर्मा वैश्वकर्मणी-
रेव तदुप धत्ते तस्मादाहुस्त्रिषुदग्निरिति तं वा
एतं यजमान एव चिन्वीति यदस्याभ्यर्चि-
न्रयाद्यत्तं दक्षिणाग्निं राधयेद्ग्निरभस्य वृज्जीत
योऽस्याऽग्निं चिन्नुयात्तं दक्षिणाग्नी राधयेद्गनि-
मेव तत्स्पृणोति (३) ॥

(षोडशविहितो वैष्णवीरभ्यो विरशतिष्ठ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अन्वारोहादिविधयो ह्यष्टमे समुदीरिताः ।

अथ नवम आसन्ध्यादिकपभिधीयते । विष्णुमुखा वै देवा इत्यस्मिन्ननुवाके
चतसृभिः सादयतीति यदिहितं तत्र सादनाचारं विधत्ते—

सूयते वा इति । योऽयमाग्निरुखायां धार्यते एवोऽग्निरभ्येषामग्नीनां मध्ये
सूयतेऽभिषिष्यत ईश्वरत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्येतादृशमभिषवो भूमौ सादये-
त्तदानीं प्राणिनां गर्भा भूमौ प्रपादुकाः पतिताः स्मृताः अपि च यथा लोके सवदे-
श्वर्यपदात्मत्वरोहति भस्वति तादृगेव तद्वधः सादनम् । तस्मादासन्धीवासादयमि-
महत्यामासन्ध्यामुत्सवं स्थापयेत् । तत्र स्थापनं प्राणिगर्भधारणाय पतनराहित्याय
च भवति । अपि चैनं सवमभिषिकपीश्वरमेव करोति । एतच्च सादनविधिस-
मीय एव ब्रह्मवम् ॥

न ह स्म वै पुराऽग्निरित्यनुवाके यदिहितं बहुयानं शिक्यं भवतीति तदेतद्-
नृथ प्रशंसति—

गर्भो वा एष इति । योऽयमुत्सवोऽग्निः स गर्भस्थानीयः । शिक्यं च
योनिस्थानीयम् । यदि शिक्यादुखां निरुहेन्निर्गमयेद्विस्तृतेनोद्यामराहित्येनाधः
प्रातयेदित्यर्थः । तदा योनेः सकाशाद्गर्भं निःशेषेण हृतवान्भवति । अतस्तत्प-

(बहुधा चयमप्रशंसा)

रिहाराय शिक्षं बहुमिरुधामैरुध्वमसूतरज्जुविशेषैर्युक्तं कर्तव्यम् । लोके पुरुषः
षोडाविहितः बहुमिरुधमैरुधेतः । आत्मा मध्यशरीरमेकोऽवयवः शिरो द्वितीयो
वयवो द्वौ हस्तौ द्वौ पादाविति चत्वार्यङ्गानि । अतः बहुधामे सति षडवयव-
युक्तस्वशरीर एवैनमग्निं धारयति । एतच्च वाक्यं बहुधामविधिसमीपे द्रष्टव्यम् ॥

एषा वा 'एतल्लोकानामित्यनुवाके' बहुस्वामुपवधातीति विहितं यच्च स्वयमा-
तृष्णामित्यमुवाक उल्लुखलमुपवधातीति विहितं तदुभयमत्र सह प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष इति । यजमानोऽग्निरेव प्रजापतिस्वरूपस्तेन चितत्वात् ।
उल्लुखलयोः फलसाधनत्वात्स्मृतसादृश्यम् । एतदनुष्ठानजन्यं फलं प्रजा उप-
जीवन्ति । एतदुपचयेन यजमानोऽपि स्वर्गे तत्फलं दुहे । एतच्चोदाहृतयोरनु-
वाक्येरेकत्र द्रष्टव्यम् ॥ अथोरुधधारणसमिदाधानेष्टकोपधानानि प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स एव संवत्सरधारणासंवत्स-
रात्मकः । तस्य च संवत्सररूपस्याग्नेः संवन्धिन्य इष्टकास्त्रेधा विहितास्त्रिप्रकाराः
संपादिताः । कास्ता इति ता उच्यन्ते—प्रजापत्या वैष्णव्यो वैश्वकर्मण्यश्च ।
यान्येतान्यहोरात्राणि तान्येवास्म्य संवत्सररूपस्याग्नेः प्रजापतिनिर्मितत्वात्प्रजा-
पत्या द्रष्टव्याः । अत्रोरुधधारणेन प्रजापत्या उपहिता भवन्ति । तदेवं प्रजा-
पत्यादिभिस्त्वसृभिर्निष्पादितत्वादग्निस्त्रिगुण इत्यभिज्ञा आहुः ॥

अथोपधानकर्तारं विधत्ते—

तं वा एतमिति । यजमान एव चयनस्य कर्ता नाध्वर्युः । यद्यध्वर्युः
'कुर्यात्तदानीमध्वर्योर्दक्षिणाभिः परितोषाभावे सत्याग्निं नाशयेत् । अथ स्वयमश-
'क्तोऽध्वर्युणा कारयेत्तदा स दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेव तोषयति । तदिदं ब्रा-
ह्मणद्वयं मन्त्रव्याख्यान्ते मध्येऽवकाशाभावेन निवेद्यनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याजुर्वेदे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मचिनुतर्तुभिः संवत्सरं वसन्ते-

नैवास्य पूर्वार्धमचिनुत अग्निमेव दक्षिणं पक्षं

(सङ्ख्या चयनप्रशंसा)

वर्षाभिः पुच्छं हारदोत्तरं पक्षं हेमन्तेन
मध्यं ब्रह्मणा वा अस्य तत्पूर्वार्धमचिनुत
क्षत्रेण दक्षिणं पक्षं पशुभिः पुच्छं विशोत्तरं
पक्षमाशया मध्यं य एवं विद्वानग्निं चिनुत
ऋतुभिरेवैनं चिनुतेऽथो एतदेव सर्वमव (१)
रुन्धे शृण्वस्व्येनमग्निं चिकथानमत्त्वञ्च रोचत
इयं वाव प्रथमा चित्तिरोपधयो वनस्पतयः
पुरीषमन्तरिक्षं द्वितीया वयाशंसि पुरीषमसौ
तृतीया नक्षत्राणि पुरीषं यज्ञश्चतुर्थी दक्षिणा
पुरीषं यजमानः पञ्चमी प्रजा पुरीषं यज्ञि-
चित्तीकं चिन्वीत यज्ञं दक्षिणामात्मानं प्रजा-
मन्तरिक्षात्तस्मात्पञ्चचित्तीकश्चेतव्य एतदेव
सर्वं स्पृणोति यच्चिसाश्चितयः (२) त्रिवृष्य-
ग्निर्यद्वे द्विपायजमानः प्रतिष्ठित्यै पञ्च चित्तयो
भवन्ति पाङ्क्तः पुरुष आत्मानमेव स्पृणोति
पञ्च चित्तयो भवन्ति पञ्चभिः पुरीषैरभ्यूहति
दश सं पचन्ते दशाक्षरो वै पुरुषो माघानेव
पुरुषस्तं स्पृणोत्यथो दशाक्षरा विराड्जै
विराड्विराज्येवाध्याये प्रतिष्ठति संवत्सरो
वै पृथी चित्तिर्ऋतवः पुरीषं पदचित्तयो
भवन्ति पदपुरीषाणि द्वादश संपचन्ते द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति ति-
तिष्ठति (३) ॥

(बहुधा चयनप्रदर्शना)

(अथ चित्तं पुरीषं पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-
प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आसन्द्युष्टाममुख्यानि तथमे वर्णितानि हि ॥

अथ दशमे चयने बहुधा प्रशस्यते । तत्र वसन्त्याद्युत्तुदारा प्रशंसामाह—
प्रजापतिरग्निमिति । अत्र संवत्सरो दृष्टान्तः । ऋतुभिर्मथा संवत्सरो
निष्पाद्यते तथाऽग्निमयूतुभिः प्रजापतिरचिनुत । ऋतुमयोऽयं यज्ञ इति संकल्प
एव चयनम् । तत्र वसन्तः शिरोभागः । एवं दक्षिणपक्षादयो योज्याः ॥

अथ ब्राह्मणादित्थत्वं संकल्पेन प्रशंसति—

ब्राह्मणा वा इति । आश्रय मानसी त्रेष्णादिः । अथ वेदं प्रशंसति—

य एवं विद्वानिति । यो यजमान एवं वसन्त्याद्यारम्भकत्वं ब्राह्मणात्मकत्वं
च विद्वान्स्थैव सर्वदा भावयन्नाग्निं चिनुते स यजमानवद्वतुभिर्ब्राह्मणादिभिश्च
चित्तवान्भवति । अपि चैतद्वतुनां ब्राह्मणादीनां च स्वरूपं सर्वपक्षीनं करोति ।
किं चार्हि चित्तवन्तमेनं यजमानं सर्वे जनाः शृण्वन्ति, अग्निचित्कपिला सती-
त्यादिभ्युतिविषयत्वेन सर्वत्र प्रसिद्धो भवतीत्यर्थः । किं चान्नं तमुद्वं स्वादु च
सर्वदाऽक्षि । अपि च सर्वेभ्यो रोचते प्रीतिविषयो भवति ॥

अथ चित्तिपञ्चकं पुरीषपञ्चकं च भूम्यादित्थत्वेन प्रशंसति—

इयं वाच प्रथमेति । वेदं प्रथमा चित्तिः सा भूमेरेव । यच्च वस्या उपरि
प्रसारितं पुरीषं तदोषधिवनस्पाविस्वरूपम् । एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यम् ॥अत्र शास्त्रान्तरगतं चित्तित्रयपक्षं निराकृत्य स्वकीयं चित्तिपञ्चकपक्षं
स्थापयति—यच्चिचित्तीकमिति । अतुर्थचितितत्पुरीषयोयज्ञदक्षिणात्स्वत्वमुक्तम् । पञ्च-
विचितितत्पुरीषयोयजमानप्रजात्स्वत्वम् । एवं सति चित्तिपक्षे यज्ञादीनामन्त-
रायः स्यात् । तस्मात्पञ्चचित्तिमुक्त एवाभिधेयः । तथा सत्वेतद्भूम्यादिकं
यज्ञादिकं च सर्वपक्षि प्रीणयत्येव ॥

(अष्टादशिपशुपयमसंधाभिधानम्)

आद्यं चितिवयमुत्तरद्वयं च विभज्य प्रशंसते—

यत्तिष्ठश्चितय इति । या एता आद्यास्तिस्रश्चितयस्ताभिरमेस्त्रैगुण्यं संपादितं भवति । त्रैगुण्यं च प्राजापत्यादिभिरिष्टकाभिः पूर्वमुक्तम् । ये चोत्तरे द्वे चिदी प्राभ्यां द्विपाद्यजमानः पतिष्ठितो भवति ॥ अथ समूहकूपेण प्रशंसति—

पञ्च चितय इति । पुरुषस्य दशाक्षरत्वं छिद्राभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । पानि शिरसि सप्त छिद्राणि ये चाधो द्वे छिद्रे या च नाभिस्तानि सर्वाणि यावज्जीवमविनाशश्चक्षणान्तिमुच्यन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तवाऽऽज्जायते—“सप्त वै शीर्षाण्याः प्राणा द्वाववाञ्छी । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी ” इति । अतो दशसंख्यया पुरुषं साकल्येन प्रणिपति । किंश्च विराट्द्वाराऽने पतितिष्ठति ।

अथ षष्ठचिर्त्ति तत्पूरीषं च प्रशंसति—

संवत्सरो वा इति । अत्र सर्वत्र प्रशंसात्पत्वात्संवत्सरादित्पत्वायां न विस्मैतव्यम् ॥

अथ सर्वं मिलित्वा प्रशंसति—

षट्चितय इति । तदेतद्वाक्ष्यं सर्वान्ते द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये षड्वचमकाण्डे षष्ठमपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ षष्ठमाष्टके षष्ठमपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

रोहिती धूम्रोहितः कर्कशुरोहितस्ते प्राजा-
पत्या चभ्रररुणबभ्रुः शर्कपभ्रस्ते रौद्राः श्वेतः
श्वेताक्षः श्वेतग्रविस्ते पितृदेवत्यास्तिष्ठः कृष्णा
वशा वारुण्यस्तिष्ठः श्वेता वशाः सौर्यो मैत्रा-
वार्हस्पत्या धूम्रललाभास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशपञ्चद्वितीयसंस्कारमिधामप)

(रोहितः बहुविरहादिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयसंस्कारसंहितायां पञ्चमाष्टके
पष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

चयमस्य प्रशंसाम् दशमे बहुधेरिवा ।

अथाष्टादशिनानामः पञ्चसो शाश्वमेधिकाः ॥

अष्टादशसंस्काराणां पञ्चममेकैकः संवावः । तत्रास्मिन्नेकादशेऽनुवाके
प्रथमं संवमाह—

रोहितो धूम्रोरोहित इति । पूर्वप्रपाठके इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादौ आवि-
भेदा जका इह तु वर्णभेदा जन्मन्ते । रोहितो लोहिमवर्णः । धूम्रोरोहितोऽरुण-
लोहितः । कर्कशुरोहितः सौवीरवर्णः । त एते त्रयः प्राजापत्याः पञ्चमविदेव-
वर्तकाः । एवमुत्तरत्रायैकैकस्य देवस्य त्रयस्यो विशेषाः । बभ्रुः पाण्डुरकपिलः ।
अरुणबभ्रु रक्तकपिलः । शुक्रबभ्रुर्हरिशुक्रसमानवर्णः । स्येवोऽरक्तकवर्णः,
शुक्ररक्त इत्येके । स्येवाक्षोऽरक्तदृष्टिः । स्येतर्हीवः पतिस्रः । विल इत्यादिर्लं-
सदम् । धूम्रललाषा धूम्रवर्णपुण्ड्राः । तूपराः शुक्रहीनाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाण्डे छण्णयजुर्वेदी-

यतेविरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे पष्ठप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

पृश्निस्तिरश्नीर्नपृश्निस्त्वंपृश्निस्ते मारुताः
फल्लूलोहितोर्णी बल्लक्षी ताः सारस्वत्यः
पुषती स्थूलपुषती क्षुद्रपुषती ता वैश्वदेव्य-
स्तिष्ठः श्यामा वशाः पौष्णिण्यास्तिष्ठो रोहि-
णीर्वशा मौत्रिय ऐन्द्राबार्हस्पत्या अरुणल-
लामास्तूपराः (१) ॥

(अष्टादशपञ्चतुर्थसंज्ञाभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

तृतीयं संज्ञमाह—

शित्तिबाहुरिति । शितिः शुक्लो बाह्वेकदेशो यस्यासौ शिविबाहुः । अ-
न्यतः शित्तिबाहुर्द्वयमथ यस्य शित्तिर्बं ततोऽन्यवैकदेशे शित्तिर्बं यस्य सोऽन्यतः-
शित्तिस्तादृशो बाहुर्द्वयस्य स तथोक्तः । समन्तशिविबाहुः सर्वशुक्लबाहुः । शिति-
रन्ध्रः शुक्लच्छिदः । अन्यतः शित्तिरन्ध्रस्तमन्तशित्तिरन्ध्रे च पूर्ववत् । शुद्धबालः
शुक्लपुच्छावयवः । सर्वशुक्लबालः शुक्लसर्वपुच्छः । मणिबालः शुक्लाशुक्लचित्त-
बालः । शिल्पाः नानावर्णाः । श्वेत्स्वः शुक्लवर्णाः । श्यामललाभाः श्यामवर्ण-
पुण्ड्राः ॥

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुः

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावरुणाः शि-
तिककुच्छित्तिपृष्ठः शितिमसुच ऐन्द्राबार्हस्प-
त्याः शित्तिपाच्छित्त्योष्ठः शितिभ्रुस्त ऐन्द्रावै-
ष्णवास्तिस्रः सिध्मा वज्ञा वैश्वकर्म्मण्यस्तिस्रो
धात्रे पुषोदरा ऐन्द्रापीष्णाः श्वेतललाभा-
स्तुपराः) १) ॥

(उन्नतः पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयवैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे
षष्ठ्यपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थं संज्ञमाह—

उन्नत ऋषभो वामन इति । उन्नत उन्नतपृष्ठः । ऋषभो युवा । वामनो
हस्ताङ्गः । शितिः शुक्लः ककुदस्य स तथोक्तः । शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिति-

(अष्टादशिपक्षसप्तमभिधानम्)

भसच्छुक्लजघनः । शितिपात्स्पष्टम् । शित्योष्ठः श्वेतोष्ठः । शिविभ्रुः श्वेतभ्रुः ।
सिध्माः सिध्मलाङ्गाः पादे सिवाः श्वेत्याङ्घ्रिदेहाः । पृषोदराः पृषन्पुदरे वासां
वाः पृषोदराः श्वेतललापाः स्पष्टाः ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कर्णास्त्रयो यामाः सौम्यास्त्रयः श्वितिज्ञा
अभये यविष्ठाय त्रयो नकुलास्तिष्ठो रोहिणी-
स्त्र्ययस्ता वसूनां तिष्ठोऽरुणा दित्यौहस्ता
रुद्राणां सोमैन्द्रा बभ्रुललामास्तूपराः (१) ॥

(कर्णास्त्र्योविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके षष्ठ-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

पञ्चमं संवमाह—

कर्णास्त्रयो यामा इति । कर्णाश्चिज्जकर्णाः यामा यमदेवत्याः । श्वितिज्ञाः
श्वेतपादाः । यविष्ठाय युवतमाय । नकुला नकुलवर्णाः । श्वय्यः सार्धवर्णाः ।
रोहिणीर्लोहिणवर्णाः । दित्यौहो द्विवर्णाः । अरुणा अरुणवर्णाः । बभ्रुललामाः
पिङ्गलपुण्ड्राः ।

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

शुण्ठास्त्रयो वैष्णवा अधीलोधकर्णास्त्रयो

(अष्टादशपशुनवमसंभामिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

सप्तमं संवमाह—

इन्द्राय राज्ञ इति । श्रितिपुष्टश्रितिककुच्छित्तिसत्पञ्चन्दा व्याख्याताः ।

गुर्यैः सार्वचतुर्वर्षाः । साध्यानां देवविशेषाणाम् । षष्ठोऽश्वतुर्वर्षाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अदित्यै त्रयो रोहितैता इन्द्राण्यै त्रयः

कृष्णैताः कुर्वन् त्रयोऽकृष्णैतास्तिष्ठा धेनवां

राकायै त्रयोऽमहवाहः सिनीवाल्या अग्नावि-

ष्णवा रोहितललामास्तुपराः (१) ॥

(अदित्या अष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अष्टमं संवमाह—

अदित्यै त्रय इति । एता हरिता हरिषवर्षास्ते च रोहितैतात्मन्तरकेन

युक्ता रोहितैताः । कृष्णेन युक्ताः कृष्णैताः । ईषदकेन युक्ता अकृष्णैताः ।

धेन्यादयः पशव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गाः सोमाय राज्ञ त्रयः

सारङ्गाः पार्जन्या नभोरूपास्तिष्ठोऽजा मल्हा

(अष्टादशियजुर्दशमसंभामिधानम्)

इन्द्राण्यै तिस्रो मेव्य आदित्या यांवापुयिव्यां
मालङ्कास्तूपराः (१) ॥

(सौम्या एकान्वर्षिःशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

प्रथमं संवधाह—

सौम्यास्त्रयः पिशङ्गा इति । पिशङ्गा गोरोधनवर्णाः । सारङ्गः सार-
ङ्गवर्णाः । पार्श्व्याः पार्श्व्यदेवत्याः । भमोत्था अञ्जनवर्णाः । मरुहा
गच्छतनाः । मालङ्का महाकायाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

वारुणास्त्रयः कृष्णललामा वरुणाय राज्ञे

त्रयो रोहितललामा वरुणाय रिशर्वसे त्रयोऽ-

रुणललामाः शिल्पास्त्रयो वैश्वदेवास्त्रयः पृश्नयः

सर्वदेवत्या ऐन्द्रासुराः इयेतललामा-

स्तूपराः (१) ॥

(वारुणा विशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

दशमं संवधाह—

वारुणास्त्रय इति । रिशानां लोकहिंसकानां नाशयित्रे ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(द्वंद्विपश्वभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठ्यपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावन्द्वाहाविन्द्रा-
भिभ्यामोजोदाभ्यामुष्टाराविन्द्राभिभ्यां बल-
दाभ्यां सरिवाहाववी द्वे धेनु भौमी दिभ्यो
वडवे द्वे धेनु भौमी वैराजी पुरुषी द्वे
धेनु भौमी वायवं आरोहणवाहावन्द्वाहा
वरुणी कृष्णे वशे अराज्यौ दिव्यावृषभौ
परिमरौ (१) ॥

(सोमाय स्वराज्ञे चतुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
षष्ठ्यपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

एवमेतैर्दशभिरनुवाकैरष्टादशिनः पञ्चाव आजाताः । अथैकेनानुवाकेन द्वंद्विनः
पशूनाह—

सोमाय स्वराज्ञ इति । अनोवाहौ शकटवहनसमर्थौ वनद्वाहौ बलीवर्दी ।
ओजोदाभ्यामष्टमधातुपदानृभ्यामुष्टारौ शकटवाहिनोः सहकारित्वेन पुरोगाभि-
युगबोहारौ । सरिवाहौ छाङ्गलवाहिनाववी अवित्तद्वयौ ह्रस्वादनद्वाहावित्यर्थः ।
भूमेर्धेनुद्वयम् । दिशो वडवाइयम् । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । विराहदेवतायाः पुरुषी
मनुष्यस्त्रियौ । पुनर्भूमेर्धेनुद्वयम् । आरोहणवाहौ मनुष्यारोहणार्थं निर्मितं
शकटं वहन्तौ बलीवर्दी । पूर्वं तु धान्यादिवाहिशकटावयुक्ताः । अत्र तु राज-
कुमारदिविभोदार्थं शकटवाहिनावित्यर्थः । वरुणस्य तु कृष्णमृगजापीमे स्त्रियौ
वम्भे । ह्रस्वदेवतायास्स्वराहयावृद्धितस्तुष्टौ । ऋभौ सेनको । परिमरावुभयवो
मरणयुक्तौ । यस्य पशोरग्रजोऽपि मृतोऽनुजोऽपि मृतस्तादृश्यौ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाथवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठ्यपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(सतुपञ्चमिकाण्ड)

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

एकादश प्रातर्गव्याः पशव आ लभ्यन्ते
 छगलः कल्माषः किकिदीविर्विदीगयस्ते त्वात्राः
 सौरीर्नव श्वेता वशा अनुवन्ध्या भवन्त्याग्नेय
 ऐन्द्राश्च आश्विनस्ते विशालयूप आ ल-
 भ्यन्ते (१) ॥

(एकादश पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 षष्ठमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथोत्तमेऽङ्कि अतिरात्रेऽनुष्ठेयान्कांश्चित्पशूनाह—

एकादश प्रातर्गव्या इति । तृतीयेऽङ्कि पावःकाळे गोजासीया एकादश
 पशवः । ते च देवताविशेषस्थानुक्तत्वात्पाजापर्याः । छगलादमन्त्रमस्तवाष्ट्राः ।
 छगलश्छागार्भकः । स च कल्माषः कृष्णवर्णमिश्रः । किकिदीविस्तिचिरिः ।
 विदीगयः कुक्कटाविशेषः । एते च तस्मिन्नेवाह्न्यालम्बव्याः । सौरीः सूर्यदेवता-
 काः । अनुवन्ध्याश्चरमकालीनाः पशवः । वाश्च वशा वन्ध्याः श्वेताः श्वेतवर्णा
 नवसंख्याकाश्च भवन्ति । पुनरप्याग्नेयादयस्त्रयः पशव आलभ्यन्ते । ते च ययो
 मध्यमे यूपेऽतिविस्तृतामिष्टाख्ये यूपे आलभ्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठमपाठकेऽ-

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके षष्ठमपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पिशङ्गस्रयो वासन्ताः सारङ्गस्रयो श्रेष्ठाः
 प्रपन्तस्रयो वार्षिकाः पृश्नयस्रयः शारदाः पृ-

(अतुपश्वमिवात्म)

श्रिसक्थास्तयो हेमन्तिका अवलितास्तयः

शौशिराः सैवत्सराय निर्वक्षसः (१) ॥

(पिशङ्गा विश्वविः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठप्रपाठके अथोर्विशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा अवां महाभूतेष्टकाः सज्जः सैवत्सरमुख्यं पजापतिः स
क्षुरपविरमेवै दीक्षया सुवर्गोय वं यज सुपते पजापतिर्ननुमी रोहितः शुभिः
शितिनाहुरुजतः कर्णाः शुण्ठा इन्वापादित्वे सोम्या वाहणाः सोमापैकादश
पिशङ्गास्तयोविश्वविः ॥ २३ ॥

हिरण्यवर्णा भूतेष्टकाश्चन्दो यत्कनीयास्तं त्रिवृज्यैषधिर्यद्वे

वारुणाश्चतुःपञ्चाशत् ॥ ५४ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके अथोर्विशोऽनुवाकः) ।

अथोर्विशोऽनुवाकः—

पिशङ्गास्तय इति । पिशङ्गा गोरोचनवर्णाः । सारङ्गाः सारङ्गवर्णाः ।
पृषन्दो विजातीयविन्दुमुक्ताः । पृषयः वेताः । पृथिसक्थाः कटिशमे भेव-
वर्णाः । अवलिताः संकीर्णवर्णाः वतन्वाद्य (घा त्) तवस्तेषाम् । सैवत्स-
रदेवताभास्तु निवक्षसो निजेन पक्षता ध्रुवः ॥

अत्रास्थ प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

कुम्भेष्टकामन्त्रणार्थां हिरण्येति प्रयोदश ।

दिवीति षष्ठमादध्याह्नवेत्येवमभिषेचनम् ॥ १ ॥

सज्जराहुतयः पञ्च घृतेनेरमनुष्यमवे ।

पृष्ठो वैश्वानरी पांश्च पुरीषं स्थापयेत्तया ॥ २ ॥

अम्बारोहोच्चितं स्वामी पृथिवीमाकभीत्यतः ।

इष्टो यज्ञस्तस्य ते द्वे समिष्टयजुषी मते ॥ ३ ॥

पिता मातोऽप्यन्त्रेण चित्यक्षिमनुषैस्सति ।

अश्वमेधस्य पशवो रोहिताद्या उदीरिताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

अथोर्विष्टोऽनुवाकः ॥ ५३ ॥

वेदार्थस्य मकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेभरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेभरापराधतारस्य श्रीमद्वाजापिसाजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

यो वा अयथादेवतमार्धं चिनुत आ देवता-

भ्यो वृश्च्यते पापीयाम्भवति यो यथादेवतं

न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयाम्भवत्याग्नेय्या

गायत्रिया प्रथमां चितिमभि सृशोऽग्निदुर्मा

द्वितीयां जगत्या तृतीयामनुष्टुमा चतुर्थी

पङ्क्त्या पञ्चमीं यथादेवतमेवार्धं चिनुते न

देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयाम्भवतीडाये वा

एषा विभक्तिः पशव इडा पशुभिरेनम् (१)

चिनुते यो वै प्रजापतये अतिप्रोच्यार्धं चि-

(चित्तिस्पर्शाभिधानम्)

नोति नाऽऽर्तिमार्च्छत्यश्वावभिर्नास्तिष्ठेतां कृष्ण
उत्तरतः श्वेतो दक्षिणस्तावाल्भ्येष्टका उप
दध्यादेतद्वै प्रजापते रूपं प्राजापत्योऽश्वः सा-
क्षादेव प्रजापतये प्रतिप्रोच्याग्निं चिनोति
नाऽऽर्तिमार्च्छत्येतद्वा अह्नो रूपं यच्छेतोऽश्वो
रात्रियै कृष्ण एतदह्नः (२) रूपं यदिष्टका
रात्रियै पुरीषमिष्टका उपधास्यञ्छेतमश्वमभिष्टु-
क्षेत्पुरीषमुपधास्यञ्कृष्णमहोरात्राभ्यामेवैनं चि-
नुते हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति मध्व्योऽ-
सान्तीति सौर्या चित्रवत्याऽवेक्षते चित्रमेव
भवति मध्यंदिनेऽश्वमवघ्रापयत्यसौ वा आ-
दित्य इन्द्र एष प्रजापतिः प्राजापत्योऽश्वस्त-
मेव साक्षाद्विप्रोति (३) ॥

(एनमेवदह्नोऽष्टार्चत्वारिंशश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसिन्नं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विधाहीयंमहेत्तरम् ॥ १ ॥

उपानुवाक्यं पञ्चमोऽनुवाकः पञ्चमप्रपाठकः ।

ततोऽवशिष्टं तत्सर्वं सप्तमेऽजाभिधीयते ॥ २ ॥

(चित्तिस्पर्शाद्यभिधानम्)

तत्राऽऽदौ तावन्मन्त्रविद्येवैध्वितीनामभिधानं विधत्ते—

यो वा अयथेति । यस्याभितेयां देवता तावदिक्रम्य चयनमवधादेवतमवि-
क्रमणं यथादेवतम् । अतो यथादेवतमनुष्ठानायाऽभ्येयमायत्यादिविस्वा तां चि-
तिमभिमुद्येत् । अमे वेवा२ इहाऽऽ वहेत्याग्नेयी माययी । जगन्म महा मनसा
यविष्ठमिति त्रिष्टुप् । मेधाकारमिति जगती । मनुष्यत्वा निर्धमहीत्यनुष्टुप् अ-
शिर्हि वाणिमिति पङ्क्तिः । वा एवा नाचिकेतचयनपकरणे यत्ने चित्तिमित्यनु-
वाके तन्मात्माश्रयमानवात्तत्रैव व्याख्यास्यन्ते । एवमभिधाने सति नोक्तदोषः
कमिदप्यस्ति ।

एकैकचित्तिस्पर्शने योऽयं मन्त्रविभागस्तदभिधानं पशंसाति—

इहाये वा इति । यिमक्तिर्गायत्यादिमन्त्रविभागः । स चात्रेदार्थं क्रियते ।
इहा हि नाम पशवः, पशवो वा इहेति श्रुत्यन्तरात् । गावत्यादिच्छन्दांसि च
पशुस्वरूपाणि । पशवो वै छन्दाऽसीति श्रुत्यन्तरात् । अतो गायत्यादित्त्वैः
पशुभिरेतन्मार्गं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणं पशुर्वा एव पशुभिरित्यनुवाके प्रथ-
मचित्त्ववसाने ब्रह्मण्यम् । अयोपधानेऽथस्पर्शने विधत्ते—

यो वै प्रजापतय इति । प्रजापतिरार्थं यति सप्तत्वात्प्रथमं चेतृत्वाच्चाग्नेः
स्वामी । अतस्तस्मै कथयित्वा तदनुज्ञया चयने कृते सति न विनाशं प्राप्नोति ।
अतः कथनीयम् । पार्थम्योद्वाविधाववस्थाप्य तौ स्पृष्ट्वा पश्चादुपदध्यात् । एत-
द्व्याख्यं शरीरं प्रजापतेः स्वत्त्वं, प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन तस्य प्रजापत्यत्वात् ।
अतोऽथस्पर्शनेव प्रजापतये कथनं वेनासौ न दिनश्यति ।

तत्र स्पर्शने विषयव्यवस्थां विधत्ते—

एतद्वा अह्नो रूपमिति । येषोऽथ इष्टकाद्येत्युभयमह्नो रूपम् । अत
इष्टका उपधास्यधेतमभिमुद्येत् । कृष्णोऽथः पुरीषं चेत्युभयं राज्ञेः स्वत्त्वम् ।
तत्स्वरूपे वर्णसाम्यं हेतुः । यदा पुरीषमुपधास्यति तदा कृष्णमभिमुद्येत् । एवं
क्षत्तहोरात्राभ्यामेवैनमार्गं चित्तवान्भवति । एतच्च ब्राह्मणमग्ने तव भवो यय इत्य-
नुवाके ब्रह्मण्यम् ।

मदुकं सूत्रकारेण—“ वक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं गवोः पूर्वं शतमानस्य कर्तुं
चिरं देवानामित्यवेषमाधेनावधाप्य ब्रह्मणे इवायि ” इति, तत्र दानं विधत्ते—

हिरण्यपात्रमिति । परलोके मधुमोग्यब्रह्मयुक्तो भविष्यामीत्यभिधेत्य
मधुना पूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । दात्रा च दानात्पूर्वकास्तीनमवेक्षणं विधत्ते—

(ऋषभेष्टकाशमिधानम्)

सौर्यां चित्रवत्येति । मध्याह्नस्य दक्षिणाकालत्वात्तदानीं दातुमादौ मधु-
पूर्णं पानं मन्त्रेणवेक्षेत । चित्रं देवानामित्येषा सौरी चित्रशब्दयुक्ता च । तथाऽ-
वेक्षणे सति चित्रमेवैश्वर्यं प्राप्नोति । अवेक्षणादूर्ध्वं घ्रापणं विधत्ते—

अश्वमव घ्रापयतीति । योऽयं चित्रवत्या प्रतिपाद्य आदित्यः स एव
परमैश्वर्योपेतत्वादिन्द्रः, प्रजानां परिपालकत्वात्प्रजापतिः । अवघाताऽयः प्राजा-
पत्यः । अतोऽश्वघ्रापणेन तं प्रजापतिमिन्द्रमादित्यमेव साक्षात्समृद्धं करोति ।
तदिदं ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीभरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहितामाख्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

मथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वामग्ने कृषमं चोर्कितानं पुनयुंवानं जनयं-
क्षुपागाम् । अस्थुरिणो गार्हपत्यानि सन्तु
तिग्मेन नो ब्रह्मणा सः शिक्षाधि । पशवो
वा एते यदिष्टकाश्चित्यामृषभमुषं वधाति
भिद्युनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय तस्मा-
द्युयेयूथ ऋषभः । संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा
राज्युपासते । प्रजाः सुवीरां कृत्वा विश्वमा-
युर्व्यश्रवत् । प्राजापत्याम् (१) एतामुषं
वधातीयं वावैपैकाष्टका यदेवैकाष्टकायामर्जं
क्रियते तदेवैतयाऽथ रुन्ध एषा वै प्रजापतेः
कामदुषा तथैव यजमानोऽमुष्मिहोर्केऽग्निं
हुहे येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्वेनाऽऽदि-
त्या वसवो येन रुद्राः । येनाङ्गिरसो महिमा-
नमानशुस्तेनैतु यजमानः स्वति । सुवर्गाय

वा एष लोकार्यं (२) चीयते यदाग्निर्येन देवा
 ज्योतिषोर्ध्वा उदायन्निर्युक्त्यः समिन्ध इष्टका
 एषेता उप ध्वे वामस्पत्याः सुवर्गस्य लोकस्य
 समंश्वै इतायुधाय इतवीर्याय इतोर्त्येऽभि-
 मातिवाहे । इतं यो नः इरदो अजीतानिभ्रौ
 नेषदति दुरितानि विश्वा । ये चत्वारः पयसो
 देवयाना अन्तरा दार्यापुधिषी विधमि । तेषां
 यो अग्न्यानिमजीतिमावहात्समै नो देवाः
 (३) परि दत्तेह सर्वे । अग्निो ह्येमन्त उत
 नो वसन्तः इरदुर्वाः सुवितं नो अस्तु । तेषां-
 मृतूनाः इतशरिदानां निवात एषामभये स्याम ।
 इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय छणुता
 बृहन्नमः । तेषां वयः सुमती यज्ञियानां ज्योग-
 जीता अहताः स्याम । भद्राजः श्रेयः सम-
 नेष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समंशीमहि त्वा । स नो
 मयोभूः पित्रो (४) आ विशस्व शं तोकार्यं
 तनुवै स्योनः । अन्यानरिता उप दधात्येता
 वै देवता अपराजितास्ता एष प्र विशति नैव
 जीयते ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदधमासा मासा
 ऋतवः संवत्सर ओषधीः पचन्त्यथ कस्माद्-
 न्याभ्यो देवताभ्य आग्रयणं निरूप्यत इत्येता
 हि तद्देवता उदजयभ्यहृतभ्यो निर्वपेदेवताभ्यः
 समदं दध्यादाग्रयणं निरूप्येता आहुतीर्जुहो-
 त्यधमासानेव मासाभूतुन्संवत्सरं प्रीणाति न

(अथमेष्टकायमिधानम्)

देवताभ्यः समदं दधाति भद्राञ्चः श्रेयः सम-

नैष्ट देवा इत्याहु हुताशाय यजमानस्यार्प-

राभावाय (५) ॥

(प्राजापत्यां लोकार्य देवाः पितो दधादाग्रयणं पञ्चविंशतिभ्यः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्रिनिस्तर्षादिकं स्वाधेऽनुवाकेऽथ समीरितम् ।

अथ द्वितीय कृष्णमेष्टकादिकमभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ स्वाममे
शृषभमित्यृषभमुपधाय ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

स्वाममे शृषभमिति । हेऽग्ने वृषभं कामानां वर्धितारं चेकिदामं सर्वज्ञं धुवानं
नित्यतरुणं त्वां जनमन्मनोत्पादकं कुर्वन्महं पुनरुपागां भूयो भूयः वामोमि ।
मोऽस्याकं गार्हपत्यानि शृषपतिकर्माण्यस्थूरि सन्तु । स्थूरिशब्दः सारवाची ।
अस्थूरीणि साररहितानि सन्तु । विग्नेनोऽन्वयेन वक्षणा वक्ष्यवर्चसेन मोऽस्या-
न्तंशिराधि सप्तमगनुशिष्टत्कुरु । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

पञ्चवो वा इति । वा एषा अन्वा इष्टकास्वाः सर्वा गोरूपाः । असौ
यज्ञे वाता मिथुनमादायेवामृषभाकृष्यानिष्टकानुपदध्यात् । वरमादत्रे [के]
कस्यां चित्पामृषममु (३) पधीयते तस्याल्लोकेऽप्येकैकस्मिन्मोऽथ एकैक
कृष्णमस्तिष्ठति । सर्वत्रिविधपक्षिण्यत्वादिदं नास्त्येवं पथमचित्त्वन्ते ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ संवत्सरस्य पविषामिति पाप्मापयाम् ” इति, तदिदं
विधातुं मन्त्रमुत्पादयति—

संवत्सरस्येति । हे रात्रि एकाष्टकात्स्वे वां त्वा पविषां पविनिधित्वां
सर्वे वचमाना उवाचते तेवन्ते, ‘ एषा दे संवत्सरस्य पत्नी यदेकाष्टकैतस्यां
वा एष एषा रात्रिं वसति ’ इति सन्ध्याऽऽम्नायम् । वां त्वां कृतेहोपवाच
सुवीरां शोभनमृत्योपेवां पजां पुत्रादित्वां विधमायुः कृत्स्नमप्यामुष्वं व्यभव-
दिक्षेरेण व्याप्नोति । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—

प्राजापत्यामिति । एकाष्टकायाः संवत्सरस्यपजापविपत्नीत्वात्तद्वेषेयमि-

(सप्तमेष्टकाध्यायान्तम्)

हेका यांजापत्या, तामेतामुपदध्यात् । एषा चैकाष्टकेयमेव भूमिस्वरूपा । तथा सति भूमिरूपायामेवस्यामेकाष्टकायां पदार्थं संपाद्यते तत्सर्वं प्राप्नोति । किंचे-
यमेकाष्टका संवत्सररूपस्य प्रजापतेः कामधेनुः । अतस्तथैव यजमानोऽमुष्मि-
ल्लोके [आर्ति] कामान्मुहे दृश्ये । एतच्च नक्षत्रेष्टकान्नाज्ञानादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ येन देवा ज्योतिषोर्ध्वा उदायर्भिर्ति प्रादेशमात्रैः
काष्ठैरुत्थममुःसमिधे ” इति, तदिदं विधातुं मन्त्रमुपादयति—

येन देवा ज्योतिषेति । देवाः सर्वे येन ज्योतिषाऽग्निमोर्ध्वा उपरितनलो-
कवर्तिन उदामन्तुत्कर्षं प्राप्ताः । तथाऽऽदिताः वसवश्च येनोदामन्तुत्काश्च
येनाग्निनोदायन्, अङ्गिरसो महर्षयो येनाग्निना महिमानमानशः स्वकीर्यं
सामर्थ्यं प्राप्तास्तैनाग्निना यजमानोऽयं स्वस्वि क्षेममेतु प्राप्नोतु ।

तपिमं मन्त्रं विनियुक्ते—

सुवर्गाय वा एष इति । अस्याग्नेः स्वर्गार्थं चीयमानस्यास्त्वर्गस्थसर्वदेवम-
विषादकेन मन्त्रेणैवने सति याभिः समिद्धिरिष्यते ताः सर्वा वानस्पत्या इष्टका
एवोपहिता भवन्ति । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै संपद्यते । एतच्च “विष्णुमुस्ता वै देवाः”
इत्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ शतायुयाथ शतवीर्यावेति पञ्चाध्यानीः प्रतिदिशमेकां
मध्ये ” इति, तत्र प्रथमामाह—

ज्ञातायुधायेति । य इन्द्रो मोऽस्नाञ्छतं शरदः शतसंख्याकान्संवत्सरान-
जीतामेवत्केनापि व्याधितस्करादिना यथा ज्ञिताः पीडिता न भयापस्तथा नेतुं
समर्थः । किं कृत्वा, विधा दुरितान्पति सर्वाणि पापान्पतिक्रम्य याभिः पापान्पस्मा-
भिः छतानि तानि सर्वाणि विनाश्य । सर्वस्मिन्प्राप्त्यायुष्य-
स्यान्केनाप्यमुपद्रुतान्करोतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय नमोऽस्तिवत्पद्याहारः । की-
दृशाय, शतसंख्याकान्पायुधानि वज्रधनुरादीनि यस्यासौ शतायुधस्तस्यै । शत-
संख्याकानि वीर्याणि युद्धेषु विजयरूपाणि यस्यासौ शतवीर्यस्तस्यै । शतसं-
ख्याका ऋतवोऽस्मदक्षणाणि यस्यासौ शतोविस्तस्यै । अभिमातिवाहे [अभिमार्ति]
प्राप्मानं सहदेवमिभवतीत्यभिमातिवाद् तस्यै । अथ द्वितीयामाह—

ये चत्वारः पथय इति । प्राचापृथिवी अन्तरा प्राचापृथिव्योर्मध्ये ये चत्वारः
पथयो मार्गा विद्यन्ति विविधं गच्छन्ति प्रवर्त्यन्ते । कीदृशा मार्गाः, देवमाना
देवानां यानं गमनं येषु ते देवमानाः । देवा हि देवलोकपितृलो-

(अथ भेदकायमिधानम्)

कवस्रलोकमनुष्यलोकविषयेषु मार्गेषु विस्रम्भेण संचरन्ति । तेषां मार्गाणां य इन्द्रोऽज्यानिमजीतिमावहति, रक्षःप्रभृतिभिरनुपद्रवोऽजीतिः । सा चाजीति-
रज्यानिः कदाचिदपि हानिराहिता, तादृशीमजीतिमावहति तेषु मार्गेषु गच्छता-
मस्माकं नित्यमनुपद्रवं संपादयतीत्यर्थः । तस्मा इन्द्राय हे सर्वे देवा इह कर्मणि
नोऽस्मान्परिदत्तायं यजमानः सर्वेषु मार्गेषु रक्षणीय इत्येवमस्मानिन्द्राय स्म-
र्यत । अथ तृतीयाभाह—

अग्निं हेमन्त इति । यो अग्निमास्थ कतुः स नोऽस्मान्प्रति सुवितमस्तु
शोभनगतिं प्राप्नोतु । स्वकालोचितभोग्यद्रव्यप्रदोऽस्त्वित्यर्थः । एवं हेमन्तादिषु
योज्यम् । शतशरदानामस्पदायुषि शतसंवत्सरसंयन्विनां तेषामेषां अग्निमादीना-
मृतूनमनुग्रहाद्वयं निवाते वाताद्युपद्रवरहित्वेऽमये मयराहित्वे स्थाने स्थाम सुखे-
नावस्थिता भवेम । अथ चतुर्थीभाह—

इदुवत्सरायेति । प्रभवादेसंवत्सराणां पञ्चके चतुर्थ इदुवत्सरः । द्वितीयः
परिवत्सरः । प्रथमः संवत्सर एतच्च कृत्स्नकालस्याप्युपलक्षणम् । हे ऋत्विग्गजपाना
इदुवत्सरादिरूपाय कालाय बृहन्त्यः कृणुतात्यन्तमक्तिपुरःसरं नमस्कारं कुरुत ।
यज्ञियानां यज्ञनिष्पादकानां तेषां संवत्सराविशेषाणां सुप्रतावनुग्रहबुद्धौ सत्प्रां
वयं सर्वे ऋषिचरमजीताः केनाप्यवशीकृता अहता अमारिताश्च स्थाम भवेम ।

अथ पञ्चमीभाह—

भद्राक्षः श्रेय इति । हे देवा भद्रात्कल्याणादस्मात्कर्मसाधनभूताच्छ्रे-
योऽधिकं प्रशस्तं फलं नोऽस्मान्समनैष्ट सम्पदमाप्स्यत । तथा चित्याग्नौ हूय-
मान हे साम त्वयाऽवसेन त्वर्द्धयेन रक्षणेन वयं त्वां समशीमाहि सम्पद्व्याप्नु-
याम । हे पितो अन्नभूत सोम स त्वं मयोमूः सुखस्य भावयिता सज्जोऽस्माना-
विशस्व प्रविश, तोकायास्पदपत्न्याय जं सुखं कुरु, तनुवे शरीराय स्थोनः
सुखप्रदो भव ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

अज्यानीरेता इति । अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अज्यानयस्ता
[एता] उपदध्यात् । एतैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्या या इन्द्रादिदेवता एताः सर्वा
देवताः क्वाप्यपराजिताः । अयं यजमानस्ता एव देवताः प्रविशति, केनाप्य-
न्येन शत्रुणा नैव जीयते । एतदपि नक्षत्रेष्टकाप्रसङ्गसमीपे द्रष्टव्यम् ।

(यजिगीषकोपशानविधिः)

अथाऽऽग्रयणमस्तावे एतत् सूचकारेण—‘निरुधं हविरुपसन्मयोऽक्षिर्देवत्वस्य पञ्चाम्बानीजुहोति शतामुषाव अतर्हीर्षयेति’ इति, यदिदेवि विधत्ते—

मक्षवादिनो बद्धन्तीति । मक्षवादिनः परस्परमेवं विचारयन्ति—अर्धमासप्राप्तुं संप्रसारत्वा देवता ओषधीनां परिपाकं संपादयन्ति । एवं सति वा देवता ज्वेदयाम्बाम्ब इन्द्राग्न्यादिभ्यो देवताभ्य आग्रयणात्कर्म नूतनधाम्बत्वरं हविः कस्मात्कारणाभिरुप्यव हवि । तन्नामिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—यस्मादेता इन्द्राग्न्यादयो देवता इतरेर्देवदेः सह समं कृता तत्र तथौषधिविषय उत्कर्षेण जयं प्राप्ताः, तस्मादिन्द्राग्न्यादिभ्यो निर्वापो युक्तः । एतस्य राजसूयमकरण आग्रयणविधौ स्पष्टमाप्नावम्—‘देवा वा ओषधीणाणि मयुः । ता इन्द्राग्नी उदज्मवान्’ । हवि । एवं सति जेतुं निन्द्राग्न्यादीनुपेक्ष्य यद्यनुनासादिदेवताभ्यो निर्वपेत्तदानीमेतासां तासां च देवतानां कञ्चहं संपादयेत् । एवं तर्होषधिविपरिपाक-हेतुनामुषासादिदेवतानां परिपोषः कथमिति चेच्छूयवाम् । इन्द्राग्न्यादिभ्य आग्रयणं निरुप्य शतामुषावेत्येता अग्न्याम्बाहुवीर्षासादिदेवताभ्यो जुहुयात् । तेनार्धमासादिदेवताः प्रीणयति । ततो देवतानां कञ्चहं न करोति । यदपि सूचकारेणाऽऽग्रयणमस्तावे विहितं ‘मज्जानः श्रेयः समनेष्ट देवा हवि यजमानभागं प्राश्नाति, हवि, तं विधिं मन्त्रं व्याख्यातृत्वा र्थवादेनोचयति—

मज्जानः श्रेय इति । यजमानो भक्षणकाळे भद्रादित्यादिमन्त्रं पठेत् । अयं च मन्त्रो हुतशेषस्यादमाय समर्थः । अशीनहीति मन्त्रादिङ्गात् । हुतमक्षं-जेष यजमानः पराभूतो न भवति । एतस्य नाक्षणमाग्रयणविधिसमीपे वेतव्यम् ।

हवि श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते पाथवीये वेदार्थमकाशे कृष्णवज्रुर्वेदी-

मवेतिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे तद्वचनपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रिघ्नस्तनुपा नः प्राति-

स्पृशः । यो नः पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तर-

तोऽघायुरभिदासं स्पृशेत् सोऽश्मानमृच्छतु ।

(वज्रिणीहकोपवानविधिः)

देवा॒सुराः संय॑न्ता आ॒सन्तेऽसुरा॑ दि॒ग्भ्य आ॒स॒
बाध॑न्त॒ तान्दे॒वा इ॒ष्वा च॒ वज्र॑णे॒न चापा॑नुदन्त
यद्वाजि॑णीरुप॒दधा॑तीष्वा चै॒व तद्वा॑जे॒न च॒ यज॑-
मानो भ्रात॑रव्या॒नप॑ नुदते दि॒क्ष्वप॑ (१) द॒धा-
ति॒ देव॑पुरा ए॒वैता॑स्त॒नूपानीः॑ पर्य॒हतेऽग्ना॑वि-
ष्णु॒ सजो॑ष॒से मा॒ वर्ध॑न्त॒ वां गिरः॑ । द्यु॒मैर्वा॑जे-
भिरा॒ गत॑म् । ब्र॒ह्मवा॑दिनो॒ वद॑न्ति॒ यज्ञ॑ दे॒व-
ता॒यै जु॒ह्वत्य॑थ॒ किं दे॒वत्या॑ वसो॒र्धा॒रित्य॑ग्नि॒वसु॑-
स्तस्यै॒षा धा॒रा वि॒ष्णुव॑सुस्तस्यै॒षा धा॒राऽऽग्ना॑-
वैष्ण॒व्यर्चा॑ वसो॒र्धारा॑ जुहोति भा॒गधे॒येनै॒वैनौ॑
सम॑र्ध॒यत्य॑थो॒ एता॑म् (२) ए॒वाऽऽहु॑तिर्मा-
य॒तन॑वती॒ करो॑ति॒ यत्क्राम॑ ए॒नां जु॒होति॑ तदे॒-
वा॒र्ष रु॒न्धे रु॒द्रो वा ए॒ष यद्वा॒ग्निस्तस्यै॑ने॒ तनु॑वौ
घो॒राऽग्न्या॑ शि॒वाऽग्न्या॑ यच्छ॒त रु॒द्रीयं॑ जुहोति
यैवा॒स्थं घो॒रा त॒नुस्तां॑ तेन॒ शम॑यति॒ यद्वा॒सो-
र्धा॒रां जु॒होति॑ यैवा॒स्थं शि॒वा त॒नुस्तां॑ तेन॒
प्री॑णाति॒ यो वै वसो॒र्धारा॑यै (३) प्र॒तिष्ठां॑
वेद॒ प्रत्ये॒व ति॑ष्ठति॒ यदा॒ज्यमु॑च्छि॒ष्येत॑ तस्मि॒-
न्ब्रह्मो॑दनं प॒चेत्तं॑ ब्रा॒ह्मणा॑श्च॒त्वारः॑ प्रा॒श्नीशु॑रे॒ष
वा अ॒ग्निर्वै॒श्वान॑रो यद्वा॒ह्मण॑ ए॒षा त्वत्तु॑ वा
अ॒ग्नेः प्रि॒या त॒नूय॑द्वा॒श्वान॑रः प्रि॒याय॑मि॒वैनौ॑
त॒नुवां॑ प्र॒ति॒ष्ठाप॑यति॒ चत॑स्रो वे॒द॒र्द्धा॒साभि॑-
रे॒व यज॑मानोऽमु॒ष्मिहो॑केऽग्निं॒ दुहे॑ (४) ॥

(उपैतां धारायै पद॒र्द्धत्वारि॑शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ सप्तमकाण्डे सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयं ऋषमादीनामुपधानादिकं श्रुत्वम् ।

अथ तृतीये वज्रिणीष्टकोपधानं विधातुं मन्त्रानुत्पादयति—

इन्द्रस्य वज्रोऽभीति । इष्टकास्थानीय हेऽयमस्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वज्रस-
मानोऽसि । कीदृशस्त्वं, वार्षधनो वैरिधाती, नोऽस्माकं तनूपाः शरीरस्य
पालकः, मतिस्पशो रोगाद्यनिष्ठस्य विनाशयिता । किंच, यः शत्रुरथं पापम-
स्मदुपद्रवमिच्छतीत्यद्यायुस्त्वधाविधः सन्पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि नोऽस्मानभिदा-
सति हिनस्ति स शत्रुरेवमश्मानमुपधीयमानं पाषाणमृच्छतु प्राप्नोतु, पाषाणं
प्राप्य स्वयमेव व्याधितो भवत्वित्यर्थः । दक्षिणत इत्यादिभिस्त्रिभिः पदैस्त्रयो
मन्त्रा भिद्यन्ते । तेषु त्रिष्वप्यवशिष्टमनुषञ्जनीधम् । तैरेतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः साध्य-
मुपधानं विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता इति । यदा देवासुरा युद्धोद्यतास्तदानिमसुराश्चतसृभ्यो
दिग्भ्य आभ्यत्य सर्वतो बाधितवन्तः । तानसुरादेवा हृष्या वज्रसदृशेन पाषाणेन
क्षपानुदन्त । ततो यजमानो भ्रातृभ्यापनोदनाय वज्रिणीरुपदध्वात् ।

तस्य उपधानस्य चितेर्वाहर्देशं विधत्ते—

दिक्षूप दधातीति । या एता वज्रिण्यस्ता देवपुरा एव देवानापिन्द्रादीनां
पुरस्थानीया एव । तनूपानीरस्मच्छरीरस्य पालयित्रीः । एतादृशीः परितः स्था-
पयति । एतदपि नक्षत्रेष्टकाग्राक्षणादूर्ध्वं द्रष्टव्यम् ।

यैरपूर्वं विहितं वसोधारां जुहोतीति, यदेतदनुध विशेषं वक्तुपाप्नातमपि मन्त्रं
पुनः पठति—

अग्नाविष्णु इति । हेऽग्नाविष्णु इमा मिरोऽस्माभिः प्रभुकाः स्तुतिरूपा
वाचः सजोषता वां परस्परं समानपीतियुक्तौ युवां वर्धन्तु परितोषयन्तु । युवां
च युजैर्धनैर्वाजेभिरन्यैश्च सहितावागतमिहाऽऽगच्छतम् । तमिमं मन्त्रं विनियुज्ये—

ब्रह्मवादिनो धदन्तीति । अब्रह्मवादिन एवं विचारयन्ति—वसोधाराया
मन्त्रे वाजश्च ये मसवथ म इत्येवं फलप्रार्थनैव प्रतीयते, न तु काचिदेवता

(वज्रिणीष्टकोषानविधिः)

प्रतिपाद्यते । विधिवाक्येऽप्याज्यधारारूपं द्रव्यमेव प्रतीयते, न तु काविदेवता । एवं त्वि होतारो देवतायै यस्मात् जुहोति तस्मात्किं देवत्वमेवं वसोवोरित्येवं प्रभः । तत्राभिज्ञा उत्तरेष्वमाहुः—विधिवाक्यगतेन वसुधा(सोर्वा)राशब्देनैव द्रव्यदेवता-संबन्धः प्रतीयते । वासयतीति व्युत्पत्त्या वसुराभिस्तत्स्थेयमाज्यधारा वसोर्धारा । एवं विष्णावपि योज्यम् । यद्यप्येतौ देवौ वाजश्च न इत्यादिना न प्रतीयते तथाऽप्यनयत्वां प्रतीयते । तस्मादेतया वसोर्धारां जुहुयात् । तथा सत्यचितेन भागे-नैवौ तोषयति । अपि चैवामाहुर्ति देवदारूपाधारवर्धी करोति । किं च, यत्कठं कामयित्वा जुहोति तत्प्राप्नोति । प्रकारान्तरेणैतां प्रशंसति—

रुद्रो वा एष इति । शवरुद्रीयहोमेनोऽवतनोः शान्तावपि शिवा(व)तनोः शीत्यर्थोऽयं वसोर्धाराहोम इत्यस्य प्रशंसा । यं विशेषं विधातुमयं वसुधः क-तस्तं विशेषं विधत्ते—

यो वै वसोरिति । यो यजमानो वसोर्धारायाः प्रतिष्ठापकारं वेद स प्रवितिष्ठत्येवं । काऽसौ तस्याः प्रतिष्ठेयुष्यते—होमावाशिष्ट आज्ये वसोर्दानं पक्त्वा ब्राह्मणानां प्राशनं परसैव प्रतिष्ठा । ब्राह्मणस्य सर्वपुरुषमित्येन वैभ-भरत्पत्वाद्द्वैभानरस्य चाग्निमिशरीरत्वाच्चस्मिन्नेव मिशरीरे तमग्निं प्रतिष्ठाप-यति । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्वसोर्दानं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेच्चतुःशरावं वौदनं पक्त्वा तद्वध्वजनं भोजयेत्प्राशितवध्वश्चतस्रो धेनुर्दद्यात् ” इति, तच्च दानं विधत्ते—चतस्रो धेनूरिति ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठ्यादे द्वादशाधिकरणे चिन्तितम्—

अखण्डादीष्टकाधर्माध्विनिष्ठादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमध्ययनानारम्भोक्तं ततो न ते ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादघोऽन्यथाध्विनिष्ठादिषु सन्ति ते ॥

अभारम्भ श्रूयते—“ चिनिणीरुपदधाति ” इति, ‘ वज्रिणीरुपदधाति ’ इति च । आग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः—‘ अखण्डामकृष्णां कुपीन् ’ इति । पूर्ववांशदाभ्ययोरुपतिवाक्यस्याभारम्भाद्वीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं

(वज्रिणीष्टकोपधानविधिः)

प्रकरणाधीतम् । तच्च चित्रिण्यादिनामकानामिष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यम-
प्यनारम्भाधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताभिर्विणीर्दिनियुक्ते । अस्वण्डत्वादधर्मास्तु
वर्णनां चितीनां मध्ये प्रथमचित्ताद्याम्नाताः । तस्मात्ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति
माप्ते ब्रूमः—यद्यप्युत्पातिदिनियोजकवाक्ययोरन्वयरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति
तथाऽपि ‘ म एषं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति प्रकृतं पदेतदगम्यपूर्वं तत्संवाग्भिरन्वेनैव
चित्रिण्यादयोऽध्यप्रकरणपाठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अस्वण्डत्वादध-
र्माभिस्ताधनभूतेष्टकाधर्मा न तु प्रथमचित्तिधर्माः । तस्यादग्निसाधनभूतासु चित्रि-
ण्यादीष्टकास्वपि ये सन्ति ।

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम्—

चित्रिण्यादेरुत्तमाध्यायमुपधानं पुराऽध्याय ।

अव्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारम्भाधीताया इष्टकाया उपधानं
युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतायां वस्तुतकमानामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न
प्रसज्येतेति चेन्मैवम् । ‘ यां कां चिद्भ्राक्षणेनवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्य-
मायां चितौ ’ इति वाक्येनानारम्भाधीतेन वाक्षणेन विहितानामिष्टकानां मध्य-
मचितौ निवेशः । तत्रैवान्वञ्चिन्तितम्—

लोकंप्रणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत तदः पुरा ।

वादरायणदृष्टयोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥

“ चित्रिणीरुपदधाति , ‘ वज्रिणीरुपदधाति , ‘ भूतेष्टका उपदधाति ,
इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंप्रणामिधाया इष्टकाया ऊर्ध्व-
मुपधेयम् । कुतः । वादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । ‘ अन्वे तु वादरायणः ’
[५१० ५-२-१९] इति सूत्रेण वादरायणस्य मतमुपन्यस्तम् । स सागन्तूना-
मन्ते निवेशमाह । लोकंप्रणा च प्रकरणपाठितानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या
ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति माप्ते ब्रूमः—लोकं पूण छिद्रं पूणेत्यनेन मन्त्रेणोप-
धीयमानेष्टका लोकंप्रणा । तस्याः कर्मण्यूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुर्वा
मन्त्रछिद्रादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाप्नातम्—‘ पदेवास्योर्ध्वं यच्छिद्रं तदे-
तथा परिपूरयति लोकं पूण छिद्रं पूण ’ इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं

(होमविशेषाणां राष्ट्रमृदिकानां आभिधानम्)

चित्रिण्यादय उपवीधेरस्तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वाच्छ्रद्धये न पूर्यथादाम् ।
तस्मात्सोऽकंप्रणतः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ।

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपत्राग्रे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चि॒त्तिं जु॒होमि॒ मन॑सा घृ॒तेने॒त्याहा॒वाभ्या॑
वै नामै॒षाऽऽहु॑तिर्वै॒श्वक॑र्म॒णी नैनं॑ चि॒क्या॒नं
भ्रातृ॑न्यो द॒भ्नोत्य॑थो दे॒वता॑ ए॒वाव॑ रु॒धेऽग्ने॑
तम॒द्येति॑ प॒ङ्क्त्या जु॑होति प॒ङ्क्त्याऽऽहु॑त्या
यज्ञ॑मुख॒मा र॑भते स॒त तै॒ अग्ने॑ स॒मिधः॑ स॒त
जि॒ह्वा इत्या॑हु॒ होत्रा॑ ए॒वाव॑ रु॒धेऽग्नि॑दे॒वेभ्योऽ॑-
पा॒क्राम॑द्भाग॒धेय॑म् (१) इच्छ॑मान॒स्तस्मा॑
ए॒तद्भाग॑धेयं प्राय॑च्छ॒जेत॑द्वा अ॒मेर॑ग्नि॒होत्र॑मे॒तर्हि॑
स्व॒लु वा ए॒ष जा॒तो यर्हि॑ सर्वो॒श्वितो॑ जा॒तायै॑-
वा॒स्या अ॒न्नम॑पि द॒धाति॑ स ए॒नं प्री॑तः प्री॒णाति॑
व॒सीयान्म॑वाति ब्र॒ह्मवा॑दि॒नो व॑द॒न्ति य॑दे॒ष मा॒र्ह-
प॒त्यश्ची॑यतेऽथ का॒स्याऽऽहु॑वनी॒य इत्य॑सावा॒दि-
त्य॑ इति॒ ब्रू॒यादे॑तस्मि॒न्नि सर्वा॑भ्यो दे॒वता॑भ्यो
जु॒होति॑ (२) य ए॒वं वि॒द्वान॒ग्निं चि॑न्तते सा॒क्षा-
दे॒व दे॒वता॑ ऋ॒ध्नोत्य॑ग्ने॒ यश॑स्वि॒न्यश॑मे॒मम॑प॒ये-
न्द्रा॑वती॒मप॑चिती॒मिहाऽऽव॑ह । अ॒यं मु॒धा पर॑-
मे॒ष्टी सु॒वर्चाः॑ स॒माना॑ना॒मुत्त॑म॒श्लोको॑ अस्तु ।

(होमविशेषाणां राष्ट्रभविष्यकानां चाभिधानम्)

भद्रं पश्यन्त उर्यं सेदुरभे तपो दीक्षामृषयः
 सुवर्दिदः । ततः अश्वं बलमोजैश्च जातं तद्-
 स्मै देवा अभि सं नयन्तु । धाता विधाता
 परमा (६) उत संहस्रप्रजापतिः परमेष्ठी
 विराजा । स्तोमाश्छन्दांसि निविदो म
 आहुरेतस्मै राष्ट्रमभि सं नयाम । अभ्यावर्त-
 ध्वमुप मेत साकमयः शास्ताऽधिपतिर्षो अ-
 स्तु । अस्य विज्ञानमनु सः रंभध्वमिमं पश्वा-
 दनु जीवाय नर्षे । राष्ट्रभूत एता उर्यं दधा-
 त्येष, वा अमोक्षिती राष्ट्रभुक्त्यैवास्मिन्राष्ट्रं
 दधाति राष्ट्रमेव भवति नास्माद्ग्राहं भ्र-
 शते (४) ।

(भागवेयं जुहति परमा राष्ट्रं दधाति सप्त च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
 सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

चिधिण्यश्च वसोर्धारास्तृतीये समुदीरिताः ॥

अथ चतुर्थे होमविशेषा राष्ट्रभूदारण्या इष्टकाध्यामिधीयन्ते ।

मवुक्तं सूत्रकारेण—“ चिर्त्ति जुहोम्यभे तमद्याधमिति द्वे आहुती हुत्वा ”
 इति, तत्र प्रथमाहुतेर्विधिं मन्त्रव्याख्यानेनौच्यति—

चिर्त्ति जुहोमीति । अयं मन्त्रः पूर्वपापो वरुणस्य पत्न्य इत्यनुवाके सम-
 न्नातो व्याख्यातश्च । तमिषं होमसाधनत्वेन पठेत् । अस्या आहुतेरदाम्येति नाम,
 रक्षोभिः कैरपि विनाशयितुमशक्यत्वात् । सा च विश्वकर्षदेवताका, तस्मिन्मन्त्रे
 विश्वकर्षण इत्याम्नानात् । अस्यामाहुतौ हुवासा चित्तवन्तमेनं यजमानं आ-

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूदिष्टकानां चाभिधानम्)

तृण्यो न हिनस्ति । तस्मादेतां जुहुयात् । अपि चैतां जुह्वत्युक्तो देवताः प्राप्नो-
त्येव । अथ द्वितीयापाहुतिं विधत्ते—

अग्ने तमघेतीति । अयं मन्त्रश्चतुर्थकाण्डेऽग्निपूर्वमित्यनुवाके षष्ठितो
व्याख्यातश्च । पङ्क्तिच्छन्दसा हूयमाना येयमाहुतिस्तया यज्ञपारम्भं प्राप्नोति ।

प्राचीममु पदिशमित्यस्मिन्ब्राह्मणानुवाके पूर्णया जुहोवीति यद्विहितं तदे-
वानुध प्रशंसति—

सप्त ते अग्न इति । अयं च मन्त्रश्चतुर्थकाण्डे प्राचीमित्यनुवाके सप्ता-
म्नातो व्याख्यातश्च । तस्मिन्मन्त्रे सप्त होत्रा इत्याभिधानादनयाऽऽहुत्या होत्रका-
म्प्रसाज्जादीनधीनाः करोति । किं च—देवैर्दत्तो योऽयमग्नेर्भागस्तद्रूपत्वादिपमाहु-
तिरस्म्य चीयमानस्याग्नेरग्निहोत्रमित्युच्यते । यस्मिन्काळे साकस्थेनायमग्निधित-
स्वदेवायमुत्पन्नो भवति । उत्पन्नाय च तस्मै तदाहुतिरूपमन्नं संपादितं भवति ।
तेन च तृप्तोऽग्निर्यजमानं प्रीणयति । स च यजमानो घमपतिर्भवति । एतदुक्तं
सर्वं प्राचीमित्यनुवाक एव द्रष्टव्यम् । अथात्र चीयमानमग्निं पञ्चोत्तराभ्यामा-
दित्यत्रूपेण प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्तीति । अन्धवाग्निर्होत्रा गृहपतिरित्यादिषु मन्त्रेष्वग्नेर्गृ-
हपतित्वमुक्तम् । गृहपतिस्वामिकः कश्चित्पदेशो गार्हपत्यः । एवं सति पूर्वस्मि-
न्वान्य एतद्वा अग्नेरग्निहोत्रमिति चित्वेऽग्नौ हूयमानायाः पूर्णाहुतेरग्निस्वामिकत्वा-
भिधानात्सर्वोऽयमयं चीयमानो गार्हपत्यः संपन्नः । तस्मादाहवनीयो न लभ्यते ।
आ समन्तात्सर्वे देवा यत्र हूयन्ते सोऽयमाहवनीयः । सर्वस्यापि चित्तपदेशस्याग्न्य-
र्थे होमाधारत्वेन गार्हपत्यत्वे सति देवान्तरहोमार्थं आहवनीयोऽस्य यजमानस्य
कुत्र संभवेदित्येवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञः कश्चिदुत्तरमेवं ब्रूयात्—अ-
सावादित्य एव यजमानस्याऽऽहवनीय इति । आदित्ये हि सर्वदेवार्थो होमः
क्रियते ।

“ अग्नौ पास्ताऽऽहुतिः सन्ध्यादित्यमुपतिष्ठते ” इति स्मृतेः ।

एवं सति यो यजमानश्चीयमानस्याग्नेरादित्यत्वरूपं ज्ञात्वा चयनं करोति
सोऽयं साक्षादेवाव्यवधानेन देवतास्तोषयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अग्ने यशस्विन्निति चतस्रो राष्ट्रभूवः पुरस्तादुपधाय ”
इति, तदेताद्विधातुमुत्पादनीयेषु मन्त्रेषु प्रथमासूचमाह—

(होमविशेषाणां राष्ट्रभूद्विष्टकानां चाभिधानम्)

अमे यशस्विन्निति । प्रभूतं यशो यस्यास्ति स यशस्वी । तादृश हेज्जं इमं यजमानं यशसाऽर्पय संघोजय । इन्द्रावदीमिन्द्रस्य योग्यामपचिर्वी पूजामिह कर्मणवावह संपादय । अयं यजमानस्त्वत्पसादारसपानानां यजमानानां मध्ये मूर्धा शिरस्थानीपः, परमेष्ठ्युत्तमस्थानमिवासी, सुवर्चाः शोभनकान्तिः, उत्तमशोकः सत्कीर्तियुक्तश्चास्तु । अथ द्वितीयमाह—

भर्त्रं पश्यन्त इति । अमे पूर्वस्मिन्काल ऋषयः केचिन्महात्मानो भर्त्रं कल्पानां कर्मफलं पश्यन्तः शास्त्रदृष्ट्या निश्चिन्वानाः सुवर्षिदः स्वर्गं लब्धुकामास्तपः कर्माङ्गभूतमनशनादिकं दीक्षां मौण्ड्यादिमिथमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः । ततोऽनुष्ठानात्तेषां क्षत्रं सतादनिष्टाङ्गाणं रक्षणं बलं शरीरसामर्थ्यमोजो धातुपु-
ष्टिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम् । तत्फलं सर्वमस्मै यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु सर्वतः संपादयन्तु । अथ तृतीयमाह—

धाता विधातेति । परमा परम उत्तमो धाता पोषको यो देवो यश्च विधाता सप्ता, उवापि च सैतकसम्यगभिज्ञः प्रजापतिः प्रजानां पालकः परम उत्कृष्टे सत्यलोकादौ तिष्ठतीति परमेष्ठी विराजा ब्रह्माण्डरूपमा विराण्मूर्त्या सहितः । तादृशो यो देवो ये च स्वोमास्त्रिवृदादयः, यानि च च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि, याश्च निविदो देवेन्दो मन्विद् इत्यादीनि निधितवानि ते सर्वे मे मदर्थमाहुर्नुवन्तु । तैर्वक्तव्यं प्रदर्शयते—एतस्मै यजमानाय राष्ट्रमभिसंनमाम देवाधिपत्यं सर्वतः संपादयाम । तदिदं तैर्वक्तव्यम् । अथ चतुर्थीमाह—

अभ्यावर्तध्वमिति । हे मनुष्याः सर्वे यूयमभ्यावर्तध्वं सर्वत आभञ्जत । सार्कं परस्परं मिलित्वा मां मदीयं यजमानमुप समीपमेताऽऽगच्छत । अयं यजमानो यो मुष्माकं चास्ताऽनुशासकोऽधिपतिरधिकं पालयता चास्तु । अस्य यजमानस्य विज्ञानं चित्तवृत्तिमनुसृत्य संरमध्वं सम्यक्पवर्तध्वम् । इमं यजमान-
मनुसृत्य पञ्चाञ्जीवाथ, एमं यजमानं संविज्ञा [या] नेन इत्तं जीवितं गृह्णी-
तेत्यर्थः ।

एतेर्मन्त्रैः साध्यमुपधाने विधत्ते—

राष्ट्रभूत एता इति । राष्ट्रशब्दोपेतान्मन्त्रान्विभ्रति सैरुपधीयन्त इति राष्ट्र-
भूतः । एतदुपधानेन निष्पन्ना या चितिः सैवाऽग्नेः संवन्धिनी राष्ट्रभूदित्युच्यते ।
तथैवास्मिन् यजमाने राष्ट्रं स्थापयति । तच्च राष्ट्रमस्याधीनमेव भवति । अस्माद्य-

(पुनः परीन्वनाय भिषानम्)

जमानात्तदाष्ट्रं कदाचिदपि न भ्रष्टं भवति । एतच्च नक्षत्रेष्टकात्राक्षणादूर्ध्वं दृष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमपाठके सप्तमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

यथा वै पुत्रो जातो म्रियते एवं वा एष
म्रियते यस्याभिरुह्य उद्वायति यन्निर्मन्ध्यं
कुर्याद्वि छिन्द्याद्भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्स एव
पुनः परीध्यः स्वादेवैनं योनेर्जनयति नास्मै
भ्रातृव्यं जनयति तमो वा एतं गृह्णाति यस्या-
ग्निरुह्य उद्वायति मृत्युस्तमः कृष्णं वासः
कृष्णा धेनुर्दक्षिणा तमसा (१) एव तमो
मृत्युमप हते हिरण्यं ददाति ज्योतिर्वै हिरण्यं
ज्योतिषैव तमोऽप हतेऽथो तेजो वै हिरण्यं
तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते सुवर्नं धेमः स्वाहा सुव-
नार्कः स्वाहा सुवर्नं शुकः स्वाहा सुवर्नं ज्यो-
तिः स्वाहा सुवर्नं सूर्यः स्वाहाऽर्को वा एष
यदग्निरसावाहित्यः (२) अश्वमेधो यदेता
आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरैव ज्योतिषिषि सं
दधारयेष ह त्वा अर्काश्वमेधयित्येतद्गनौ क्रि-
यत आपो वा इदमग्रे सलिलमासत्ति एतां
प्रजापतिः प्रथमा चितिमपश्यत्तामुपाधत्त
तदियमभवत्त विश्वकर्माऽब्रवीदुष त्वाऽयानी-

(पुनःपरीश्वनायभिधानम्)

ति नेह लोकोऽस्तीति (३) अत्रवीत्स एतां
 द्वितीयां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदन्तरिक्षम-
 भवत्स यज्ञः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वाऽयानीति
 नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्माणिमब्रवी-
 दुप त्वाऽयानीति केन नोपैष्यतीति दिव्या-
 भिरित्यब्रवीत्तं दिव्याभिरुपैषा उपोषत्त ता
 दिशः (४) अभवन्त्स परमेष्ठी प्रजापतिम-
 ब्रवीदुप त्वाऽयानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवी-
 त्स विश्वकर्माणं च यज्ञं चाब्रवीदुप वामाऽया-
 नीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रूताः स एतां तृती-
 यां चितिमपश्यत्तामुपाधत्त तदसावभवत्स आ-
 दित्यः प्रजापतिमब्रवीदुप त्वा (५) आऽ-
 यानीति नेह लोकोऽस्तीत्यब्रवीत्स विश्वकर्-
 माणं च यज्ञं चोर्ध्वदुप वामाऽयानीति नेह
 लोकोऽस्तीत्यब्रूताः स परमेष्ठिनमब्रवीदुप
 त्वाऽयानीति केन नोपैष्यसीति लोकंपुण-
 येत्यब्रवीत्तं लोकंपुणयोपैत्तस्मादयातयाम्नी
 लोकंपुणाऽयातयामा ह्यसौ (६) आदि-
 त्यस्तानृषयोऽब्रवन्नुप व आऽयामेति कर्म
 न उपैष्यथेति भुम्नेत्यब्रवन्तान्द्वाभ्यां चितीं
 भ्यामुपायस्स पञ्चचितीकः समपद्यत य एवं
 विद्वानर्म्मि चिनुते भूयानेव भवत्यभीमाँल्लोका-
 अयति विदुरेन देवा अथो एतासामेव देव-
 तानाः सार्वज्यं गच्छति ॥ (७) ॥

(पुनःपरीन्धनाशभिधानम्)

(तत्रसाऽऽदिष्योऽस्तीति दिश आदित्यः प्रजापतिमन्त्रवीदुषं त्वाऽसौ पञ्चचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽध्यायः) ।

तिस्र आहुतयो राष्ट्रभूतस्तुर्ये तमीरिताः ।

अथ पञ्चमे पुनःपरीन्धनादयो विधीयन्ते ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यस्याग्निरुक्त्य उद्वापेदार्हपत्यादन्व्यं प्रणयेत्त एव पुनः परीष्यः ’ इति, तदिदं विधत्ते—

यथा वै पुत्रो जात इति । यस्य यजमानस्योरुप्याग्निः शान्त्वति तस्य पुत्रमरणवदग्निनाशनमिदं दुःखं जायते । तस्य निर्बन्धेनाग्न्यन्वरोत्पादने सति पूर्वोऽर्धमग्निं विच्छिन्द्यात् । स च विच्छिन्नोऽस्य यजमानस्य वैरिणं जनयेत् । अतस्तत्परिहाराय गार्हपत्यनिष्ठः सोऽग्निरेव पुनरप्यानीय परितः काष्ठप्रक्षेपेन्धनीयः । तथा सति स्वकारणादेवोत्पन्नत्वाद्द्वैरिणं न जनयति ।

अत्रैव प्रावञ्चितरूपां दक्षिणां विधत्ते—

तमो वा एतमिति । यस्य यजमानस्योरुप्याग्निर्नश्येदेतं यजमानं तमो गृह्णाति, तच्च मृत्युरूपम् । अतस्तत्परिहाराय कृष्णवर्णमेकं वस्त्रं कृष्णवर्णां च वेनुर्दक्षिणोऽग्नेन दातव्या । एवं सति तयोत्पत्त्यादक्षिणायास्तथा मृत्युरूपं तमो विनाशयति । अथ तत्रैव दानान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददातीति । हिरण्यरूपेण व्योतिषा मृत्युरूपस्य तमसो विनाशनं युक्तम् । अपि च हिरण्यस्य तेजस्तादात्म्यानि तेजः संपादयति । तदेतद्वाह्यं सर्वान्ते ब्रह्मव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सुवर्नं धर्मः स्वाहेति पञ्चाकोद्वीदुत्वा ” इति, तदिदं विधत्तुं मन्त्रानुत्पादयति—

सुवर्नं धर्म इति । सुवर्नं स्वर्गं इव, यथा स्वर्गेऽवस्थिता देवा दीप्यमाना एवं धर्मो दीप्यमानो योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हुतमस्तु । एवमुत्तरवामि बोधयम् । अर्कोऽर्धनीयः । शुक्रोऽतिनिर्मलः । व्योधिः प्रकाशरूपः । सूर्यः सूर्यवर्ण आदित्यरूपः । एतेर्मन्त्रैर्होमं विधत्ते—

अर्को वा एष इति । योऽयं जीवमानोऽग्निः कतुसाधनभूत एषोऽर्चनीयत्वा-
दर्क इत्युच्यते । योऽयमादित्यः स एष कतुफलरूपत्वादभये इत्युच्यते । सुवर्ग
इत्येतन्मन्त्रहोमेनाकाशमेधधोरग्न्यादित्ययोनिं ज्योतींषि तानि संसादयति ।
यस्य यजमानस्याऽग्निचयने तदेतदाहुतिपञ्चकं क्रियते स एष एव यजमानोऽर्का-
शमेधी कतुसाधनतत्फलान्धातुपेयः । एतच्च ब्राह्मणमग्निदेवस्य इत्यनुषाकान्ते
ब्रह्मव्यम् । अथ चितीनां पञ्चानां प्रशंसा । तत्र प्रथमां चितिं प्रशंसति—

आपो वा इदमिति । यदिदं भूमन्तारिक्षादिरूपं जगत्सदिदं सृष्टेः प्राग्नेन
रूपेण विभूतं नाऽऽसीत्, किं त्वाप एवाऽऽसीत् । तास्वप्नु भूतान्तरं न भिन्नं,
किं तु नैरन्तर्येण सलिलमेवाऽऽसीत् । तदानीं प्रजापतिरवस्थातुमाधारः को वा
भविष्यतीति विचार्यैतां प्रथमां चितिं दृष्ट्वापाधत् । तदानीं सा चित्तिरियं भूमि-
रूपाऽभवत् । तत्रायं प्रजापतिरवस्थितः । अथ द्वितीयां चितिं प्रशंसति—

तं विश्वकर्मेति । विश्वकर्माख्यः कश्चिदन्तोऽवस्थातुधारमलभमानस्तं भूमा-
वस्थितं प्रजापतिरिदमब्रवीत्—अहमपि त्वामुपागच्छानि त्वत्समीप उपविशा-
मीति । स च प्रजापतिरिह भूमौ क्वापकाशो नास्तीत्यब्रवीत् । ततः स विश्व-
कर्मा स्वस्याऽऽधारः को भविष्यतीति विचार्यैतां द्वितीयां चितिं दृष्ट्वा तामु-
पाधत् । तदानीं सा द्वितीया चित्तिरन्तारिक्षमभवत् । तत्रायं विश्वकर्माऽवस्थितः ।

अथ दिश्याख्या इष्टकाः प्रशंसति—

स यज्ञः प्रजापतिमिति । यज्ञाख्येन पुरुषेण स्थाने पृष्ठे सति प्रजापतिः
परिजहार । विश्वकर्मा तु केनोत्कोचरूपेण सावनेन सह मां प्रयागमिष्यतीति
पृच्छ । स च यज्ञो दिश्याभिरिष्टकाभिः सहाऽऽगमिष्यामीत्युक्त्वा
तथैव गतवान् । राश्रपति मार्च्य दिगित्यादिभिर्मन्त्रैर्दिक्षुपथेया दिश्याः । ताश्चो-
पहिताः सत्यो विभूषा अभवन् । ततो यज्ञस्यावकाशोऽभूत् । अथ तृतीयां चितिं
प्रशंसति—

स परमेष्ठीति । प्रजापतिर्विश्वकर्मा परमेष्ठित्येते त्रयोऽप्येत(क) स्यैव मूर्ते-
भेदाः । तत्र परमेष्ठिना प्रार्थितः प्रजापतिर्भूमावकाशमदृष्ट्वा परिजहार ।
विश्वकर्मा यज्ञश्चेत्येतावप्यन्तरिक्षे दिक्षु आवकाशमदृष्ट्वा परिजह्नुः । ततः
परमेष्ठी विचार्य तृतीयां चितिं दृष्ट्वापाधत् । साऽपि चित्तिर्योऽभवत् ।

तत्रायं परमेष्ठी स्वयमवस्थितः ॥

अथ लोकपृणोष्टकां प्रशंसति—

(व्रतचरणायभिधानम्)

स आदित्यः प्रजापतिमिति । स आदित्यो लोकंप्रणामानीतवान् । तस्या-
मुपहितायामादित्यस्यावकाशोऽभूत् । यस्मादियमादित्येनाऽऽनीता तस्मादगतसारा-
लोकंप्रणा । आदित्योऽप्यगवतसारः, पुनः पुनरावर्तमानोऽपि तस्मिञ्जगदुपकार-
कस्य प्रकाशरूपस्य सारस्याक्षीयमाणत्वात् । आदित्यवलोकंप्रणा पुन पुनः
प्रयुज्यमानाऽप्यक्षीयमाणसाराः । यत्र यत्र चितौ छिद्रमस्ति तत्र तत्र लोकंप्रणा
प्रयुज्यते । अथ चतुर्थपञ्चमचिती प्रशंसति—

तानृषयोऽब्रुवामिति । तान्प्रजापतिविश्वकर्मयज्ञपरमेष्ठ्यादित्यनन्ये केचिद्वषयः
स्थानं प्रार्थितवन्तः । ततः प्रजापत्यादिभिरुत्कोचे याचिने सति उत्कोचबाहुल्यं
प्रतिज्ञाय चितिद्वयमानीतवन्तः । अतस्तेषामवकाशोऽभूत् । तदेवं प्रशस्ताभिश्चि-
तिभिरयमभिः पञ्चचितीकोऽभूत् । एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति—

य एवं चिद्वानिति । विद्यादिगुणसमृद्धिर्भूयस्त्वं, लोकत्रयस्य स्वाधीनत्वं
जयः, देवैर्वेदनं नामैतदीया कीर्तिः । अपि चैतासां देवनानां सहमावं
प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

वयो वा अभिर्यदाग्निचिरपाक्षिणोऽश्रीयात्त-
मेवाभिमद्यादार्तिमार्छेत्संवत्सरं व्रतं चरेत्संव-
त्सरं हि व्रतं नाति पशुर्वा एव यदाग्निर्हिनस्ति
स्वल्न वै तं पशुयं एनं पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपचरति
तस्मात्पश्चात्प्राहुपचयं आत्मनोऽहिंसायै ते-
जोऽस्ति तेजो मे यच्छ पृथिवीं यच्छ (१)
पृथिव्यै मा पाहि ज्योतिरासि ज्योतिर्मे यच्छा-
न्तारिक्षं यच्छात्तारिक्षान्मा पाहि सुर्वरासि सुर्वमे
यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याह्वेताभिर्वा

इमे लोका विधत्ता यदेता उपदधात्येषां लोकानां
विधृत्यै स्वयमातुण्णा उपधाय हिरण्येष्टका उप
दधातीमे वै लोकाः स्वयमातुण्णा स्योतिर्हिरं-
ण्यं यत्स्वयमातुण्णा उपधाय (२) हिरण्येष्ट-
का उपदधातीमानेवैतामिलोकाञ्ज्योतिष्मतः
कुरुतेऽथो एतामिरिवास्मी इमे लोकाः प्र भान्ति
यास्तै अग्ने सूर्ये रुचं उद्यतो दिवमातन्वन्ति
रश्मिभिः । ताभिः सर्वामी रुचे जनाय न-
स्कृधि । या वो देवाः सूर्ये रुचो गोष्वश्वेषु या
रुचः । इन्द्राग्नी ताभिः सर्वामी रुचं नो धत्त वृ-
हस्पते । रुचं नो धेहि (३) ब्राह्मणेषु रुचं
राजसु नस्कृधि । रुचं विश्वेषु शूद्रेषु मयि
धेहि रुचा रुचम् । द्वेषा वा अग्निं चिक्ष्यानस्य
यश इन्द्रियं गच्छत्यग्निं वा चितमीजानं वा
यदेता आहुतीर्जुहोत्यात्मन्नेव यश इन्द्रियं धंच ई-
श्वरो वा एष आतिमातोयोंऽग्निं चिन्वन्नधिकाम-
ति तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति वारु-
ण्यचां (४) जुहुयाच्छान्तिरेवैषाऽग्नेर्गुमिरा-
त्मनो हविष्कृतो वा एष योंऽग्निं चिनुते यथा
वै हविः स्कन्दत्येवं वा एष स्कन्दति योंऽग्निं
चित्वा स्त्रियमुपैति मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया
यजेत मैत्रावरुणतमिवोपैत्यात्मनोऽस्कन्दाय
यो वा अभिसृनुस्थां वेदतुर्कृतुरस्मै कल्पमान
एति प्रत्येव तिष्ठति संवत्सरो वा अभिः (५)

(व्रतचरणायभिधानम्)

ऋतुस्थास्तस्य वसन्तः शिरो अग्निं दक्षिणः
पक्षो वर्षाः पुच्छं शरदुत्तरः पक्षो हेमन्तो मध्य
पूर्वपक्षाभ्येतयोऽपरपक्षाः पुरीषमहोरात्राणी-
हका एष वा अग्निरित्युक्ता य एवं वेदतुर्ऋतुरस्मै
कल्पमान एति प्रत्येव तिष्ठति प्रजापतिर्वा
एतं ज्यैष्ठ्यं कामो न्यधत्त ततो वै स ज्यैष्ठ्यमग-
च्छय एवं विद्वानग्निं चिनुते ज्यैष्ठ्यमेव
गच्छति (६) ॥

(पृथिवीं यच्छ यस्त्वयमातृणा उपधाव

वेद्युचाऽग्निरिच्छते त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पुनःपरीन्धनाद्यत्र पञ्चमे समुदीरितम् ।

अथ षष्ठे व्रतचरणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ संवत्सरं न कर्त्तव्यं प्रत्यवरोहेण च रामानुषेधान पक्षि-
णोऽग्नीवात् ’ इत्यादि, तत्र पक्ष्यशमनिषेधरूपं संवत्सरमत्र विषये—

वयो वा अग्निरिति । योऽयं चीयमानोऽग्निः स पक्षिस्वरूप एव ।
‘ वयसा वा एष मतिमया चीयते ’ इति पूर्वमुक्तम् । एवं सत्ययमग्निविषयि
पक्षिणो मक्षयेत्तर्ह्यग्निमेव मक्षितवान्भवति । ततो म्रियेत । अतस्तत्परिहाराय
संवत्सरमात्रं पक्षिमक्षणवर्जनरूपं मत्रं चरेत् । त(म) स्मात्संवत्सरमतीत्य व्रतच-
रणं न कापि दृष्टं तस्मात्तद्व्रत (तं) पथागम् । एतद्भाष्यं पूर्वोक्तं च विवि-
धशंसारूपं ब्राह्मणं सर्वान्ते दृष्टव्यम् । अथ चित्पारोहणस्य पश्चिमदिग्निषयं
विषये—

पशुर्वा एष इति । अग्नेः पशुत्वत्वात्पुरस्तादारोहणे यथा पशुः

धुङ्गनाभ्यां हिनस्ति तद्वदयमपि हिंस्यात् । तस्मात्प्राथम्यादां दिशि प्राङ्मुखेनो-
पचर्य आरोहणीयः । तच्चाऽऽत्मन आरोहुरहिंसार्थं भवति । एतच्चाग्ने तव भवो
वय इत्यनुवाके ब्रह्मव्यम् ।

मदुक्तं सूत्रकारेण 'तेजोऽसि तेजो मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति,
'ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, 'सुवरसि सुवर्मे
यच्छेति हिरण्येष्टकाम्' इति च, तत्रैतद्विधानुं मन्वानुत्पादयति—

तेजोऽसि तेजो मे इति । मथमधितावुपधातव्ये हे हिरण्येष्टके त्वं तेजो-
रूपाऽसि, मे मर्त्यं तेजो देहि । तथा पृथिवीं देहि । यद्वा मदुपकारित्वेन निय-
मय । तस्याः पृथिव्याः सकाशान्मां पाहि । यथा पृथिवी नोपद्रवं करोति
तथा कुरु । एवं तृतीयपञ्चमचितिविषयद्योक्तसरयोर्मन्त्रयोर्पोष्यम् । सुवः स्वर्ग-
सुखम् । दिवं द्युलोकम् ॥ एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते—

इत्याहृताभिरिति । इत्युक्तान्मन्त्रानुपधानकाले पठेत् । एताभिर्हिरण्येष्टका-
भिरिमे त्रयो लोका विधृताः । अत एतदुपधानं लोकधृत्यै भवति ॥

अस्योपधानस्य तस्यैवतस्वयमातृणाम्प ऊर्ध्वं कालं विधत्ते—

स्वयमातृणाम् इति । एतच्च स्वयमातृणामित्यनुवाके ब्रह्मव्यम् ॥

मदुक्तं सूत्रकारेण—“यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचः” इति, रुगा-
ख्या आहृतीजुहुयादित्यर्थः । तत्र मथमावाह—

यास्ते अग्ने सूर्य इति । हेऽग्ने सूर्ये सूर्यमण्डले स्थितस्य ते तवोद्यत
उदयं गच्छतो या रुचो दीप्तयो दिवं द्युलोकमातन्वन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति
ताभिः सर्वाभी रक्षिभिर्नो जनायास्पर्शार्थं जनार्थं रुचे ऊधि रुचं दीप्तं (ति)
कुरु ॥ अथ द्वितीयावाह—

या वो देवा इति । हे देवा वो यूष्मार्कं संवन्धिन्यः सूर्यमण्डले या रुचो
दीप्तयो वर्तन्ते, तथा गोष्वधेषु च या रुचो वर्तन्ते, हे इन्द्रामी ताभिः सर्वाभि-
र्दीप्तिभिर्नोऽस्पर्शार्थं रुचं धत्त दीप्तं (ति) कुरुत ॥ अथ तृतीयावाह—

रुचं नो धेहीति । हेऽग्ने नोऽस्पर्शार्थं नोऽस्पर्शेषु रुचं धेहि प्रकाशं
कुरु । नोऽस्पर्शेषु राजसु रुचं ऊधि प्रकाशं कुरु । तथा विश्वेषु वैश्वेषु
शूद्रेषु च रुचं प्रकाशं कुरु । तथा रुचा त्वदीयथा दृष्टिः मयि रुचं धेहि
प्रकाशं कुरु ॥

(व्रतचरणाद्यभिधानम्)

एतैर्मन्त्रैः साध्यं होमं विधत्ते—

द्वेधा वा अग्निमिति । यो यजमानोऽग्निं चित्वास्तस्य यशः कीर्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यं वाऽन्यत्र गच्छति । कुत्रेति चेच्छ्रुयतां, योऽयमिदानीं चित्वाऽग्निस्तं वा प्राप्नोति । यस्त्वोजानः पूर्वं चित्तेऽग्नौ यागं कृतवास्तं वा प्राप्नोति । सर्वथाऽप्येस्माद्यजमानादपगच्छति । एतैर्मन्त्रैर्होमे तु तद्यश इन्द्रियं च स्वात्मन्येव धारयति । एतच्चाग्निर्देवेभ्य इत्यनुवाकादूर्ध्वं ब्रह्मव्यम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “ तच्चा यामि ब्रह्मणा बन्धमान इति शालामुखीयं कृत्वा” इति, तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा एष इति । यो यजमानश्चयनकालेऽग्निमधिकृत्य पादेनाऽऽकामति एष यजमानो विनाशं माप्नुं समर्थः । तत्परिहाराय तच्चा यामीत्युक्त्वा जुहुयात् । सेवमृगिन्द्रे वो विश्वतस्परिन्द्रे मर इत्यनुवाके व्याख्याता । एषाऽऽहुतिरग्नेः शमनहेतुरात्मनो यजमानस्य च रक्षणहेतुः । तच्चाग्ने तव श्वो वय इत्यनुवाके ब्रह्मव्यम् ॥

यथाऽग्निचयनादूर्ध्वं तदङ्गाद्येन तौशमणी पूर्वं विहितैवमत्र भैशावरुणी विधत्ते—

हविष्कृतो वा एष इति । यो यजमानोऽग्निं चित्नुव एष हविःस्वरूपं प्राप्तः । तथा सति स्त्रीगमन (मेऽ)स्य स्वरूपमाशो हविर्नाशस्तमानः । अतस्तत्परिहारार्थं यजेत । तेन यागेन स्वयं भिषावरुणसंयम्बितां प्राप्ये यामादूर्ध्वं हविष उपयुक्तवाङ्महिःस्थानीयस्य स्वस्य गमनेऽपि नास्ति नाशः । अथाग्निं संवत्सरो रूपकल्पनया प्रशंसति—

यो वा अग्निमिति । ऋतुषु विष्टर्तित्युक्तस्थाः संवासरस्तद्रूपमग्निं यो वेद मनसा भावयेत्, अस्मै यजमानाय स स ऋतुः स्वस्वोचितभोगप्रदानसमर्थः सन्नेन प्राप्नोति । तद्धोमेन चायं प्रतिपिबति । संवत्सरो वा अग्निरित्यादि भावनाप्रकारः । य एवं वेदेयादि पूर्वोक्तफलोपसंहारः ॥ अथ फलान्तरेण प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा इति । न्यधत्त चित्तवानित्यर्थः । ऋषेष्ठयं वयोगुणः ध्यामाधिरूपम् । एतच्च सर्वमन्त्रे ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमहासे ऋष्यवृक्ष-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये ऋष्यवृक्षकाण्डे सप्तमपाठके

पञ्चोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ एवमाहके सप्तमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यदाकृतास्तमसुस्रोष्टुदो वा मनसो वा संभृतं
चक्षुषो वा । तमनु प्रोहि सुकृतस्य लोकं यज्ञ-
र्षेयः प्रथमजा ये पुराणाः । एतस्संथस्य परि-
ते ददामि यमावहाच्छेवर्धि जातवेदाः ।
अन्वामन्ता यज्ञपतिर्वो अज तस्मै स्म जानीत
परमे व्योमन् । जानीतादेमं परमे व्योमन्देवाः
संथस्था विद रूपमस्य । यदागच्छात् (१)
पृथिविर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणुतादविरस्मै । सं-
प्र च्यवध्वमनु सं प्र याताग्ने पथो देवयानी-
न्कृणुध्वम् । अस्मिन्संथस्ये अद्युत्तरस्मिन्निश्वे-
देवा यजमानश्च सदित । प्रस्तरेण परिधिनां
क्षुधा वेद्या च बर्हिषा । ऋधेमं यज्ञं नो वह-
सुवर्देवेषु गन्तवे । यदिष्टं यत्परादानं यद्वत्
या च दक्षिणा । तत् (२) अग्निर्वैश्वकर्माणः
सुवर्देवेषु नो दधत् । येनासहस्रं वहसि येनाग्ने
सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु
गन्तवे । येनाग्ने दक्षिणा शुक्ला यज्ञं वहन्त्यु-
त्थिजः । तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे ।
येनाग्ने सुकृतः पथा मथोर्धारा व्यानशुः ।
तेनेमं यज्ञं नो वह सुवर्देवेषु गन्तवे । यज्ञ

(आकृतिमन्त्राभिधानम्)

धारा अनपेता मधोर्धृतस्य च याः । तद्गनि-

र्वैश्वकर्मेणः सुर्वदेवेषु नो वधत् (३) ॥

(आगच्छात्तद्वचान्गुस्तेनेमं यज्ञं नो वह

सुर्वदेवेषु गर्भवे चतुर्दश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ब्रतेष्टकाप्रशंसा हि सर्वाः षष्ठे समीरिताः ॥

अथ सप्तम आकृतिमन्त्रा उच्यन्ते ।

यदुकं सूत्रकारेण—“ यदाकूतादिति दशाऽऽकूतीर्हुत्वा ” इति, तत्र प्रथमा-
माह—

यदाकूतादिति । आकूतादिभिः संभूतं संपादितं यत्फलं पूर्वं यजमानसंबः
सप्तसुस्रोतस्यैकप्राप्तवान्, हे यजमान त्वं सुकृतस्य लोके त्वदीयस्य कर्षणः
फलभूतं तं भोगमनुमेहि अनुक्रमेण प्राप्नुहि । आकूतं संकल्पोऽक्षयं सुखं प्रा-
प्नोषीत्येवेत्यर्थः । हृदयं चित्तं श्रुतिस्मृत्युदितसाधनोपायचिन्तनम् । मनोऽन्तः-
करणं तदनुकूलप्रतिकूलप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकम् । चक्षुःशब्देन दृशेन्द्रियाणि लक्ष्य-
न्ते । यानि सम्पगनुष्ठानेनाभिमतं फलं साधयन्ति । एतैः सर्वैः संपादितं प्रा-
प्नुहीत्यन्वयः । यत्र यस्मिन्सुकृतस्य लोके प्रथमजाः स्वयंभूप्रभृतयः कश्यपः
सर्वज्ञा आसते । ये च पुराणाः पूर्वं यजमानाः सन्ति तेऽपि यत्राऽऽसते तत्रानु-
मेहि । अथ द्वितीयामाह—

एतत् सधस्थेति । हे सधस्थः कृत्विग्यजमानैरस्माभिः सहास्यां यज्ञव्या-
वस्थित्य हेऽग्रे ते तुभ्यमेतं यजमानं परिददामि रक्षार्थं त्वद्धस्ते ददामीत्यर्थः ।
जातवेदा उत्पन्नानां प्राणिनां योगक्षेमाभिज्ञत्वं योवार्धं निधिवद्भक्षणार्थं यं
यजमानमावहादावहासि मदीयोऽयमेति स्वीकरोषि, तं यजमानं परिददामीति
पूर्ववान्वयः । हे देवा यज्ञपतिरयं यजमानो वो युष्मानन्वामस्ता युष्माकं पृष्ठ

आगमिष्यति । अत्रास्मिन्परमे व्योमस्रुष्टविशिष्टरक्षणयोगे स्थाने भवदीये
लोके तं यजमानं जानीत स्म सर्वथा रक्षणीमोऽयमिति स्मरत । अथ तृतीया-
माह—

जानीतादेनामिति । हे देवाः परमे स्थाने भवदीये लोके एतं जानीता-
द्यजमानमावेस्मृत्य सर्वदा रक्षार्थं स्मरत । हे सधस्था यजमानेन सह तस्मि-
न्पुण्यलोके स्थिता देवा अस्य यजमानस्य रूपमभिचयनाद्यनुष्ठानयुक्तं स्वरूपं
विद् जानीत तस्मिंलोके पुनः पुनः स्मरत । देवयामैर्भवदीयगमनयोगैः पथि-
मिगार्गैर्व्यागच्छाद्यो यजमान आगच्छति अस्या एतद्यजमानार्थमिष्टापूर्ते श्रौत-
स्मार्तकर्मफले आविष्कृतात्पकटीं कुरुत, हे यजमान तवेदं श्रौतकर्मफलमिदं
च स्मार्तकर्मफलमित्येवं सावधाना अनुगृहणीतेत्यर्थः अथ चतुर्थीमाह—

सं प्र च्यवध्वामिति । हेऽग्ने त्वं विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा यजमानश्चेत्येते
यूयं सर्वेऽपि संप्रच्यवध्वमस्माद्भूलोकस्थानात्सम्यक्प्रचलित, चलिता चानुसं-
मयातानन्तरं यजमानेन संगता एव गच्छत । गमनकाले च देवयानान्यथः
कृणुध्वं, न तु मरकलोकमनुष्यलोकभार्गः कर्तव्यः । सधस्थे यजमानेन सहा-
वस्थानयोगेऽस्मिन्मृगभूमिरूपे । भूलोकेऽभ्युत्तरस्मिन्फलभोगस्थाने स्वर्गलोके
च सीदत यजमानो यूयं च सह तिष्ठत । अथ मञ्चमीमाह—

प्रस्तरेण परिधिनेति । हेऽग्ने प्रस्तारादिभिः सर्वैर्दक्षसाधनैः सहितं
मोऽस्मदीयमिदं यज्ञं सुवः स्वर्गलोके वह प्रपय । किमर्थम्, देवेषु गन्तवे
देवानां मध्ये गन्तुं, तेषां प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । अथ षष्ठीमाह—

यदिष्टं यत्परादानामिति । दर्शपूर्णमासादिरूपं यत्कर्मेष्टमनुष्ठितं, यच्च
परादानं दीनाभ्यर्चनादिभ्यः स्वरूपदानं, यदपि दत्तं यद्विर्वेदि पात्रभूतेभ्योऽ-
नुचानेभ्यो बहु द्रव्यं समर्पितं, या चाम्या दक्षिणा यज्ञमध्ये गवादित्वा दत्ता,
मोऽस्मदीयं दत्तसर्वं वैभक्त्यर्थः कृत्स्नकर्मस्वाविभूतोऽयमाग्निः सुवर्देवेषु स्वर्गलोक-
मिवासिषु देवेषु मध्ये दधरस्थापयतु ।

अथ सप्तमीमाह—

येना सहस्रमिति । हेऽग्ने त्वं येन मार्गेण सहस्रं वहसि सहस्रदक्षिणाकं
यज्ञं नयसि, येन च सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं नयसि, तेन मार्गेण नोऽस्म-
दीयमिदं यज्ञं वह नय । सुवर्तिषादि पूर्ववत् । अथाष्टमीमाह—

(स्वयंचित्पाथभिधानम्)

येनाग्ने दक्षिणा इति । हेऽग्न कृत्विजः सर्वे मुक्ता योग्याः शास्त्रीया दक्षिणा यज्ञं वेधं येन शास्त्रीयेण मार्गेण वहन्ति निर्वहन्त्यनुविद्यन्तीत्यर्थः । तेनैव शास्त्रीयेण मार्गेणेयं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् । अथ नवमीमाह—

येनाग्ने सुकृत इति । हेऽग्ने सुकृतः पूर्वं पुण्यकृतो यजमाना येन [पथा] मार्गेण गत्वा मधोर्मधुरस्य पीयूषस्य धारा ध्यानधुव्यांश्च वन्तस्तेनेत्यादि पूर्ववत् । अथ दशमीमाह—

यत्र धारा इति । यत्र यस्मिंल्लोके मधोर्मांसिकस्य घृतस्य च [या] धारा अनपेता अविच्छिन्ना[स्ता] स्यत्र लोकेऽग्निरित्यादि पूर्ववत् । एते च दश मन्वाः पूर्वोत्थिन्मन्वकाण्डे ममाग्न इत्यनुवाकादूर्ध्वं दृष्टव्याः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यदैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

यास्ते अग्ने समिधो यानि धाम या जिह्वा
जातवेदो यो अर्चिः । ये ते अग्ने मेदयो य
इन्द्रवस्तेभिर्मात्मानं चिनुहि प्रजानन् । उत्मज्ज-
यज्ञो वा एष यदग्निः किं वाऽहैतस्य क्रियते
किं वा न यद्वा अध्वर्युरग्नोऽश्वश्चान्तरेत्यात्मनो
वै तदन्तरेति यास्ते अग्ने समिधो यानि
(१) धामेत्याहैषा वा अग्नेः स्वयंचितिरग्नि-
रेव तदग्निं चिनोति नाध्वर्युरात्मनोऽन्तरेति
चतस्र आशाः प्र चरन्त्वग्नय इमं नो यज्ञं
नयतु प्रजानन् । घृतं पिबन्मज्जरं सुवीरं ब्रह्म
समिद्धवत्याहुतीनाम् । सुवर्गाय वा एष लोका-
योप धीयते यत्कूर्ध्वश्चतस्र आशाः प्र चर-

(स्वयंचित्प्राप्त्यभिधानश्च)

स्वयमय इत्याह (२) दिश एवैतेन प्र जा-
नातिमि नो यज्ञं नयन् प्रजानामित्याह सुवर्गस्य
लोकस्याभिनीत्यै ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीना-
मित्याह ब्रह्मणा ये देवाः सुवर्गे लोकमाय-
म्यद्ब्रह्मण्वत्योपदर्शति ब्रह्मणैव तद्यजमानः
सुवर्गे लोकमेति प्रजापतिर्वा एष यदग्निस्तस्य
प्रजाः पशवश्छन्दांसि रूपं सर्वाभ्यर्णानिष्ठ-
कानां कुर्यादुपेणैव प्रजा पशून्छन्दांस्येव
हृन्धेऽथो प्रजाभ्य एवैनं पशूभ्यश्छन्दोभ्योऽ-
परुध्य चिनुते (३) ॥

(एवि यास्ते अग्ने समिधो यान्धमय इत्याहे-
हकानां ऋषोऽश्वे च) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

आकूत्पाहुतिमन्वा ये ते सप्तम उदीरिताः ।

अथाहमे स्वयंचित्प्राप्त्यभिधानश्च ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ यास्ते अग्ने समिध इति स्वयंचित्प्राप्त्यभिधानश्च ’ इति,
तदेतद्विधानं मन्त्रमुत्पादयति—

यास्ते अग्न इति । हे जातवेदोऽग्ने ये त्वदीयाः समिधः समिन्धनक्रिया
याः सन्ति, यानि च धान त्वदीयानि स्थानानि गार्हपत्यादीनि, या च जिह्वा
त्वदीया कर्त्तुं करादीत्यादिका, योऽभ्यर्चिः प्रकाशननामध्व्यं, हेऽग्ने ये
त्वदीया ये मेदवः शब्दविशेषा ये चेन्दव इन्दुसदृशा विष्कृष्टिकृतास्तेभिस्ते-
सर्वैः प्रजानां धनप्रकाराभिज्ञस्त्वमात्मानं चिनुहि स्वकीयस्वरूपमुपचितं कुरु ।

अनेन मन्त्रेण साध्यस्य क्षेत्राभिवर्शनस्य विधिमुच्यति—

(स्वर्धेचित्याद्यभिधानम्)

उत्तसन्नयज्ञो वा एष इति । सोऽयं चीयमानोऽग्निः सोऽयमुत्तसन्नयज्ञः । बहुष्वङ्गेषु यस्य कस्यचिद्विस्मृतिसंभवेन विनश्यजत्वम् । अतोऽस्य यज्ञस्य किमङ्गमनुष्ठितं किं वा नेति ज्ञातुमशक्यम् । एवं च सति चिन्वानोऽयमध्वर्युरग्नेः संवन्धि यदङ्गमन्तरितं करोति तदात्मन एवाङ्गमन्तरितं कुर्यात् । अवस्तस्य-
रिहाराय क्षेत्राभिदर्शनकाले यास्ते अङ्ग इत्येतामृचं ब्रूयात् । धेयं यास्ते अङ्ग इत्युक्तसैषा स्वर्धेचितिरित्यभिधीयते । आत्मानं चिनुहीत्येवं स्वेन स्वरूपैव चीय-
मानत्वाभिधानात् । तत्तेन मन्त्रपाठेनाग्निरेव स्वयमग्निं स्वात्मानं चिनोति । ततोऽध्वर्युः स्वसंवन्धि किंचिदप्यङ्गं नान्तरेति । एतदप्यङ्गे तव अत्रो वय इत्य-
नुवाके ब्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ मधु वाता ऋतायव इति तिसृभिर्दध्ना मधुमिश्रेण कूर्ममध्यय मही द्यौः पृथिवी च न इति पुरस्तात्स्वयमावृण्णायाः प्रत्यश्च जीवेन्तं प्राङ्मुक्षे उपदर्धावि चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नय इति बोधाय’ इति, तत्र कूर्मोपधाने विकल्पितं मन्त्रमुत्पादयति—

चतस्र आशा इति । येऽग्नय आहवनीपादयः सन्ति ते चतस्रश्चतुः-
संख्याका दिशः पूर्वाद्याः प्रचरन्तु, कूर्मस्य स्वर्गमार्गाभिज्ञानाय सर्वासु दिक्षु प्रकाशं कुर्वन्तु । अयं च कूर्मः प्रजानश्चस्मदीयं कर्म प्रकर्षेणावगच्छन्नोऽस्मदी-
यमिमं यज्ञं नयतु स्वर्गं प्रापयतु । किं कुर्वन्, अजरं विनाशरहितं सुवीरं शोभनवीर्यप्रदं घृतं मधुमिश्रमाशुष्यं पिन्वन्पिबन् । आहुतिप्रदानां यजमानानां
ब्रह्म सामिद्धवति मन्त्र एव स्वर्गमार्गप्रकाशको भवति ।

अनेन मन्त्रेण सार्धं कूर्मोपधानं पूर्वमेव विहितं “ यज्जीवेन्तं कूर्ममुप-
धाति ” इति । अत्र तु मन्त्रमेतं विनियोक्तुमादौ उदर्थः प्रकाशयते तत्र मध्यम-
पादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गाय वा इति । स्वर्गलोके नेतुमयं कूर्म उपधीयते । अत्रो मार्गाभिज्ञाना-
येतेन पादेन दिक्प्रकाशकं प्राथ्यते । द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इमं नो यज्ञमिति । नयत्विति सामान्येनोक्तेऽपि स्वर्गं पर्येव गमनमत्र विवक्षितम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ब्रह्म सामिदिति । आहुतिप्रदाः पूर्वे देवा मन्त्रसामर्थ्येनैव स्वर्गं प्राप्ताः । अतो मन्त्र एव प्रकाशसाधनम् । व्याख्यातमेतं मन्त्रं विनियुक्ते—

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

यद्ब्रह्मण्यवयेति । ब्रह्मण्यवो यस्यामृष्यस्ति तेयं ब्रह्मण्यवती । यद्विदं आ-
ह्वयं स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके वृष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सर्वान्वर्णानिष्टकानां कुर्याद्विस्वाधिकारो भवेतीति विज्ञा-
यते च या दक्षिणावृतस्ता दक्षिणत उपदध्यासस्यावृत उत्तरत अजुसेत्वाः
पश्चात्पुरस्ताच्च व्याप्तिरिति मध्ये ” इति, तदेतत्सर्वं विधत्ते—

प्रजापतिर्वा एष इति । श्रीमदानींऽग्निः प्रजापतिजन्यत्वात्प्रजापतिरेव ।
तस्य च प्रजापतेः प्रजापशुच्छब्दांसि परस्परविलक्षणानि स्वरूपम् । अतस्तब्रू-
षमत्यभिज्ञानायेष्टकानां सर्वान्वर्णाभ्यह्वविधरेत्त्वाविशेषात्कुर्वाणः । एवं त्रयि प्रजा-
पतिरूपेणैव +प्रजापतिं प्राप्नोति ।

*अथो प्रजाभ्य इति । अपि च प्रजादिभिरेवैमार्गं स्वाधीनं कृत्वा
विवशान्भवति । एतदपि स्वयमातृणामुपदधातीत्यनुवाके वृष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वेदी-

यवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मयिं गृह्णाभ्यग्ने आग्निं* रायस्पोषाय सुप्र-
जास्त्वाय सुवीर्याय । मयिं प्रजां मयि वचो द-
धाम्यरिष्टाः स्याम तनुवा सुवीराः । यो नो
अग्निः पितरो ह्यस्वन्तरमर्त्यो मर्त्यो* आवि-
वेश । तमात्मन्परि गृह्णीमहे धय मा सो
अस्मा* अवहाय परा मातु । यदध्वर्युरात्म-
अग्निमर्गहीत्वाऽग्निं चिनुयाद्योऽस्य स्वोऽग्निस्त-
मपि (१) यजेमानाय चिनुयादग्निं स्वतु
वै पशवोऽनूप तिष्ठन्तेऽपक्रामुका अस्मात्पशवः

+ अत्र प्रजाशब्द इति भवितुं युक्तम् । * अस्यावतगणिका जुष्टितेति प्रतिभाति ।

१ क. घ. क. "यति ।

(अग्निग्रहणायभिधानम्)

स्युर्मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निमित्याहऽऽत्मजेव स्व-
मग्निं दाधार नास्मात्पशवोऽप कामन्ति ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति यन्मृच्छाऽऽपश्वाग्नेरेनाद्यमथ
कस्मात्सुदा चाग्निश्चाग्निश्चीयत इति यदाग्निः
संयौति (२) आपो वै सर्वा देवता देवता-
भिरेवैनं स० सृजति यन्मृदा चिनोतीयं वा
अग्निर्वैश्वानरोऽग्निनेव तदाग्निं चिनोति ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति यन्मृदा चाग्निश्चाग्निश्चीयतेऽथ
कस्मादग्निरुच्यत इति यच्छन्दोभिश्चिनोत्यग्नयो
वै छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽथो इयं वा
अग्निर्वैश्वानरो यत् (३) मृदा चिनोति
तस्मादग्निरुच्यते हिरण्येष्टका उप दधाति
ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिन्दधात्यथो
तेजो वै हिरण्यं तेज एवाऽऽत्मन्धत्ते यो वा
अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते सर्वासु प्रजास्वन्न-
मन्ति सर्वा दिशोऽमि जयति गायत्री पुरस्ता-
दुप दधाति त्रिष्टुभं दक्षिणतो जगती पश्चाद-
नुदुर्धमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्यं एव वा अग्निः सर्व-
तोमुखस्तं य एवं विद्वाश्चिनुते सर्वासु प्रजा-
स्वन्नमाचि सर्वा दिशोऽमि जयत्यथो दिश्येव
दिशं प्र वयति तस्माद्विद्वा दिक्प्रोता (४) ॥

(अपि संयौति वैश्वानरो यदेव वै पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

स्वयंचित्तियं क्रुमादिरहमे समुदीरितः ॥

अथ नवमोऽग्निग्रहणादिकमभिधीयते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं यो नो अग्निः पितर इति
ह्यान्वामात्मन्मग्निं गृहीत्वा ” इति, तत्र प्रथमायाह—

मयि गृह्णाम्यग्ने इति । अग्ने परकीयस्याग्नेश्चयनात्पूर्वमग्निं स्वकीयं
पूर्वसिद्धं बह्वग्निं मयि गृह्णामि स्वात्मन्येव यथा स्थिरो भवति तथा स्वीक-
रोमि । किमर्थं, धनपुष्टिर्धोमनापत्यधोभनभूत्या (धीर्मा) र्थमस्य गृहीतस्याग्नेः
प्रसादात्पञ्चामुत्पत्त्यमानां पुत्रादिकां मयि स्थापयामि । वचः चारीरं वलं च
मयि स्थापयामि । सुवीराः धोभनपुत्रभूत्योपेता यत् तनुवा मदीयेन चारीरेण
सहारिष्ठा हिंसारहिताः स्याम । अथ द्वितीयायाह—

यो नो अग्निरिति । हे पितरः पातका अस्मच्छरीरगता भूतेन्द्रिय-
त्वेषेणा अमर्त्यो मरणरहितो योऽग्निर्हस्त्वन्तर्हृदयाद्यवयवेषु मध्ये मस्याम्भरण-
योग्यानस्मानाविवेश सर्वतः प्रविष्टस्तमग्निं वयमात्मन्परिगृह्णीमहे स्वचारीर
एव स्थिरं धारयामः । सोऽग्निरस्मानवह्नाय परित्यज्य मा परागादन्वजं मा
गच्छतु । एतन्मन्त्रद्वयसाध्यमाग्निग्रहणं विधत्ते—

यदध्वर्युरात्माज्जिति । यद्ययमध्वर्युर्मयि गृह्णामीति मन्त्राभ्यां स्वकीयमग्निं स्व-
स्मिन्गृहीत्वा परार्थमग्निं चिनुयात्तदानीमस्याध्वर्योऽयं स्वकीयः पूर्वचित्तोऽग्निस्तमपि
यजनार्थमेव चित्तवान्भवति । पञ्चवच सर्वेऽप्यग्निमनुसेवन्ते । अतोऽप्यकामन्तमग्नि-
मनु पञ्चवोऽप्यस्मादध्वर्योरपक्रामन्ति । अवस्तपरिहर्तुंमग्निग्रहणाय मयि गृह्णा-
मीति मन्त्रद्वयं ब्रूयात् । तेन स्वकीयमग्निं स्वास्मिन्नेव धारयति । पञ्चवोऽप्यस्मा-
न्प्रापन्क्रामन्ति । एतदपि पूर्वब्राह्मणेन सह दृश्यम् । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां चयनं
प्रशंसति—

ब्रह्मवादिन इति । मृत्तिका चाऽऽप्येति यदस्ति तदुभयपक्षेभ्यश्च न
भवति । अतो भक्षयमाज्यपुरोडाशादिकं विहाय कस्मादेवाभ्यां मृज्जलाभ्यामि-
ष्टकास्त्वाम्यामग्निर्धीयत इति ब्रह्मवादिनां पक्षः । वनाभिज्ञा एवमुत्तरमाहुः—
यद्यप्यापो न भक्ष्यास्तथाऽप्यग्निर्भृत्तिकां निभषतीति यत्तेन देवताभिरेवाग्निं
संयोजयति । अपां सर्वदेवतामकरवात् । वृषवधादाविन्दस्य सहकारित्वेनावी

(अग्निग्रहणाद्यभिधानम्)

सर्वदेवोपकारित्वात्सर्वदेवतात्मकत्वम् । अतः सर्वदेवतासंयोजनागादिश्रवणं युक्तम् । तथा मूढा चयनं यदस्ति तदपि युक्तम् । भूमेर्वैधानराशिरूपत्वात्तदुपसर्गं च “ तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाभ्यासते ” इत्यवोपपादितम् । अतो भूवर्षणाग्निनैव तमग्निं चिनुत इत्येतदुपपन्नम् ।

इदानीं मृज्जलाभ्यां चयनमङ्गीकृत्य तस्याभितेरभिर्त्वं प्रक्षोभराभ्यां प्रविपादयति—

ब्रह्मवादिन इति । इयमभ्याख्या चितिर्भृज्जलाभ्यामेव निष्पाद्यते न त्वङ्गनैर्ज्वालाभिर्वा । तथा सति कस्मात्कारणादग्निनाम संप्रत्यमिति ब्रह्मवादिनां प्रथः । तत्राभिज्ञा उत्तरमाहुः— केवलं मृज्जलाभ्यामेव चयनं किंतु छन्दोयुक्तेर्मन्त्रैरपि । छन्दांसि चाग्निस्वरूपाग्नि, “ अग्निं त्वा देव सवितः ” इत्यादिभिर्मन्त्रगैश्छन्दोभिर्मन्थनहेतुभिरग्निरुत्पाद्यत्वात् । अतश्छन्दोद्वारा नितेरग्नित्वम् । अपि च भूमेर्वैधानराशिरूपत्वमिदानीमेवोदाहृतम् । अतो भूत्कार्यत्वादभित्वं युक्तम् । एतद्ब्राह्मणमन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपपद्यति मायवीं पुरस्तादुपपद्यति युक्तम् ” इति तदिदं विवचे—

हिरण्येष्टका इति । ज्योतिष्टोत्रमितरप्रकाशकत्वम् । तजः प्रसिद्धं, काग्नित्वा मपाठकादावाग्नेय्या गायथ्येत्यादिना नाचिकेतयनप्रकरणान्तर्गतं गायत्र्या इय उदाहृतास्तांश्च मन्त्रानत्र हिरण्येष्टकोपधाने विनियुक्ते—

यो वा इति । या हिरण्येष्टका तदेवाग्नेर्मुखं, तथ्येष्टकाः सर्वा दिशोऽग्निजयन्तः सर्वासु दिक्षु विद्यन्त इत्ययमग्निः सर्वतोमुखः । एतस्य चयनं सति स्वगृह्णवर्षिषजास्त्विव सर्वदिश्वर्षिषजास्तु स्निग्धो भूत्वाऽभ्यमति । अत एव सर्वादिशोऽग्नेन जिता भवन्ति । पुनरभ्यन्ते फलाभिधानमुपसंहाराय । अपि च सर्वासु दिक्षु प्र(प्रा)धाने(न्ये)नैकस्यां दिशण्यां दिशं प्रवयति सूच्या वस्त्रमिव स्निग्धा करोति । अत एव ओकेऽप्येकस्यां दिशण्यां दिशोऽग्नेः वर्तते । आग्नेयादिदिक्षु द्वयोर्दिगन्तयोः संश्लेषात् । इदं च ब्राह्मणं नक्षत्रेष्टकाभ्यां ऊर्ध्वं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मायवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठकं

नवमोऽनुश्लोकः ॥ ९ ॥

(पशुशीर्षाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिरग्निर्मसजत सोऽस्मात्सृष्टः प्राङ्-
 प्राद्रवत्तस्मा अर्धं प्रत्यास्यत्स दक्षिणाऽव-
 र्तेत तस्मै वृष्णि पत्यास्यत्स प्रत्यङ्काऽवर्तेत
 तस्मा ऋषभं प्रत्यास्यत्स उदङ्काऽवर्तेत
 तस्मै भूस्तं प्रत्यास्यत्स ऊर्ध्वोऽद्रवत्तस्मै पुरुषं
 प्रत्यास्यद्यत्पशुशीर्षाण्युपदधाति सर्वत एवै-
 नम् (१) अवर्कष्य चिनुत एता वै प्राणिभू-
 तश्वक्षुप्मतोरिष्टंका यत्पशुशीर्षाणि यत्पशु-
 शीर्षाण्युपदधाति तामिरेव यजमानोऽमुष्मि-
 ण्योके प्राणित्यथो तामिरेवास्मा इमे लोकाः
 प्र भान्ति युदाऽभिलिप्योषं दधाति मध्य-
 त्वार्थं पशुर्वा एष यदग्निरन्नं पशुर्व एष खलु
 वा आग्निर्यर्षशुशीर्षाणि यं कामयेत कनी-
 योऽस्यान्नम् (२) स्यादिति संतरा तस्य
 पशुशीर्षाण्युषं दध्यात्कनीय एवास्यान्नं भवति
 यं कामयेत समार्धवस्यान्नं स्यादिति मध्यत-
 स्तस्योषं दध्यात्समार्धवस्यान्नं भवति यं
 कामयेत भूयोऽस्यान्नं स्यादित्यन्तेषु तस्य
 व्युद्घोषं दध्यादन्तत एवास्मा अन्नमव कन्धे
 भूयोऽस्यान्नं भवति (३) ॥

(एनमस्यान्नं भूयोऽस्यान्नं भवति) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अश्वमेधाहुमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अग्निग्रहः सर्वमुखं सपोतं नवमे भुवम् (?) ।

अथ दशमे पशुशीर्षाण्युच्यन्ते ।

यत्पूर्वं द्वितीयप्रपाठके विहितं पशुशीर्षाण्युपदधातीति तद्वानुस्यू मशंसति—

प्रजापतिरग्निमिति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निर्यदा पूर्वस्थां दिशि पलायते तदा तन्निवारणायाश्च तत्प्रातिकूल्येन स्थापितवान् । एवं दिगन्तरेष्वपि योज्यम् । अतः पशुशीर्षाणामुपधाते सत्यग्नेः पूर्वतः पलायनं निवार्य तमग्निं चिनोति ।

प्रकारान्तरेण पशुशीर्षाणि मशंसति—एता वा इति ।

पशुशीर्षाणां प्राणमुखं चक्षुष्मुखं च भूतपूर्वगत्या द्रष्टव्यम् । तदुपधानेन यजमानः स्वर्गे प्राणितिं चिरं जीवति । अपि च यजमानार्थमिमे सर्वे लोकाः पशुशीर्षेष्टकाभिः प्रकर्षेण भासन्ते । तदुपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

मृदाऽभिलिप्योपेति । मृतानां पशुशीर्षाणां मृत्प्रेनेन मृन्मयत्वे सति यज्ञयोग्यं (मयत्वं) भवति । अथाश्वयज्यतिरेकाभ्यामपरं विशेषं विधत्ते—

पशुर्वा एष यदग्निरन्नमिति । अयमग्निः पशुसाधनत्वात्पशुरूपः । पशु-
वशान्नसाधनत्वाद्नररूपाः । पशुशीर्षाणि चाग्निनिष्पादकत्वाद्भित्तिपाणि । एवं सत्यज्जालत्वकापनायां संतरां संनिकृष्टराणि यथा भवन्ति तथोपदध्यात् । ततोऽन्नमल्पमेव भवति । अथ नात्यल्पं नापि बहुलं किंतु समावर्तमं जीवन-
मात्रवर्धासमञ्जं स्यादिति कापनायां मध्यत उपदध्यात् । नात्यल्पं संनिकृष्टां नाप्यतिविप्रकर्षः । तथा सति जीवनमात्रवर्धासमेवाजं भवति । अथान्नभूयस्त्व-
कापनायां चितेरन्तेषु परस्परं व्युदूह्य [व्युदूहनं] यथा भवति तथा पशुशी-
र्षाण्यपसार्पोपदध्यात् । तथा सति सर्वस्मादपि दिगन्ततोऽस्यान्नमधीनं भवति । ततोऽतिबहुलं संपद्यते । एतच्च सर्वमेवां वा एतल्लोकानामित्यनुवाके द्रष्टव्यम् ।

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

स्तेगान्दृष्ट्वाभ्यां मण्डूकान्जम्भ्यैभिरार्दकां

सादेनोर्जं सःसूदेनारण्यं जाम्भिलिन मृदं

(अश्वमेधाङ्गमन्त्राभिधानम्)

वत्स्वैभिः शर्कराभिरवकाभवकाभिः शर्करामु-
त्सादेन जिह्वामवकन्देन तालुः सरस्वती
जिह्वप्रेष (१) ॥

(स्तेगान्धाविशतिः) ।

इति क्षणायजुर्वेदयितैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
मममप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

विशेषः पञ्चाशीर्षेषु दशमे समुदीरितः ।

मथार्थं स्तेगावताऽग्निवासानम् । अथाश्वमेधाङ्गमन्त्राः केचिदत्रोच्यन्ते ।

षड्दुर्कं सूत्रकारेण—‘ हविषा प्रवर्षाऽऽश्वमवदानं कृत्वा स्तेगान्दष्ट्राभ्यां
मण्डूकाञ्जम्भेभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रविशन् शरीरहोमान्जुहोति ’ इति,
तत्र प्रथमानुवाकगतमन्त्रानाह—

स्तेगान्दष्ट्राभ्यामिति । अत्र द्वितीयान्तनिर्दिष्टा देवताः । तृतीयान्तनि-
र्दिष्टान्यश्वमेधाङ्गानि । इमां देवतापनेनाङ्गेन प्रीणयामीति होमकाल उभयं
स्मर्तव्यमिति मन्त्राभिप्रायः । स्तेगाः क्षुद्रजन्तुविशेषा गोकर्णगा इति लोके
प्रसिद्धाः । तदभिधात्री काचिदेवमेह लक्षणे । दंष्ट्रे उच्यते (वौ) [दन्तौ] ।
स्तेगाभिमानिनीं देवतां दंष्ट्राभ्यां यजामि । स एको मन्त्रः । एवमुत्तरभावि दृष्ट-
व्यम् । मण्डूकाः प्रसिद्धाः । दन्तमूलं जम्भस्तत्र भवा जम्भ्याः पार्श्वदन्ताः ।
आदका भक्षयित्री पाण्याभिमानिनी देवता । स्वादो भक्षणहेतुर्दन्तविशेषः ।
कर्मसाभिमानिनी देवता । संसूदं (दः) संततक्षरणो नासिकादिः । अरण्यं
प्रसिद्धम् । आम्बीलमाशयः, यत्र भक्षितं तूर्णं निधीयते तत् । मृत्प्रसिद्धा ।
शरर्षा दन्तमूलपांसादीनि । शर्करास्तरसदृशानि कठिनास्थीनि । अवकाः
चौबालसदृशानि मांसानि । शर्करा प्रसिद्धा । उत्साद् उच्चप्रदेशः । जिह्वा
प्रसिद्धा । अवकन्द अन्तरं काधि (दि) कशब्दाभिव्यक्तिस्थानम् । तालुं
जिह्वामूलम् । सरस्वती जिह्वामं चेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

(पूर्वोक्तद्वितीयानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

वाज० हनु०भ्यामप आस्येनाऽऽदित्याञ्छम-
श्रुभिरुपयाममधरेणोष्ठेन सदुत्तरेणान्तरेणानु-
काशं प्रकाशेन बाह्यं स्तनयितुं निर्वाधेन
सूर्याग्री चक्षुभ्यां विद्युतो कनानकाभ्याम-
शनिं मास्तिष्केण बलं मज्जभिः (१) ॥

(वाजं पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

विहितेषु चतुर्दशसु द्वितीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

वाज० हनु०भ्यामप इति । वाजोऽञ्चम् । हन्वादीनां पञ्चानां पदाना-
मर्थाः प्रसिद्धाः । उपयामः प्रथिवी, इयं वा उपयाम इति भुत्वन्तरात् । अध-
रोष्ठः प्रसिद्धः । सच्छब्देन द्यौरुच्यते । सीदन्त्यस्यां पुण्यकृत इति व्युत्पत्तेः ।
उत्तरेणेत्यत्रोष्ठेनेत्यनुवर्तते । अन्तरमोष्ठयोर्मध्यम् । अनुकाशो द्यावापृथिव्योर्ब-
ध्यम् । अनुक्रमेण काशन्ते मासन्ते ज्योतीष्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । प्रकाशोऽभ्य-
न्तरं प्रकाशस्थानम् । बाह्यं ब्रह्माण्डाद्विस्थानम् । स्तनयितुः प्रसिद्धः ।
निर्वाधो गमनकाङ्क्षीनः शब्दः । सूर्याग्री चक्षुषी चेत्युभयं प्रसिद्धम् । विद्युतो
वृष्टिकाङ्क्षीनेतरकाङ्क्षीने । कनानके आसिस्थे कृष्णमण्डले । अशभिः प्रसिद्धः ।
मास्तिष्कः शिरोर्मासम् । बलं मज्जेत्युभयं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(पूर्वोक्तचतुर्थानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कूर्माञ्छफैरुच्छलाभिः कपिञ्जलान्त्साम
 कुष्ठिकाभिर्जवं जङ्घाभिरगदं जानुभ्यां वीर्यं
 कुहाभ्यां भयं प्रचालाभ्यां गुह्योपपक्षाभ्यां-
 मश्विनावसाभ्यामदितिः शीर्ष्णा निर्जतिं
 निर्जाल्मकेन शीर्ष्णां (१) ॥

(कूर्मान्वयोविशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ।)

अथ तृतीयानुवाकगतान्मन्त्रानाह--

कूर्माञ्छफैरिति । कूर्माः शकाश्च प्रसिद्धाः । अच्छलाः शफलनांसानि ।
 कपिञ्जलाः प्रसिद्धाः । साम गीतिः । कुष्ठिका जङ्घाभ्यामधः प्रदेशः । जवो वेगः ।
 जङ्घाः संधिभ्यामधः प्रदेशः । अगद आरोहणम् । जानुनां प्रसिद्धे । वीर्यं बलम् ।
 कुहा (हौ) हस्तयोर्मध्यसंधौ । भयं प्रसिद्धम् । प्रचालौ पादयोरुपरिप्रदेशौ ।
 गुहा गुह्यौ । उपपक्षौ पार्श्वे । अश्वत्थसशब्दौ प्रसिद्धौ । अदिति भूमिः । शीर्ष्णां
 शिरसा । निर्जतिः प्रसिद्धा । निर्जाल्मकेन केशरहितेन शीर्ष्णां शिरसा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ।)

योक्त्रं गृध्राभिर्गुग्मानतेन चित्तं मग्न्याभिः

संक्रोशान्प्राणैः प्रकाशेन त्वचं पराकाशेना-

न्तरां मशकान्केशैरिन्द्रं स्वर्पसा वह्नेन बृह-

(पूर्वोक्तपञ्चमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

स्पातिः शकुनिसादेन रथमुष्णिहाभिः (१) ॥

(योक्त्रमेकविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चपकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्थानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

योक्त्रं मृधाभिरिति । योक्त्रं दर्भमयं बन्धनसाधनम् । मृधाः कक्षाः । युगं कृतयेतादि । आनवं ग्रीवामदेशः । चित्तं प्रसिद्धम् । मय्या मीवारेखाः । संक्रोशा घोषाः । प्राणाश्चक्षुरादयः । प्रकाशो चाक्षं रूपम् । स्वस्वगिन्द्रियाभिमानीनी । पराकाशोऽभ्यन्तरं रूपम् । अन्तराऽभ्यन्तरपदेशाभिमानीनी । मशककेशेन्द्रशब्दाः प्रसिद्धाः । स्वपसा बहेन शोभनव्यापारेणाङ्गबलेन । बृहस्पतिः प्रसिद्धः । शकुनिसादः पृष्ठं, यत्र शकुनयः शका वीराः सीदन्ति । रथः प्रसिद्धः । उष्णिहा रथवाहनवेशः ।

इति श्रीमत्सप्तमप्राचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चपकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

मित्रावरुणौ श्रोणीभ्यामिन्द्राग्नी शिंस्त-
ण्डाभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यामिन्द्राविष्णु-
अष्टीवद्भ्यां सवितारं पुच्छेन मन्धर्वाञ्छेपे-
नाप्सरसौ मुष्काभ्यां पवमानं पायुनां पावित्रं
पोत्राभ्यामाक्रमणं स्थूराभ्यां प्रतिक्रमणं
कृष्ठाभ्याम् (१) ॥

(मित्रावरुणौ द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-

प्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

अथ पञ्चमानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

मित्रावरुणा इति । भोणी जघनगवे मांसे । शिखण्डे ततोऽप्यधस्तने ।
 ऊरु ततोऽप्यधस्तने । अष्टीवती जङ्घयोः पृष्ठभागगते मांसे । पोना (व)
 स्थूरकुष्ठशब्दैः पामुसमीपवर्तिन एव मांसविशेषा उच्यन्ते । देवतानामानि तु
 स्पष्टानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रस्य कोढोऽदित्यै पाजस्य दिशां जत्रवां
 जमूतान्हृदयौपशाभ्यामन्तरिक्षं पुरितता नभं
 उदर्यणेन्द्राणीं पुष्टिा वल्मीकान्क्लोन्ना गिरी-
 न्प्लाशिभिः समुद्रमुदरेण वैश्वानरं भस्मना (१) ॥

(इन्द्रस्य द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

अथ षष्ठानुवाकगतान्मन्त्रानाह—

इन्द्रस्य कोढोऽदित्या इति । कोढो गलभागः । पाजस्य पादतलम् ।
 जत्रवोऽतसमीपवर्तीन्स्थितिनि । हृदयं हृदयमध्यमष्टदलं मांसपत्रम् । औपशं
 तद्वेष्टनं मांसम् । पुरितदग्धानि । उदर्यमुदरगतं मांसम् । प्लाहक्लोमशब्दाभ्यामु-
 दरपार्श्ववर्तिनी मांसखण्डे उच्येते । तत्समीपवर्तीनि मांसानि प्लाशीनि । उदरं
 प्रसिद्धम् । भस्म जीर्णतृणादि । यथा पूर्वानुवाके द्वितीयया देवतानिर्देश एव-
 मिन्द्रस्येत्यादौ षष्ठीचतुर्थीभ्यामपि देवतानिर्देशो द्रष्टव्यः ।

अथा०७अनु०१८) कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

३३६९

(पूर्वोक्ताष्टमानुवाकोत्सम्प्रदायिमानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

पूष्णो वनिष्ठुरन्वाहे स्थूरगुदा सर्पान्गुदा-
भिर्ऋतून्पृष्टीभिर्विवं पृष्टेन वसूनां प्रथमा कीर्क-
सा रुद्राणां द्वितीयाऽऽदित्यानां तृतीयाऽऽहि-
रसां चतुर्थी माध्यानी पञ्चमी विश्वेनां देवानां
षष्ठी (१) ॥

(पूष्णश्चतुर्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

अथ सप्तमानुवाकगणान्यञ्जानाह-

पूष्णो वनिष्ठुरिति । वनिष्ठुः षोडमन्त्रम् । स्थूरगुदा गुदकाण्डे स्थूलो
भागः । गुदा गुदकाण्डस्य सूक्ष्मभागः । पृष्टयो गुदसमीपवर्तिन्यः शिराः । पृष्ट-
मुपरिभागः । तत्समीपवर्तिनोऽस्थिविशेषाः कीर्कसाः । वाक् पटुसंस्थाकाः
क्रमेण वस्वादीनां भागाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमपाठके

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

ओजो अवाभिर्निर्ऋतिमस्थभिरिन्द्र-
पेसा वह्नैव रुद्रस्य विचलः स्कन्धोऽहोरात्रयो-

२३७० श्रीगत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंज्ञिता— [५१अथमकाण्डे—

(पूर्वाक्तनवमानुषकगतमन्दविधानम्)

द्वितीयोऽर्धमासानां तृतीयो मासां चतुर्थं ऋतु-
ना पञ्चमं सैवत्सरस्य षष्ठः (१) ॥

(ओजो विष्णतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

अथाष्टमानुवाकगतान्ध्रानाह—

ओजो अविमिरिति । अविस्तद्वयवाः । अस्थीणि तवत्यानि । योऽभे-
वहो बहनयोग्यः प्रवेशः स्वपाः शोभनकर्मा बहनेऽत्यन्तस्वपाः सोऽयमिन्द्रस्व-
भागः । स्कन्धोऽवयवभेदेन षोढा भिन्नस्तत्रत्यन्तचञ्चलोऽयमवो रुद्रस्य ।
तत्तदनन्तरभाविनोऽहोरात्रादीनाम् ॥

इति श्रीगत्सायणाचार्यविरचिते मावडीये वेदार्थपकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽ-

ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(अथ पञ्चम एके सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

आनन्दं नन्दयुना कामं प्रत्यासाभ्यां भय-
शितीमभ्यां प्रशिधिं प्रज्ञासाभ्यां सूर्याच-
न्द्रमसौ वृक्षभाभ्यां श्यामशधत्तौ मर्तस्नाभ्यां
व्युष्टिं रूपेण निर्मृक्तियरूपेण (१) ॥

(आनन्दं बोद्धव्यम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके
सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

अथ नवमानुवाकगतान्ध्रानाह—

आनन्दं नन्दयुनेति । नन्दयुर्ध्वेन्द्रियम् । प्रत्यासशिमीमप्रज्ञासुतावेर्गु-

(पूर्वोक्तदशमानुवाकगतमन्त्राभिधानम्)

हस्तपीपवर्ती-ववययवयुगलान्याभिधीयन्ते । वृद्धयौ पार्थद्वयवर्तिन्यौ मांसग्रन्थी ।

वस्तपीपवर्तिनी मतस्ने । रूपं समचीन आकारस्तद्विपरीतमरूपम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ पञ्चमाहके सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अहमांसेन रात्रिं पीवसाऽपो यूषेण
घृतं रसेन र्यां वसया दूषीकाभिहादुनिम-
श्रुभिः पृष्ठां दिवं रूपेण नक्षत्राणि प्रतिरूपेण
पृथिवीं चर्मणा छवीं छव्योपाकृताय स्वाहाऽऽ-
लब्धाय स्वाहा हुताय स्वाहा (१) ॥

(अहंरष्टाविंशतिः) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाहके
सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

अथ दशमानुवाकगतान्पञ्चमाह-

अहमांसेनेति । षड्विंशपरसवसाशब्दास्त्वय्यद्रवाणां विशेषाः । दूषीका
नेत्रयोर्मलम् । अश्रूणि नेत्रजलानि । रूपं नेत्रगोलकम् । प्रतिरूपं तत्रत्यं मातृ-
विन्मम् । चर्म पक्ष्मपटलम् । छवी नेत्रगता कान्तिः । योऽयमुपाकृतमध्वमभि-
मन्यमानो देवस्तस्मा इदं स्वाहा हुतमस्तु । तथैवाऽऽलब्धमभिमन्यमानाय
हुतमभिमन्यमानाय च देवाय तत्तदवस्थापञ्चमिदं हुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(पूर्वोक्तद्वादशानुवाकगतमन्वाभिधानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिः सोमस्व
 नृतीयाऽपां चतुर्थ्योपेधीनां पञ्चमी संवत्सरस्य
 ऋषी मरुताः सप्तमी वृद्धस्पतैरथमी मित्रस्य नवमी
 वरुणस्य दशमीन्द्रस्यैकादशी विभ्वेषां देवानां
 द्वादशी धादृध्रियव्योः पार्श्वं यमस्य पादुरः (१) ॥

(अग्रेकाव्यविंशत्) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः) ।

अग्रेकादशानुवाकगतमन्वाभिधानम्—

अग्नः पक्षतिरिति । इक्षिणस्य पार्श्वस्य मूले वर्तमाना येयं वङ्कः सा
 पक्षतिः । तदनन्तरभाविनी वङ्किर्निपक्षतिः । एवं तदनन्तरभाविन्यो वङ्कयो
 द्वितीयादिनवदेहव्यस्त । एता वङ्कयो यस्मिन्मृष्टभागगोऽस्थिपार्श्वविशेषे
 तेजोऽप्यन सोऽय पादुरः ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्ययजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठक द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

आग्नेः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिश्चन्द्रमस-
 स्तुतीया नक्षत्राणां चतुर्थी सवितुः पञ्चमी रुद्रस्य
 ऋषी सर्पाणांश्मश्वर्येण्योऽथमी स्वर्धुर्भवमी धातु-
 दशमीन्द्राण्या एकादश्यदित्यै द्वादशी धातु-
 ध्रियव्योः पार्श्वं यम्यै पादुरः (१) ॥

(धातोरष्टाविंशतिः) ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथा० ७ अनु० २३ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

२३७३

(पूर्वोक्तत्रयेदशानुवाकगतमन्त्रानाम्बानम्)

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

अथ द्वादशानुवाकगदान्मन्त्रानाह—

वायोः पक्षतिरिति । पूर्वोक्तदक्षिणपार्थवदुत्तरपार्थवसर्वेभ्यः सर्वे स्वरूपे-
यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपञ्चाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

पन्थांमनुवृग्भ्याम् संततिश् स्नावन्धाभ्याम्

शुक्रांस्त्रिभेदेन हरिमाणं यक्ना हृष्टीक्ष्णान्वाप्या-

तेन कृशमाच्छकभिः श्वतानूदध्वेन कुनो विश-

सनेन सर्पाह्वितगन्धेन वयांशति एकगन्धेन

पिपीलिकाः प्रशदिन (१) ।

(पन्थां द्वाविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमकाण्डे

सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

अथ त्रयोदशानुवाकगदान्मन्त्रानाह—

पन्थायमनुवृग्भ्यामिति । अनुवृक्शब्देन पूर्वोक्तयोर्वृक्षयोः समीपवर्तिनी-
मांसखण्डे उच्यते । स्नावन्धशब्देन सूक्ष्माणां स्नायुविशेषाणां मूले, ते पार्थ-
द्वयवर्तिन्यौ द्वे शिरे उच्येते । पित्तं मसिद्धम् । यक्ना यच्छब्देन पित्तगता
वर्णाविशेषः । पापवातोऽपानवायुः । शकानि शकृत्पिण्डान् । ऊवध्यमपक्वं
शकृत् । विशसनेन छिन्नस्थानम् । लोहिषगन्धपक्वगन्धौ मसिद्धौ । मशान्ते
विशसनकालपतितो मांसलेशविशेषः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपञ्चाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथमेधमाह्वानोक्तयोस्त इतिमन्त्राभियानम्)

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी विश्वेर्देवैर्दक्षिणैः संवि-
दानः । स नो नय सुकृतस्य लोकं तस्य ते
नयः स्वधया मदेम (१) ॥

(क्रमैरष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अथ चतुर्विंशानुवाकोक्तं मन्त्रमाह—

क्रमैरत्यक्रमीदिति । अयं वाजी पूर्वोक्तावयवसंपन्नोऽथो यज्ञियैर्दक्षैर्दिवि-
र्देवैः पूर्वोक्तैः स्तेगादिभिः पिपीलिकान्तैः सर्वैर्देवैरैकमयं गतः क्रमैः पाद-
विन्यासैरत्यक्रमीद्गूलोकपतिकम्य स्वर्गं गतवान् । हे वाजिन्स त्वं नोऽश्मान्-
सुकृतस्य फलभूतं लोकं नय मायय । तस्य ते सुप्त्यर्थं नयं स्वधाशब्दोपलक्षिते-
नाऽऽज्येन हविषा हर्षं जनयाम ।

इति श्रीमत्सायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके
चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ पञ्चमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थमात्माऽन्तरि-
क्षः समुद्रो धोनिः सूर्यस्ते अक्षुर्वातः प्राणश्च-
न्द्रमाः ओन्नं मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्युतवोऽ-
ङ्गानि संवत्सरो मंहिमा (१) ॥

(द्यौस्ते पञ्चविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके सप्तम-
प्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अश्वमेधघाहाणोक्तः पशुरीनिमन्त्राभिधानम्)

(अथ पञ्चमपाठके सप्तमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

एवमाज्याहुविस्तवन्भूताश्चतुर्दशानुवाकगता पञ्चा उक्ताः ।

अथ यद्विहितमश्वमेधब्राह्मणे—“ द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सवस्थमित्यमनुमन्वयते ” इति, तं मन्त्रमस्मिन्पञ्चविंशानुवाके पठति—

द्यौस्ते पृष्ठमिति । हेऽथ मेधं द्यौः सा ते तव पृष्ठमुपरिभासः । या च पृथिवी सा यजमानादीभिः सह तवावस्थानहेतुः । यच्चान्वरिर्हं तत्तवाऽऽगोदरभागः । योऽयं समुद्रः स त्वदीपयोनिः ‘ अस्तुयोनिर्वा अश्वः ’ इति श्रुत्यन्तरात् । यः सूर्यः स विराड्रूपस्य तव पशुः । यो दादः स तव प्राणः । यश्चन्द्रमाः स तव श्रोत्रम् । मासाः पक्षाश्च तव पर्वणि । यमन्हाद्यतवस्तव हस्तपादाद्यङ्गानि । संवत्सरस्तव युज्ययादिरूपो महिषा ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमपाठके

पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ पञ्चमपाठके सप्तमपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

आग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्नाग्निः स तं लोकस्तं जेष्यस्यथा
जिघ्र वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोक-
मजयद्यस्मिन्वायुः स तं लोकस्तस्मात्त्वान्तरे-
ण्याभि यदि नावजिघ्रस्यादित्यः पशुरासीत्ते-
नायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नादित्यः स तं
लोकस्तं जेष्यसि यद्यवजिघ्रसि (१) ॥

(यस्मिन्वायौ च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमपाठके

सप्तमप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथमेधमाह्वानोक्ताग्निः पशुरिति मन्त्राभिवानम्)

यो वा अर्थधादेवतं त्वामन्न इन्द्रस्य चि॒रं यथा वै वयो वै यदाकू॒ना॒धा॒स्ते
अ॒ग्ने॒ मयि॑ गु॒ह्याभि॒ म॒जा॒पतिः॑ स्वे॒गान्धा॒जं॑ कु॒र्मान्धो॒क्यं॑ मि॒त्राव॑रु॒णावि॒न्द्रस्य॑ पू॒ष्ण
ओ॒जं आ॒नन्द॑म॒हर्मे॒वा॒योः प॒थां क्र॒मैर्घो॑स्ते॒ऽग्निं॑ प॒शुः प॒द्भिर्वि॑श॒विः ॥ २६ ॥

यो वा ए॒वाऽऽहु॑तिममवन्प॒थिभि॑रव॒रु॒णाऽऽन॑न्द॒म॒ष्टा

प॒श्चा॒शत् ॥ ५८ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टके

सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां पञ्चमाष्टकः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पद्भिविशोऽनुवाकः) ।

अथ यदुक्तमथमेधमाह्वाने—“ अग्निः पशुरासीदित्यवभाषयेत् ” इति, तस्मिन् मन्त्रमस्मिन्पद्भिविशानुवाके पठति—

आग्निः पशुरासीदिति । हेऽध्यायमग्निर्देवः पुरा कस्मिंश्चिज्जन्मानि त्वमि-
वाथमेधमागहेतुरभारूपः पशुरासीत् । तेनाग्निरूपेण पशुना केचिद्यजमाना
अवजन्त । स च पशुरग्निर्देवो भूत्वा लोकमेतमजयत् । तस्मिँल्लोके सोऽग्निश्चि-
दानो विद्यति स एव तदापि लोको भविष्यति । त्वं च तं लोकं जेष्यसि ।
अथैवं तति त्वमुत्सुकः सन्नित्पुदक्रमवजिघ्न । एवं वात्वादित्यवाक्ययोरपि
गोच्यम् । वायुवाक्ये तु व्यतिरेकोपस्थासः । यद्युदकं नावजिघासि तर्हि तश्चा-
द्वायुलोकाश्चाध्वन्तरेष्मामि त्वमन्तारिवस्तस्मात्लोकाद्प्रष्टो यथा भवसि तथा करि-
ष्यामि । आदित्यवाक्ये त्वमिवाक्यवदन्वयः । यद्युदकपवजिघासि तर्हि तगा-
दित्यलोकं जेष्यसि ।

अत्रास्य प्रपाठकस्य विनियोगसंग्रहः—

गायत्र्यादिभिराग्नेयमन्त्रैः पञ्च चितीः स्पृशेत् ।

अग्ने देवानिहेत्याद्या नाधिकेवचिदीरिताः ॥ १ ॥

गायत्र्याद्याः पञ्च मन्त्रा इहाऽग्नेया यथाक्रमम् ।

सौरि चित्रवती चित्रं देवानामित्यसौ भवेत् ॥ २ ॥

(अश्वमेधजाह्निकीकाग्निः पशुरिति मन्त्राभिधानम्)

त्वाप्तो वृषमं दध्यात्प्रत्येकं विविपञ्चके ।

सैवत्सरस्येति दध्यात्प्राजापत्यानिहेष्टकान् ॥ ३ ॥

येन देवा अख्यगिन्धे दध्यादज्यानि संज्ञिकाः ।

शतायुधायेति पञ्चमनैः पञ्चेष्टका इमाः ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य वज्रिणीर्दध्यादभ्याविष्णुं पुताहुविः ।

चित्तिं जुहोमि चाभे तं सप्त ते वीज्जुहोति हि ॥ ५ ॥

अग्ने यशेत्पुषादध्यादाद्भूततज्ञेष्टकाः ।

सुवर्तपञ्चभिर्हुत्वा देजास्तिस्रो दधाति हि ॥ ६ ॥

यास्ते तिस्रो जुहोत्येवं तस्या यामीति होमकः

यदाकूपादिति योक्तैर्मन्त्रैराकूतिहोमकः ॥ ७ ॥

यास्ते स्पृशैश्चतस्तेति मन्त्रात्कूर्मं दधाति हि ।

मयित्वाग्निहो माश्चन्द्राद्याः पूर्वमुद्गिरिताः ॥ ८ ॥

वामिः पञ्चेष्टका दध्यादभिकाण्डमितीरितम् ।

स्वेगानित्यश्वमेधाङ्गमन्धाः षोडशसु श्रुताः ॥

अनुवाकेषु काण्डं यत्पञ्चमं य (त) ऽग्निं सुस्थितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पञ्चमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्योद्धारं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरस्य

श्रीबीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

६३७८

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [पञ्चमकाण्डे—

(अश्वमेधब्राह्मणोक्तमिः पशुरिति मन्त्राभिवानम्)

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-

जपरमेश्वरस्य श्रीवीरवक्त्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपाल-

केन सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

मूलक्रमेण पञ्चमाष्टके—प्र० ७ अ० १२०

भाष्यक्रमेण पञ्चमकाण्डे—प्र० ७ अ० १२०

मूलक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—अष्ट० ५ प्र० ३३ अ० ४६८

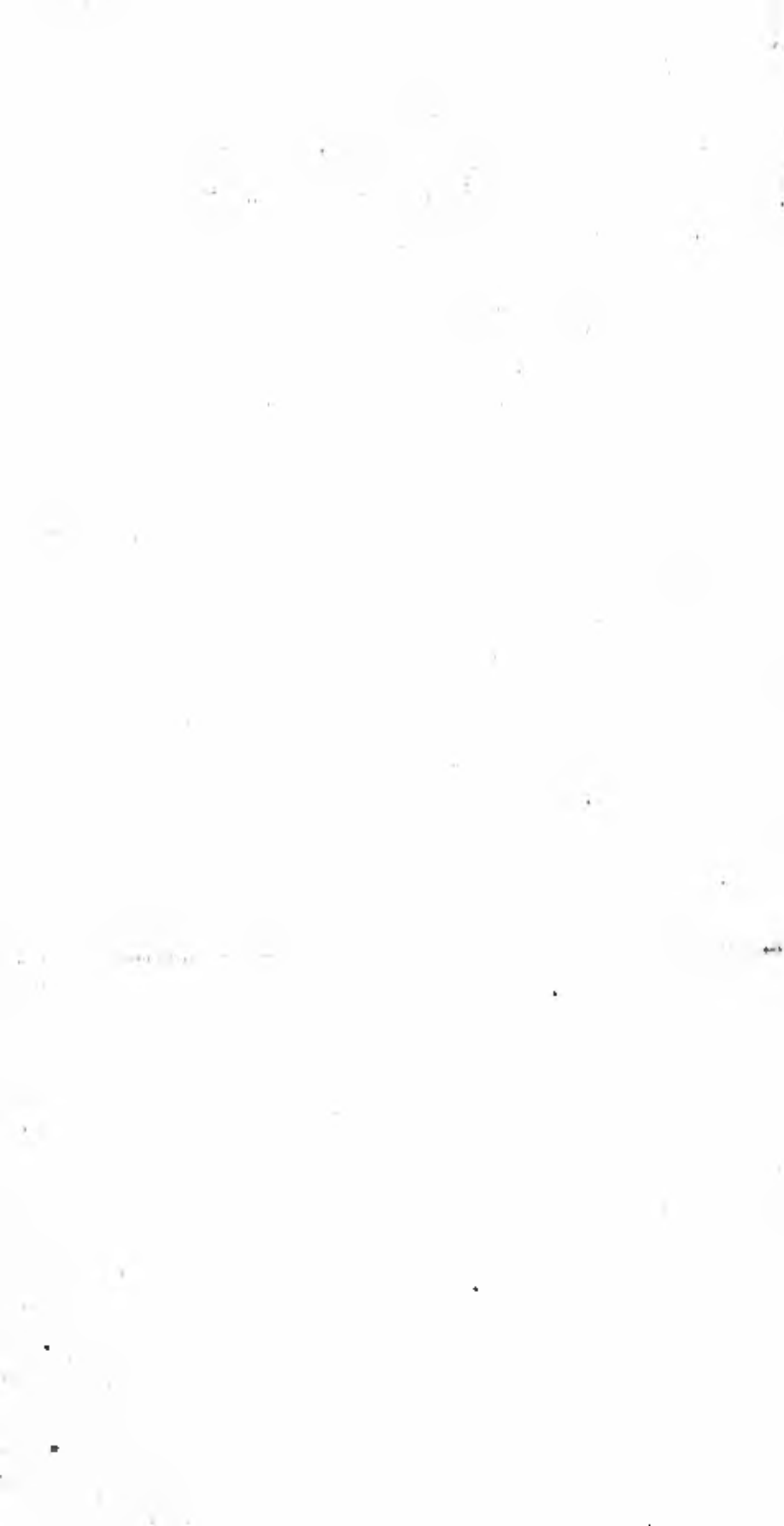
भाष्यक्रमेणाऽऽदितः समष्ट्यङ्काः—का० ५ प्र० ३३ अ० ४६३

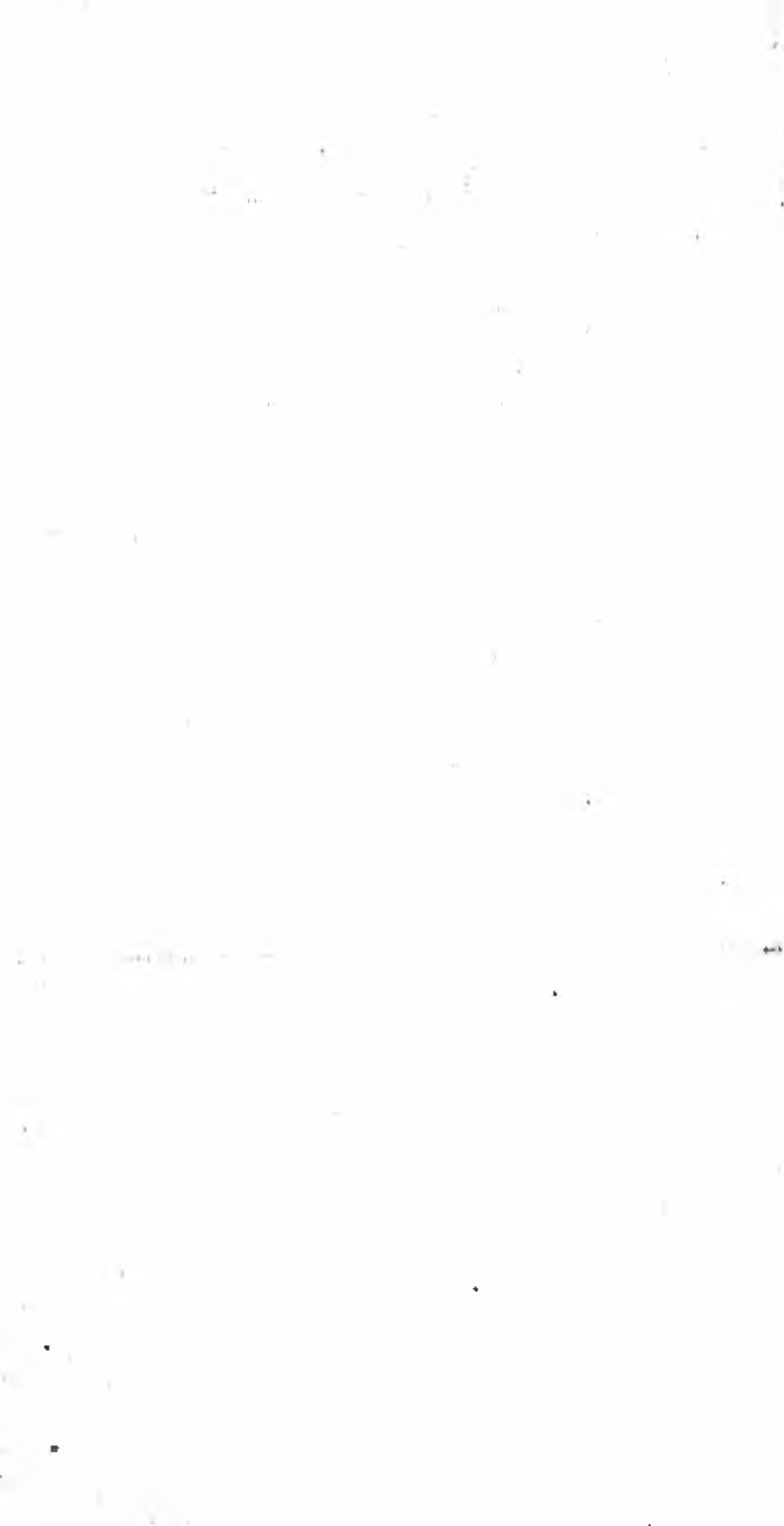
समाप्तोऽयं श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमे-

तायाः छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायाः

पञ्चमः काण्डः ॥ ५ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1899

Call No. Sa2V22
Tai/Ag

Author Taittiriya Samhita.
Agashe, K. Amended.

Title Krsnayajurvediya-
Taittiriya Samhita

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.